

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

SÜMERLERİN DİNİ TARİHİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

DANIŞMAN
Doç. Dr. Sami KILIÇ

HAZIRLAYAN
Abdullah ALTUNCU

ELAZIĞ – 2011

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

SÜMERLERİN DİNİ TARİHİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

DANIŞMAN

Doç. Dr. Sami KILIÇ

HAZIRLAYAN

Abdullah ALTUNCU

Jürimiz, tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans / doktora tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

1. Prof. Dr. İskender OYMAK
2. Doç. Dr. Sami KILIÇ
3. Doç. Dr. Mehmet ERDEM
- 4.Yrd. Doç. Dr. Enver DEMİRPOLAT
5. Yrd. Doç. Dr. Murat GÖKALP

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Sümerlerin Dini Tarihi

Abdullah ALTUNCU

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Dinler Tarihi Bilim Dalı

Elazığ-2011; Sayfa: XIII+131

Sümer dininin, taşıdığı birçok unsur verimlilik, bereket, büyü, nazar, kötülüklerden korunma ve tedavi gibi kültlerle, halk inanışlarıyla, mimari ve sanat alanlarıyla ve zihin tasavvurlarıyla günümüze kadar gelmiştir.

Sümer toplumunda tarım, ticaret, seyahat, hukuk, doğum, evlilik, ölüm, cenaze merasimleri, yönetim, savaş, barış, sağlık, hastalık, bilim, astronomi, büyü, insan ilişkileri gibi birçok konu dini inanç ve uygulamalar etrafında şekillenmiştir.

Dini inançlar, tabiat ve evrenle sıkı bir ilişki içerisindedir. Diğer taraftan, İnanç, ibadet ve ahlak esasları konularında Sümerlerle Orta Asya Anav medeniyeti arasında büyük bir yakınlık bulunmaktadır. Kullanılan kelimelerden uygulanan ritüellere kadar Sümer dininin bütün unsurlarında Geleneksel Türk dinine ait unsurların etkisi hissedilmektedir.

Sümer toplumu, uygarlık alanında ortaya koymuş olduğu yenilikler vasıtasıyla inanç sistemlerinin hızlı bir şekilde yayılmasını sağlamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Mezopotamya, Sümer Dini, Tanrılar Panteonu, Ritüel, Ahlak

SUMMARY

Master Thesis

The History of Sumerian Religion

Abdullah ALTUNCU

Firat University

Social Studies Institute

The Department of Philosophy and Religion Studies

The History of Religions Department

Elazığ–2011; Page: XIII+131

Sumerian religion, a multi-factor productivity carries, fertility, magic, evil, such as prevention and treatment of the cultures, folk beliefs, architecture and art and mental activity, has come up today.

Sumerian society, agriculture, commerce, travel, law, birth, marriage, death, funeral ceremonies, government, war, peace, health, disease, science, astronomy, magic, such as human relations has been shaped around a variety of subjects, religious beliefs and practices.

Religious beliefs are in a tight relationship with nature and the universe.

Faith, worship and moral principles Anav civilization in Central Asia between Sumerian has a great affinity. Applied to all aspects of the religion of Sumer to the words used in rituals of the religion of the elements of traditional Turkish influence is felt.

Sumerian society, civilization, through innovations in the field have revealed that the spread of belief systems have provided a fast way.

Key Words: Mesopotamia, Sumerian Religion, Pantheon of Gods, Ritual, Moralty

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
SUMMARY	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖNSÖZ	VI
KISALTMALAR.....	VIII
METOD VE KAYNAKLAR.....	IX
1. Metod	IX
2. Kaynaklar	IX
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SÜMERLERİN MENŞEİ VE DİN ANLAYIŞI

1.1. Sümer Adının Kaynağı	17
1.2. Sümerlerin Menşei.....	18
1.2.1. Hindi-Kuş ve İndus Medeniyetleri.....	19
1.2.1.1. Hindi-Kuş Medeniyeti	20
1.2.1.2. İndus Medeniyeti.....	20
1.2.2. Anav (Anau) Medeniyeti.....	22
1.3. Sümerlerin Din ve Yaratılış Anlayışı.....	26

İKİNCİ BÖLÜM

2. SÜMER DİNİNİN İNANÇ YAPISI

2.1. Sümerlerde Tanrı Tasavvuru	32
2.1.1. An (Anu).....	37
2.1.2. Enlil (Nunamnir).....	40
2.1.3. Enki (Ea).....	47
2.1.4. Ninhursag (Nintu)	49
2.1.5. Nanna-Sin (Sin)	50
2.1.6. Utu (Şamaş)	52
2.1.7. İnanna (İştar).....	53
2.1.8. Diğer Tanrılar	55

2.1.8.1. Anunnaki'ler ve İgigi'ler	56
2.1.8.2. Ereškigal	57
2.1.8.3. Ningirsu	58
2.1.8.4. Nergal	58
2.1.8.5. İşkur.....	59
2.1.8.6. Nanşe	59
2.1.8.7. Namtar	60
2.1.8.8. Gibil.....	61
2.1.8.9. Aruru	61
2.1.8.10. Ningal	61
2.1.8.11. Galla	61
2.1.8.12. Dumuzi	62
2.1.8.13. Gılgamış.....	63
2.2. Sümerlerde Günah, Mükafat ve Ceza	64
2.3. Sümerlerde Ölümden Sonraki Hayat	66

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SÜMER DİNİNDE İBADET VE AHLAK

3.1. Din Adamı, Tapınak ve İbadetler	70
3.1.1. Sümer Din Görevlileri.....	70
3.1.1.1. Yüksek Derecedeki Unvanlar	72
3.1.1.2. Görev ve Sorumluluklarına Göre Rahip Sınıfları	74
3.1.1.3. Rahibeler.....	76
3.1.2. Tapınaklar.....	78
3.1.3. İbadet ve Ritüeller.....	81
3.1.3.1. Ayinler.....	81
3.1.3.2. Büyü, Fal ve Kehanet	86
3.1.3.3. Kutsal Evlilik Törenleri.....	92
3.1.3.4. Ölüm ve Cenaze Törenleri.....	93
3.2. Sümerlerde Ahlak Esasları	95
SONUÇ	97
BİBLİYOGRAFYA.....	100
EKLER	105
ÖZGEÇMİŞ	131

ÖNSÖZ

Mezopotamya’da kurulan devlet ve medeniyetlerde, dini inanç ve uygulamalar önemli etkilere sahiptir. Tarım, ticaret, seyahat, hukuk, doğum, evlilik, cenaze merasimleri, savaş barış, yönetim gibi konular bu inanç ve uygulamalar etrafında şekillenmiştir. Sümerler de Mezopotamya bölgesinde tarih sahnesine çıkmış büyük medeniyetlerden birisini oluştur. Sümerler, kendi dönemi içerisinde yaşayan birçok toplum ve devlete etkide bulunmuş, ayrıca sosyal ve siyasi hayata getirmiş oldukları önemli yeniliklerle kendilerinden sonra gelen devlet ve medeniyetlerin gelişimine de öncülük etmişlerdir. Bütün bunlar Sümerlerin önemli özelliklerinden bazılarıdır.

Sümerlerin insanlık tarihine armağan etmiş oldukları yenilikler, onların dini hayatlarının da araştırılması gereken bir konu haline getirmiştir. Sümerler hakkında yapılan çalışmaların, ilahiyat ve dinler tarihi metodolojisinden uzak bir şekilde hazırlanması, araştırmacıların Sümer dini hakkında bazı sistematik hatalara girmesine ve yanlış değerlendirmelerde bulunmasına neden olmuştur. Sümerler hakkında önemli bilgiler içeren ve tabletlerin tercümelerine göre yapılan eserlerde bile Sümer dini hakkında mantıksal hataların bulunması bu alandaki eksikliği ortaya koymaktadır. Bizde bu eksikliğin giderilmesi için Dinler Tarihi’i bakış açısıyla “Sümerlerin Dini Tarihi” isimli bu çalışmayı yapmayı uygun gördük.

İlkçağın en önemli medeniyetlerinden birisini kurmuş olan Sümerlerin yazın kaynakları olan tabletlerin parçalar halinde olması ve bazı önemli parçaların halen bulunamamış olması, gün yüzüne çıkartılan tabletlerin bazılarının ise çözümleme sorunuyla karşı karşıya bulunması bu alanın önemli problemlerinden birisidir.

Sümerlerin Dini Tarihi isimli tezimiz giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, Mezopotamya coğrafyası, bölgenin tarihi süreç içerisindeki jeopolitik konumu, siyasi, tarihi ve kültürel yapısı ile ilgili genel bilgi vermeye çalıştık. Birinci bölüm, Sümerlerin menşei ve din anlayışından oluşmaktadır. Sümerlerin kökeni konusunda isimleri geçen Hindi-Kuş, İndus ve Anav medeniyetleri hakkında bilgiler verdikten sonra Sümerlerin din ve yaratılış anlayışını açıkladık. İkinci bölümde, Sümer dininin inanç yapısından bahsedip, ulaştığımız bilgileri kendi başlıkları içerisinde Dinler Tarihi açısından değerlendirdik. Bu bölümü “Sümerlerde tanrı tasavvuru”, “Sümerlerde günah, mükafat ve ceza” ve “Sümerlerde ölümden sonraki hayat”

VII

başlıklarıyla anlattık. Üçüncü bölümde ise Sümer dininde ibadet ve ahlak esaslarını; “Sümer din görevlileri”, “Tapınaklar”, “İbadetler ve ritüeller”, “Sümerlerde ahlak esasları” başlıklarıyla anlatarak değerlendirmesini yaptık.

Tez konusunun seçimi, planı, araştırma yöntemi ve tezin başlangıcından sonuna kadar karşılaşılan problemlerin çözümünde görüşlerini esirgemeyen, danışman hocam Doç. Dr. Sami KILIÇ’a ne kadar teşekkür etsem azdır.

Elazığ-2011

Abdullah ALTUNCU

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
A.Ü.D.T.C.F.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
İtü	: İstanbul Teknik Üniversitesi
M.N.	: Makale No
M.Ö.	: Milattan Önce
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
Y.	: Yıl

METOD VE KAYNAKLAR

1. Metod

“Sümerlerin Dini Tarihi” adlı bu çalışmamızı hazırlarken öncelikle veri toplama tekniklerinden dokümantasyon yöntemine (dolaylı gözlem, kütüphane taraması) başvurduk. Dokümantasyon yöntemiyle elde edilen verileri bilimsel niteliklerine göre inceleyip, bunların kritiğini yaptık. Daha sonra ise ulaştığımız verileri önceden oluşturduğumuz tez planına göre tasnif ettik. Tasnif edilen veriler objektiflik esasına dayalı olarak Dinler Tarihinin deskriptif (vasıflandırıcı) metoduyla yazıya geçirdik.

Sümer dini hakkında çalışma yaptığımızdan dolayı giriş bölümünde Sümerlerin yaşadığı coğrafya hakkında genel bilgiler verdik. Bilindiği gibi coğrafya, tarihi ve dini olaylar üzerinde oldukça etkilidir. Ayrıca konunun çok eski bir dönemi kapsamı nedeniyle Mezopotamya’da tarihi süreç içerisinde görülen kültürel hareketliliği de anlattık. Sümerlerin menşei hakkında bilgiler verdikten sonra genel olarak Sümer dininin inanç, ibadet ve ahlak esaslarını başlıklar altında inceledik. Sümerler hakkında birçok farklı görüş ve düşünceyle hazırlanmış eserlerin bulunması nedeniyle, kaynaklarda ulaştığımız bilgilerin kritiğini yaparak ve bu kaynaklardaki bilgilerin tamamını göz önüne alarak çalışmamızda kullandık. Ayrıca Dinler Tarihi açısından değerlendirmelerimizi ilgili alt başlıklarda belirtilen ifadelerden uzaklaşmadan anlattık.

2. Kaynaklar

Konumuzla ilgili kaynaklar, XIX. yüzyılda Sümerlerin varlığının tespit edilmesiyle birlikte ortaya çıkmıştır. Mezopotamya bölgesinin medeniyetler tarihi içerisindeki özel konumunun bilinmesi nedeniyle gerek kişisel merak duygularını giderme maksadıyla gerekse bilimsel gayelerle hazırlanmış birçok gezi ve araştırma notları XII. yüzyıldan itibaren araştırmacılara ön bilgi sağlamaktaydı. Fakat bu bilgiler akademik çalışmalara yol gösterici izdüşümler olmaktan ileriye geçmemekteydi. Bölge hakkında sistematik çalışmaların yapılmaya başlanması ancak XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir. Önceki dönemlerde bölgeye giden araştırmacıların tuttuğu notlar sayesinde yerleri az çok tahmin edilen Mezopotamya kentlerinde kazılar bu dönemde başlamış ve gün yüzüne çıkartılan arkeolojik bulgular tasnif edilerek çeşitli müzelere gönderilmiştir. Bu dönemde Mezopotamya’da yer alan ilkçağ kentlerinin çoğunda

yapılan kazılar, bilimsel nitelikte eserlerin de yayınlanmasını sağlamıştır. Bu çalışmaların sonucunda bölgede varlığını devam ettirmiş olan topluluklar tespit edilmiş ve bu toplumlar hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşmamızı sağlayan araştırmalara girişilmiştir.

Sümer varlığının, 1850'lerden sonra tespit edilmesiyle birlikte bilim dünyası, yönünü “yazıyı ilk defa keşfeden” bu topluluğun üzerine çevirdi. Sümerler hakkında en önemli kaynaklar şüphesiz ki kendi dilleri ve yazı karakterleriyle oluşturdukları ve kendilerinden sonra gelen insanlığa miras bıraktıkları çivi yazılı tabletler ve kitabelerdir. Mezopotamya’da yapılan kazılar sırasında ne Sümerler ne de kendi dilleri olan Sümerce bilinmemektedir. Fakat Sümerce’nin, birçok araştırmacının birbirini takip eden uzun ve yorucu çalışmaları neticesinde çözümlenmesiyle birlikte gün yüzüne çıkartılan tabletler çeşitli dillere çevrilmeye başlanmıştır. Birçok bölgeye ve çeşitli müzelere dağılan tabletler gayretli bilim adamlarının hummalı çalışmaları sonucunda birleştirilerek, günümüzden binlerce yıl önce tarih sahnesinden ayrılan bu topluluk hakkında ilk elden bilgiler edinilmesi sağlanmıştır.

Konumuzla alakalı çivi yazılı tabletler ve kitabeler gibi yazınsal kaynaklardan sonra bilgi almamızı sağlayan diğer kaynaklar arkeolojik bulgulardır. Sümer ören yerlerinde yapılan kazılar sayesinde toplumun kültürel gelişimleri tespit edilmiş, hangi alanda ileri seviyelere ulaştıkları anlaşılmış, toplum yapısı ve bölge tarihi hakkında önemli bulgulara ulaşılmıştır. Bu dönemden itibaren çeşitli ülkelerdeki üniversitelerin arkeoloji ve filolojiyle ilgili bölümlerinde

Sümeroloji ve Sümer kürsüleri kurulmaya başlanmış, bu yapılanma sayesinde Sümerler hakkında birçok bilginin bilimsel ve sistematik bir şekilde yayınlanması sağlanmıştır.

Kullandığımız kaynaklar arasında en önemli bilgileri, Sümer yazı ve tabletlerine göre yazılan eserlerden elde ettik. Bu konuda öne çıkan eserler, Samuel Noah Kramer’in, *Sümerler*, *Sümer Mitolojisi*, *Tarih Sümer’de Başlar* ve *Sümerler’in Kurnaz Tanrısı Enki* kitaplarıdır. Samuel Noah Kramer Sümerler hakkında otorite kabul edilen isimlerden birisidir. Yazdığı eserleri birçok dile çevrilen Kramer, Sümer dili ve edebiyatı konusunda uzmanlaşmıştır. 1929 ve 1930 yıllarında Irak’ta çeşitli çalışmalarda bulunmuş ve Sümer kentlerinde yapılan birçok kazıları yönetmiştir. Bu kazılarda ortaya çıkarılan ve sonraki dönemlerde çeşitli müzelerde bulunan tabletleri incelemiş ve çözümlmelerini yapmıştır. 1950 yılında Kramer’in bu büyük gayretleri

sonucunda Pennsylvania Üniversitesi müzesinin tablet koleksiyonları kendisinin sorumluluğuna verildi. Yukarıda isimlerini verdiğimiz eserler onun tabletler hakkında büyük birikiminin bir sonucu olarak ortaya çıkmış önemli kaynaklardır. Bu kaynaklar içerisinde Sümerler en geniş kapsamlı olanıdır. Sümerlerin tarihleri, kültürleri ve karakterlerinden bahseden bu kitap tabletlerden elde edilen bilgilerin ışığında hazırlanmıştır. Bu eser, sekiz bölümden oluşmakta ve her bölümde farklı konular ele alınmaktadır. Eserde Sümerlerin yaşadığı şehirler, inanç sistemleri, edebiyatları, bilimsel başarıları, sosyal yapıları, toplumsal yaşayışları, eğitim faaliyetleri, uzmanlık alanları, uygarlık ve medeniyet tarihine sunmuş oldukları katkıları ayrıntılı biçimde işlenmiştir. Kaynağın en önemli özelliği ise okuyucuya ilk defa sunulan metin ve fragman tercümeleridir. Tabletlerde bulunan önemli liste ve belgeler çözümlenerek okuyucuya sunulmuştur. Sümerler hakkındaki bilgilerin derli toplu bir şekilde bulunduğu bu kitap araştırmacılar için vazgeçilmez bir değere sahiptir.

Samuel Noah Kramer'in diğer eseri Sümer Mitolojisi ise tabletlerin vermiş olduğu bilgilere göre Sümer tanrı ve tanrıçaları, yaratılış, yer altı dünyası (ölüler diyarı) ve tufan mitleriyle ilgili hazırlanmış bir eserdir. Buradaki bilgiler, Kramer'in diğer kitaplarında da bulunuyor olsa da özel bir konuyu ele almış olmasından dolayı Sümer teolojisi hakkındaki bilgilere daha kolay ulaşma imkanı sağlamaktadır. Onun Sümerler ve Tarih Sümer'de Başlar adlı eserleri gibi genel konuları kapsamamakta, sadece Sümerlerin teolojik düşünce sistemlerini, edebi tabletlere göre akıcı bir üslupla betimlemektedir. Farklı konulara göre tasnif edilen bu eser Sümerlerin inanç yapısı ve dinsel yaşayışları hakkında büyük bir birikimin ürünüdür. Sümer teolojisi hakkında önemli bilgilerin bulunduğu bu kaynakta çeşitli mitlerin tercümeleri de bulunmaktadır.

Kramer'in Tarih Sümer'de Başlar ismini taşıyan kitabı ise Sümer uygarlığının çeşitli alanlarda ortaya koyduğu yenilikler ve özellikler Sümer yazın kaynaklarına göre ortaya konmuştur. Otuz dokuz alandan oluşan bu yenilikler Sümer toplumsal yaşayışı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Sümerler'in Kurnaz Tanrısı Enki kitabı ise Sümer panteonunun en önemli dört tanrısından biri olan Enki'nin merkezinde bulunduğu mitler, tabletler, inanışlar ve tasvirleri konu edinmektedir.

Samuel Noah Kramer'in hazırlamış olduğu bu eserler Sümerlerin inanç, uygulama ve ahlak konularında önemli bilgiler edinmemizi sağladı. Özellikle Sümerler ve Sümer mitolojisi kitaplarından Sümer dini ile ilgili evren, yaratılış, tanrılar panteonu, ölümden sonraki hayat gibi konularda istifade ettik. Yukarıda saymış olduğumuz

kaynak eserler, ilgili tabletlerin bire bir tercümelerinin bulunması nedeniyle ilk elden bilgi almamızı sağlamıştır.

Hiç şüphesiz Sümer dini hakkında araştırma yapabilmek için öncelikli olarak onların yaşadığı coğrafya ve toplumsal yapıları, kültürleri, karakterleri, yaşayış tarzları hakkında bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Bu konuda Harriet Crawford'un arkeolojik bakış açısıyla kaleme aldığı *Sümer ve Sümerler* adlı kitabı araştırmacılara önemli bilgiler sunmaktadır. Crawford, Londra Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü'nde Fahri Konuk Profesör olarak görev yapmaktadır. Aynı zamanda Cambridge McDonald Enstitüsü'nde de çeşitli araştırmalarına devam etmektedir. Crawford'un en önemli özelliği Irak ve Körfez'de birçok kapsamlı kazıyı yapmış olmasıdır.

Crawford'un on bir bölümden oluşan Sümer ve Sümerler adlı eserinin ilk bölümünde fiziksel çevreden yani coğrafyadan bahsedilir. Tarihsel kronolojiden tarıma, şehir planları ve mimariden kamu ve kişisel binalara, Kuzey Mezopotamya'dan yaşam ölüm ve evrenin anlamına , üretimden ticarete, yazının keşfinden uygarlığın gelişimine birçok konuda arkeolojik bilgiler sunmaktadır. Ayrıca çeşitli levha, harita, şekil ve resimlerle, anlatmış olduğu konular zenginleştirilmiştir.

Konu hakkında çalışma yapacak araştırmacıların istifade edebileceği önemli eserlerden birisi de ülkemizde yayınlanmıştır. 1941 yılından 1961'de ki ölümüne kadar Türk Tarih Kurumu başkanlığını da yapan M. Şemseddin Günaltay tarafından *Yakın Şark* adıyla kaleme alınmıştır. Beş ciltlik serinin ilk cildi Mezopotamya hakkında önemli bilgi, resim ve haritaları ihtiva etmektedir. Bu cildin özel adı *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark Elam ve Mezopotamya*'dır. İlk baskısı 1937 yılında yapılan bu eser değerini muhafaza etmeye devam etmektedir. Bu eser, Mezopotamya ve Sümerler hakkında çalışmak isteyen bir araştırmacının konuyla ilgili başvurabileceği en kapsamlı kaynaklardan biridir. Çalışmamızın bütün bölümlerinde yararlandığımız bu kaynaktan, diğer eserlerde bulunmayan birçok önemli bilgiye ulaştık

Eskiçağ Mezopotamya toplumları hakkında çalışacak araştırmacıların kesinlikle göz ardı etmemesi gereken iki önemli sözlük bulunmaktadır. Hem konuyla ilgili kavram ve kelimeler hem de içermiş oldukları resimler bakımından oldukça büyük bir değer taşımaktadırlar. Bu sözlüklerden ilki Jeremy Black ve Anthony Green tarafından hazırlanan *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü, Tanrılar, İfridler, Semboller*'dir. Görsel açıdan da düşünülerek hazırlanmış ve özel çizimlerle zenginleştirilmiş bu sözlüğün giriş kısmında Mezopotamya ile ilgili sadeleştirilmiş ön bilgiler bulunmaktadır. Ali Narçın

tarafından hazırlanan *A'dan Z'ye Sümer* adlı sözlük kavramsal açıdan daha kapsamlı ve geniş bir anlatıma sahiptir. Mezopotamya'nın temel kültürel ve toplumsal unsurlarını oluşturan ve teoloji açısından özel bir yapı teşkil eden Sümer inancı ve yaşam biçimi, tüm değerleri ve özellikleriyle birlikte bu eserde bir araya getirilmiştir. Ali Narçın, Mezopotamya bölgesini hareketlendiren Sümerleri tüm yönleriyle araştırmış, bölge dışındaki etkilerini, dinsel tapınmalarını, kralların çıkardıkları reformları tek tek ele alarak kavramsal bir şekilde ayrıntılı olarak açıklamıştır. Çalışmamızda özellikle tanrılar hakkında ayrıntılı bilgilerin bir çoğuna bu eserlerde ulaştık.

Michael Roaf'ın, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, adlı ansiklopedik eseri görsel açıdan oldukça zengindir. Roaf'ta bölgede birçok kazıya katılan ve bu kazılardan bazılarını yöneten arkeologlardır. Kaleme aldığı bu eserdeki konular ayrıntılı bilgiler taşımayıp kısa metinlerden oluşmuştur. Fakat bu kitaptaki yüzlerce resim ve harita, eserin ön planda olmasını sağlamaktadır.

Mezopotamya ile ilgili genel bilgilerin bulunduğu Ekrem Memiş'in, *Eskiçağda Mezopotamya*, Hans J. Nissen'in, *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*, Jean Bottéro'nun ve Marie-Joseph Stéve'nin, *Evvel Zaman İçinde Mezopotamya*, Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Mezopotamya coğrafyası ve kültürü açısından önemli eserlerdendir. Sümerler hakkında istifade ettiğimiz diğer kaynaklar ise Ali Cengiz Üstüner'in, *Mezopotamya'da Sümer Uygarlığı*, Helmut Uhlig'in, *Tarihin Başlangıcında Bir Halk Sümerler*'dir. Ayrıca ülkemizin en önde gelen Sümerologu Muazzez İlmiye Çığ'ın eserlerinden de yoğun bir şekilde istifade ettik.

Yukarıda isimlerini belirttiğimiz bu kitapların yanı sıra Hartmuth Schmökel'in, *Sümer Dini* ve *Sümer Dini II*, Kadriye Tansuğ ve Özel İnanlı'nın birlikte hazırladığı *Sumerlinin Dünya Görüşü ve Babil Edebiyatına Toplu Bir Bakış*, Benno Landsberger'in *Sumer'lerin Kültür Sahasındaki Başarıları*, Sümerler ve Mezopotamya'da Medeniyetin Doğuşu adlı makaleleri Sümer dini ve toplum yapısı hakkında oldukça önemli bilgilere sahip olmamızı sağladı. Bunun yanında Yusuf Kılıç ve H. Hande Duymuş'un beraber hazırladıkları *Eski Mezopotamya'da Din Kadınları (Rahibeler)* adlı makaleye de Sümer toplumunda ve din anlayışında kadının rolünü ortaya koymak için müracaat ettik.

GİRİŞ

Araştırma konumuz Sümer Dini Tarihi olduğundan dolayı bunların inanç ve dine dair uygulamalarının daha iyi anlaşılabilmesi için Mezopotamya'nın coğrafi konumu, tarihi ve kültürel yapısı hakkında bilgi vermenin yerinde olduğunu düşünmekteyiz.

Mezopotamya, Fırat (Purattu) ve Dicle (İdiglat/Diglat) Nehirlerinin arasında kalan bölgeye verilen isimdir. *Mesos* (orta) ve *potamas* (ırmak) kelimelerinden oluşmuştur ve iki nehir arasındaki bölge manasına gelmektedir. Bu iki nehrin arasında kalan bölgede birçok devlet ve medeniyet kurulmuştur (Bkz. Ek:1). Aynı bölge için, Mısırlılarca kullanılan *Naharina* ve İslami devirlerde kullanılan *Cezire* kelimeleri de Mezopotamya ifadesi ile yakın anlamlara gelmektedir.¹ Yine benzer şekilde Mısır Medeniyetine hayat veren Nil nehridir. Çin uygarlığı Sarı Irmak (Hoang Ho) ve Gök Irmak (Yang Çe) arasında kurulmuş, Hint Medeniyeti ise Ganj ve İndus nehirleri arasında varlığını devam ettirmiştir. Amerika kıtasında kurulan Aztek, Maya ve İnka medeniyetlerinde de durum böyledir. Aynı şekilde Anadolu'da kurulan Hitit Devleti Kızılırmak ve Yeşilırmak nehirlerinin bulunduğu bölgeyi kendisine seçerken, Urartu Krallığı, Van ve Urmiye gölleri arasındaki bölgede, ilk madeni parayı basan Lidyalılar'da Gediz, Büyük Menderes ve Küçük Menderes nehirlerinin hayat verdiği ovada kurulmuşlardır.² Bütün bunlar da insanoğlunun varlığını devam ettirebilmek için ihtiyaç duyduğu en önemli kaynağın su olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı bütün kadim medeniyetlerin ve güçlü uygarlıkların geniş akarsu havzalarında veya göl kenarlarında kurulduğu görülmektedir.

Mezopotamya yeryüzü şekilleri ve iklim bakımından birbirinden farklı özellikler gösteren üç bölgeye ayrılmaktadır (Bkz. Ek:4). Bu bölgelerin ilki kuzeyde, günümüz Irak topraklarını içerisine alan Toros ve Zagros dağlarının eteklerinin de bulunduğu bölgedir. Hayvancılık için yeterli otlakların ve suyun bulunduğu, çeşitli meyve ve sınırlı şekilde de olsa tahılın yetiştirildiği, yaşam güvenliği için korunaklı meskenlerin yapıldığı bu bölgede en eski yerleşim merkezleri kurulmuştur. Fakat bütün bunlara rağmen kışların soğuk ve sert geçmesi ayrıca ulaşım ve iletişimin kısıtlı olması bölge

¹ Füzüzan Kınal, Eski Mezopotamya Tarihi, Ankara 1983, s. 9, Ekrem Memiş, Eskiçağda Mezopotamya, Bursa 2007, s. 7.

² Ekrem Memiş, Eskiçağ Medeniyetler Tarihi, Bursa 2006, s. 19.

için olumsuz durum arz eder. Bölgede çeşitli maden yatakları ve özellikle inşaat malzemesi olarak kullanılan kereste ve taş ocakları da bulunmaktadır.³

Mezopotamya da yer alan ikinci bölge ise Torosların güney yamaçlarından başlar, Hit'ten, düz bir paralel şeklinde Dicle'ye ulaşan yayın kuzey kısmındaki, Fırat ve Dicle arasındaki verimli toprakları içerisine alır. Bu ikinci bölgenin kuzey kesimlerinde yağmura dayalı tarım yapılabilmeyle birlikte, tarih boyunca farklı yerlere düşen güney sınır çizgisinin bulunduğu kısımda verimli tarım yapabilmek için sulamaya ihtiyaç duyulur. Maden yatakları bulunmamakta, fakat taş ve kereste elde edilebilmekteydi.⁴

Üçüncü bölge Fırat ve Dicle nehirleri arasında yer alan verimli düzlükleri, alüvyonlu ovayı kapsamaktadır. Bölgenin kuzeyi Tevrat'ta bahsedilen *Cennet Bahçesi*'nin de bulunduğu Akad Krallığı'na, güneyi ise Sümerlere ev sahipliği yapmıştır. Bu bölgede Sümerler tarafından, karşılaşılan sulama sorununa kanallar vasıtasıyla çözümler bulunmuş, tarımsal alanda ihtiyaçtan fazlası üretilmeye başlanmıştır. Bu ihtiyaç fazlası ürün, bölgede bulunmayan çeşitli maden ve inşaat malzemeleriyle değiştirilmiş, bölgede ticari hayatın oluşmasına ve Sümer uygarlığının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bazı araştırmacı ve uzmanlar ilk dönemlerde Fırat ve Dicle nehirlerinin, Bağdat yakınlarından geçen tek bir nehir olduğunu düşünmektedirler. Nehirden ayrılıp alüvyonlu topraklara doğru akan birkaç kol zamanla kuruyarak, Fırat'ın bu arazinin ortasından akmasına neden oldu ve Dicle de doğuya kaymaya başladı. Yüzey araştırmaları, nehir yatakları kıyısında kurulan Nippur⁵ (Bkz. Ek:1, 2, 3) gibi şehirlerin birbiri ardınca terk edilmesi bu nehirlerin ayrılmasını ve yatak değiştirmesini doğrular niteliktedir. Üçüncü bölgenin güneyinde, körfezle de alakalı benzer coğrafi değişimler olmuştur. Güneye doğru akan nehirlerin Basra körfezine dökülmesi, binlerce yıl boyunca burada alüvyonlu toprağın nehirler vasıtasıyla körfeze taşınmasına neden olmuştur. Bu kadar uzun bir süre devam eden bu yığılma, körfezi daha güneye taşımış olabilir. M.Ö. 3. binyıla ait bazı belgelerde güney kesimde yer alan eski Ur ve Lagaş kentleri, kıyı kenti olarak tarif edilmiştir.⁶

³ Harriet Crawford, Sümer ve Sümerler, Çev., Nihal Uzan, Ankara 2010, s. 7.

⁴ Crawford, a.g.e., s. 8.

⁵ Dönemin dini başkenti.

⁶ Crawford, a.g.e., s. 9-10.

Mezopotamya, gerek verimli toprakları, gerekse coğrafi özelliklerinin ulaşım elverişli olması, onu istilalara açık bir bölge haline getirmiştir. Bunların yanı sıra ticaretin yoğun olarak yapıldığı bir bölge olması sebebiyle diğer toplulukların dikkatini çekmiştir. Mezopotamya'nın sahip olduğu zenginlik ve bulunduğu konum, bu bölgenin sıkça hakimiyet kavgalarının merkezinde olmasına neden olmuştur. Burada kurulan şehirler oldukça fazla el değiştirmiş, bu yüzden de şehir ve bölge isimleri her yeni gelen topluluk tarafından değiştirilmiştir. Mesela Güney Mezopotamya'nın önemli şehirlerinden birisi olan Uruk'a, Sümerler, kendi dönemlerinde *Unu* adını vermişlerdir.⁷ Dicle'nin doğusuna Sümerler *Subartu* demiş, aynı bölge I. Babil Sülalesi'nden sonra *Asur* adıyla anılmaya başlanmıştır. Babil şehrine ise, bölgeyi ele geçiren Kaslar *Karaduniaş* adını vermişlerdir. Basra körfezinin kuzey batısına Yeni Sümer Devleti *Sümer*, I. Babil Sülalesi *Deniz İli* ve *Kalde* demiştir. Kısaca Mezopotamya'yı oluşturan çoğu bölge için genel olarak tarihi süreç içerisinde bir isim birlikteliğinden söz etmemiz imkansızdır.⁸

Mezopotamya, ne sadece Asya'yı Akdeniz'e bağlayan bir köprüden ibaretti, ne de her türlü ihtiyacını kendi içerisinde giderebilen, kendi kendine yeten bir bölgeydi. Mezopotamya etrafını çevreleyen bütün bölgelerden, Anadolu'dan, Mısır'dan, Suriye'den, Arap Yarımadası'ndan ve Orta Asya'dan göçler almıştır. Mezopotamya, bu göçler esnasında gelip geçilen bir güzergah olmamış, bütün bu gelenlere ev sahipliği yapmıştır. Mezopotamya'daki birçok uygarlığın kurulması, farklı dillerin konuşulması, birbirinden oldukça değişik temalar taşıyan devletlerin ve yönetim şekillerinin meydana gelmesi bu durumun bir sonucudur. Kuruyan nehirler ve yok olan otlaklar ya da batıda ki verimsiz kuru arazilerden uzaklaşmak isteyen topluluklar için Mezopotamya, dönemin yaşam koşulları için gerekli olan birçok özelliği bünyesinde barındırmaktaydı. Mezopotamya'nın taşıdığı bütün bu özellikler farklı kavimlerin bu coğrafyaya yerleşmesine neden olmuştur. Bunun sonucunda çeşitli kültürler sentez haline gelmiş böylece Mezopotamya medeniyeti oluşmuştur. Birbirinden farklı toplulukların bir arada bulunması, siyasi ve kültürel manada bir rekabeti beraberinde getirdiği gibi büyük bir etkileşim de meydana gelmiştir. M.Ö. II. Bin yılda Mezopotamya'nın güneyinde Sümerler ve kuzeyinde Akadlar arasında büyük bir siyasi rekabet vardı. Bununla

⁷ Michael Roaf, Mezopotamya ve Eski Yakındoğu, Çev., Zülal Kılıç, İstanbul 1996, s. 61.

⁸ Kinal, a.g.e., s. 9.

beraber Akadlar, Sümerlerden öğrendikleri yazı karakterlerini de oldukça kısa sürede kullanmaya başlamışlardı.

Mezopotamya'da kara ve nehir üzerinde özellikle ticaret için birçok doğu-batı rotalı yollar bulunmuştur. Bu yollardan ilki Akdeniz'in kuzeydoğusundan başlayıp, Türkiye'nin güneyi boyunca ilerlemekte, Mardin'den itibaren ise güneydoğuya yönelmekteydi. Buradan da Ninova'ya ulaşılır, daha sonra ise aynı yol doğuya Afganistan'a, güneye ise Dicle nehrinin doğusuna ilerlerdi. Bir diğer güzergahla ise Karkamış'tan Sencer'e, oradan Ninova'ya, buradan da tekne ile Dicle boyunca güneye inilirdi. Üçüncü yol ise Akdeniz'den itibaren Halep, Rakka güzergahında ilerlemekte, buradan da Fırat nehrine ulaşmaktaydı. Kuzeyden güneye ulaşım, nehirler vasıtasıyla daha kolay yapılmaktaydı. Dicle nehrinin kıyıların dik, debisinin ise yüksek olması nedeniyle taşımacılıkta, sadece yılın belli dönemlerinde kullanılmaktaydı. Fakat Fırat nehrinden ise yılın hemen hemen tamamında istifade edilmekte ve nehir, hayati önem arz etmekteydi. Su yoluyla seyahat, bölge için oldukça önemli aynı zamanda bir o kadar da kutsaldır. Çünkü Sümerlere göre Tanrılar, öteki şehirlerdeki Tanrıların yanına gitmek için su yolunu kullanmaktadırlar.⁹

Mezopotamya, jeopolitik konumu ve sahip olduğu ticari hayatın bir sonucu olarak sürekli etkileşime açık bir bölge olmuştur. Bu durum, Mezopotamya'nın doğal sınırlarının olmamasının bir sonucudur. Bölgede yerleşik hayata geçilip, tarım ve ticaretle uğraşılmasından itibaren, mezra diyebileceğimiz ufak yerleşim yerleri hızlı bir gelişim göstererek köy, kasaba ve şehirlere dönüşmüşlerdir. Bu şehirlere, yollar, su kanalları, çeşitli mesleklere ait atölye ve dükkanlar kurulmuş, toplumsal örgütlenme sağlanarak, bir iş bölümü oluşturulmuştur. Bu toplumsal örgütlenme bazı durumlarda yerleşimi bile etkileyebilmektedir. Mesela çivi yazısını okuyup yazabilenlerin, tapınaklarda ve saraylarda çalışan memurların ve okullarda görev yapan öğretmenlerin yaşadıkları mahalleler diğer mesleki gruplara mensup insanların yaşadığı yerlerden farklıdır.¹⁰ Bu durum, belki bize kast sistemini hatırlatsa da aslında yerleşik hayata geçişle birlikte devletleşmenin ve toplumsal hiyerarşinin oluşmaya başladığının bir göstergesidir.

Mezopotamya sürekli aynı toplumsal yapıya sahip insanlara ev sahipliği yapmamış, bazen bireysel bazen de toplu olarak gelen kişilerin vazgeçemediği bir

⁹ Crawford, a.g.e., s. 14-15.

¹⁰ Muazzez İlmiye Çığ, Zaman Tüneli İle Geçmişte Sümer'e Yolculuk, Ankara 1993, s. 14.

yerleşim alanı olmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda farklı katmanlarda bulunan parçalardaki insan silüetlerinin farklı özellikler göstermesi, giyim, kuşam, gündelik hayatta kullanılan eşya ve silahların farklılıklar arz etmesi zaman içerisinde bir yenilenme ve tekamülün göstergesi değil, aksine farklı zamanlarda bölgeye gelen yabancı şehirlerdeki insanların ve toplulukların varlığını göstermektedir. Oldukça ayrı olan bu gruplar zaman içerisinde birbirleriyle mücadeleye girerek hakimiyeti ve idareyi kendi ellerine almak istemişlerdir. Kral listesinde görülen farklı dillere ait isimler, resmi belgelerde çivi yazısıyla yazılmış diğer dillere ait metinler, savunma ve askeri konularla ilgili buluntuların fazlalığı ayrıca silindir mühürlerin bazılarında gösterilen savaş tasvirleri, bize bu durumun gerçekliğini gösteren delillerden sadece bir kaçıdır.

Tufan Olayı Mezopotamya tarihi açısından önemli bir yer tutar. Bölgede meydana gelen çeşitli felaketler, o bölgenin yaşanılır olma veya olmama durumunu meydana getirir. Bu olay Mezopotamya birikiminin ve etkinliğinin sekteye uğradığı, şehirlerin, yapıların ve kültürel mirasın zedelendiği bir olaydır. Kral listesinin tufan öncesi ve tufan sonrası diye kısımlandırılarak yazılması, tufan olayının bölge tarihi açısından bir milat olarak kabul edildiğini ifade etmektedir.

Bölge de gerçekleşen bütün göçler, ticari faaliyetler, kültürel etkileşimler, meydana gelen felaketler, yerleşik hayata geçilmesinden itibaren hızla ilerleyen şehirleşme anlayışı ve maddi güce dayanan bir sistemin işlemeye başlaması bölgede birçok savaşın meydana gelmesine neden olmuştur. Çok farklı uluslara ait krallıklar kurularak farklı hanedanlar yönetimi ele geçirmiştir. Aynı şehirlerin yönetimi ellerinde bulunduran kavimlerce değişik isimlerle adlandırılması bölge yönetimindeki çeşitliliğin bir sonucudur.

Mezopotamya'da hakimiyet mücadelesi yalnızca farklı milletlere mensup olan topluluklar arasında olmamış, her birisi ayrı site devletleri olan aynı topluluklara bağlı birbirine komşu şehirler arasında da meydana gelmiştir. Bu şehir devletleri zaman zaman aralarındaki en güçlü site devletinin yönetimine girmiş, bazen de bu merkez kentlerin zayıfladığı dönemlerde isyan ederek diğer şehirleri kendi hakimiyetlerine almak istemişlerdir.

Mezopotamya ile ilgili kaynaklara baktığımız zaman siyasi kronoloji ve kültür dönemleri konusunda birbirinden farklı birçok tarihle karşılaşırız. Bunun en önemli sebepleri, konunun çok eski dönemleri kapsamaması, kaynaklarda kullanılan ifadelerin her

zaman gerçeği yansıtmaması, bulguların yetersiz oluşu ve kültür çeşitliliğinin bölgeden bölgeye farklılık arz etmesidir. Mezopotamya hakkında yeterli bir fikre sahip olabilmemiz için bölgede oluşan kültür dönemlerini anlamamız gerekmektedir.

Araştırmacılar Mezopotamya'yı etkileyen başlıca kültür dönemlerini beş gruba ayırmaktadırlar. Bunlardan birincisi Tell Halaf kültür dönemidir (M.Ö. 5600-5000). Alman arkeolog Max Freiherr Oppenheim, 1911 ve 1929 yılları arasında Tell Halaf'da yapmış olduğu kazılarda bazı duvar ve kabartmalarının M.Ö. 5000 yılına ait olduğunu ve Mezopotamya uygarlığının ilk örnekleri olabileceğini belirtmiştir. Bu kültür döneminde bölgede, ilk mühür örnekleri, bezemeli keramikler, çifte baltalar, boğa başları, sur duvarları, yuvarlak dikdörtgen evler, kaldırım taşlarıyla döşenmiş sokaklar görülür, madeni örnekler pek fazla rastlanmaz. Tipik bir kalkeotik kültürüdür. Keramik ve çeşitli zeminlerde natüralist figürler sık görülür, Dini özelliklere sahip figürler de bulunmaktadır. Mesela sığır neslinin sürekliliği için *bukranion motifi* (boğa başı), Tanrının, çobanların ve çiftçilerin ihtiyacını gidermek için bulutları dağıtıp yağmur yağdırmak için kullandığı *çifte balta* bunlardan bazılarıdır. Elimizde hiçbir kaynak olmasa bile, dini karakterlere sahip bu figürlerden o coğrafyada yaşayan insanların artık avcılık ve toplayıcılık gibi tipik ilk yaşam tarzlarından uzaklaşıp, hayvancılık ve tarımda çok ileri noktalara geldiğini ve sistemli bir hale getirdiklerini anlayabiliriz. Bu kültürün tipik özelliklerinden birisi, insan figürlerinde yüzlerin belirsiz olup siluet şeklinde yer almasıdır. Bu kültürü meydana çıkaran çalışmalar genel olarak üç merkezde yapılmıştır. Bunlar, Tell Halaf, Samarra ve Arpachia'dır. Samarra'da çeşitli geometrik şekillerle bezeli, dikey ve yatay çizgili, bitki ve hayvan motiflerinin yer aldığı, dini temalı çömler bulunmuştur. Arpachia'da ise ilk kez bakırdan istifade edilmiş, taş işçiliğinin çeşitli örnekleri ortaya konmuştur. Bu dönemde insanlar güneye, Eridu'ya yerleşmeye başlarlar. Eridu'da basit bir plana sahip, M.Ö. 5000 yıllarına ait Mezopotamya'nın en eski tapınağı bulunmuştur. Bu tapınak, dikdörtgen bir yapıya sahiptir. Ayrıca yapının üstü de asla örtülmemiştir.¹¹

Doğu Anadolu ve Kuzeydoğu Suriye'den ortaya çıkıp, oldukça geniş bir alana yayılan bu kültür oldukça hızlı gelişmiştir. Bu kültürün insanlık tarihini ilgilendiren önemli özellikleri arasında, ilk kez hiyerarşik bir toplum yapısının ortaya konulmasını, bireysel mülk ediniminin gelişmesini, toplumda maddi statüye dayalı çeşitli sınıfların oluşmasını söyleyebiliriz. Bu sınıfların oluşmaya başlamasıyla beraber,

¹¹ Ali Cengiz Üstüner, Mezopotamya'da Sümer Uygarlığı, İstanbul 2008, s. 12-13.

Mezopotamya'nın güneyine doğru göçler başlamış, kuzeyde herhangi bir mal varlığına sahip olmayanlar ve diğerlerine bağımlı olarak yaşamak zorunda kalanlar, güneyde yerleşim yerleri oluşturmaya başlamışlardır.¹²

Mezopotamya'yı etkileyen ikinci kültür dönemi olan El Ubeid kültürü (M.Ö. 5000-4000), kalkeolitik ve neolitik kültürün özelliklerini taşımaktadır. Mezopotamya'nın kuzey kısmında M.Ö. 4000'lerde Tell Halaf kültürü görülürken, aynı dönemlerde güney kısmında El Ubeid kültürü yaşanmıştır. Bin yıl kadar sonra ise bu kültür Mezopotamya'nın tamamında etkili olmuş, bu süreç Hurriler'in bölgeye gelmelerine kadar devam etmiştir.¹³ Yerleşim biçimi Aşağı Mezopotamya'nın coğrafi özelliklerine göre kurulmuştur. Mimari yapılar, basit olmakla birlikte simetrik açıdan oldukça düzgündü. Evler, bölgede oldukça fazla bulunan sazlardan ve bataklıklardan elde edilen balçıktan yapılmakta, ateşte pişirilerek sertleştirilen kerpiç parçaları kullanılmaktaydı.¹⁴

El Ubeid kültürü içerisinde oluşan en önemli nesneler şüphesiz ki taş ve kilden yapılmış el aletleridir. Taştan yapılmış çapa, keser, el değirmeni, havan ve bıçak, kilden üretilmiş orak, tuğla, dokumada kullanılan tezgahlar için özel ağırlıklar, çeşitli heykeller bu dönemde bulunan ürünlerdir. Tarımda kullanılmak üzere, taştan ve kilden yapılan bu el aletleri, bölge insanının tarımda ilerlemiş, girişken ve üretime yönelik faaliyetler gösteren kimseler olduğunu ifade etmektedir.¹⁵ İleriki dönemlerde kullanılan tarımla ilgili, çiftçi, çoban, buğday gibi kelimeler ve tarımda kullanılan alet isimleri ilk olarak bu dönemde ortaya çıkmıştır. Ciddi manada üretim maksadıyla yapılan tarımın kavramları bu dönemin insanları etrafında şekillenmiştir.¹⁶ El Ubeid kültürünün en önemli ayırt edici özelliklerinden birisi de bakırdan yapılmış çeşitli hayvan heykelleridir. El-Ubeid Höyüğü'nde yapılan kazılarda Ninhursag tapınağında ele geçirilen, iki geyiğin arasında durmakta olan *imdugud*¹⁷ adındaki aslan başlı kartal rölyefi El Ubeid döneminde bakır işçiliğinin başladığının bir göstergesidir (Bkz. Ek:5).¹⁸

¹² Helmut Uhlig, Sumerler, Çev., Nilgün Ersoy, İstanbul 2006, s. 10.

¹³ Üstüner, a.g.e., s. 14.

¹⁴ Uhlig, a.g.e., s. 91.

¹⁵ Samuel Noah Kramer, Sumerler, Çev., Özcan Buse, İstanbul 2002, s. 63.

¹⁶ Uhlig, a.g.e., s. 12.

¹⁷ İlerleyen bölümlerde de anlatacağımız gibi Ningirsu, İmdigud sembolüyle Gudea'nın rüyasına girmiş ve ona tapınak yapımıyla ilgili bazı emirler vermiştir. İmdigud muhtemelen Ningirsu'nun tanrısal sembollerinden birisiydi.

¹⁸ Crawford, a.g.e., s. 83.

El Ubeid kültürüne ait keramiklerin kendine has özellikleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki, önceki dönem keramiklerinde görülen insan ve hayvan figürlerine, çeşitli silüetlere El Ubeid keramiklerinde birkaç istisnai örneğin haricinde pek sık rastlanmaz. Turnike adı verilen, çömlek yapımı için kullanılan dönen tezgahların yapımı da bu döneme rastlamaktadır. Bu dönem çömlekleri, temiz kilden, önceleri siyah sonraları ise kırmızı renkte, çeşitli geometrik desenlerle yapılmaktaydı.¹⁹ Turnikenin bulunmasıyla birlikte önceki dönemlerde çömleklerde ve kaplarda görülen büyük bir ustalık gerektiren çeşitli şekillerin, figürlerin ve boyamaların yerine, sade bir şekilde boyalı fırçanın ucunun, dönen turnike üzerinde sabit tutularak veya aşağı yukarı şekilde hareket ettirilerek eş merkezli şeritler, dalgalı çizgiler, balıksırtı örnekler oluşturulmaya başlanmıştır. El Ubeid dönemin sonlarında turnike adı verilen bu çark daha da geliştirilmiş, çark mili, bir mil yatağına oturtularak çarkın daha rahat ve düzgün bir şekilde hareket etmesi sağlanmış, bu yolla daha kısa sürede kaplar hazırlanmaya başlanarak, süslemeler daha kolay yapılmıştır.²⁰

El Ubeid kültüründen sonra Mezopotamya'yı Uruk kültürü (M.Ö. 4000-3100) etkilemiştir. Bu kültür dönemi, adını M.Ö. 5000'lerden beri varlığını devam ettiren Uruk şehrinde almaktadır. Günümüzdeki ismi Varka olan bu şehir, Eski Ahit'te *Erek* adıyla geçmektedir.²¹ Mezopotamya'yı aşır, etrafındaki bütün bölgeleri etkilemeyi başaran Uruk kültürü, ilk gelişmiş uygarlık dönemidir. Mezopotamya'da ortaya çıkan kültür evrelerinin en önemlisi Uruk kültürüdür. Ekonomi, ticaret, politika, teknoloji alanlarında birçok yenilik yapılmış, sosyal yönden önemli gelişmeler kaydedilmiştir.

Elimizde, Uruk kültürünün ilk dönemine ait yeterli bilgi bulunmamakta, orta kısımdaki bilgiler ise genellikle Güney Mezopotamya'nın dışından Anadolu'nun Hacinebi Tepe ve Suriye'nin Tell Brak gibi yerleşim yerlerinden gelmektedir (Bkz. Ek:2). Güney Mezopotamya'daki sağlam kanıtlar ise geç döneme aittir. Bu bölgedeki en önemli değişimler, yerleşim merkezlerindeki hızlı artış, şehir, kasaba, köy ve mezradan oluşan yerleşim tiplerinin kurulması şeklinde oluşmuştur. İlk şehir devletleri bu dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır.²² Bu da ekonomide ve yönetimde ciddi şekillenmelerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu dönemde Anadolu'nun çeşitli

¹⁹ Üstüner, a.g.e., s. 14.

²⁰ Hans J. Nissen, Ana Hatlarıyla Mezopotamya, Çev., Z. Zühre İlkelen, İstanbul 2004, s. 54-55.

²¹ Roaf, a.g.e., s. 61.

²² Crawford, a.g.e., s. 17.

bölgelerinde ticari koloniler ve istasyonlar kurulmuş²³, ordular ve planlı savaşlar ortaya çıkmıştır. Uruk dönemine ait Güney Mezopotamya kökenli çanak, çömlek, silindir mühürler ve tabletler gibi birçok buluntu, Mezopotamya'yı çevreleyen Anadolu, Suriye, İran Yaylası, Akdeniz gibi diğer bölgelerde de çok sayıda bulunmuştur. Bu durum, Uruk dönemi Güney Mezopotamya'sının, çevre bölgelerdeki etkinliğini göstermektedir. Diğer bölgelerdeki yerleşim alanlarında, Güney Mezopotamya'ya ait kültürel unsurların görülmesi, İki bölge arasında oluşan yakın bağlantının bir sonucudur.²⁴ Dönemin en büyük ayırt edici özellikleri, yazının bulunması, silindir mühürlerin kullanılmaya başlanması, taş ve madenlerden büyük ustalıkla yapılan çeşitli sanat eserlerinin üretilmesi ve en son olarak da mimaride ulaşılan yüksek seviyedir. Bunlardan yazının icadı ve silindir mühürler, aslında büyük sanatsal özellikler taşımakla birlikte ilk etapta dönemin ekonomik sistemi sonucunda kullanılmaya başlanmış olması daha gerçekçidir. Uruk dönemi, ekonomik sistemin hızlı bir şekilde geliştiği, ticaret yoluyla Mezopotamya'da bulunmayan birçok kaynağın diğer bölgelerden Mezopotamya'ya - sistemli şekilde- getirildiği bir dönem olmuştur. Sosyal alanda, ekonomik sistemin gelişmesine bağlı olarak insanlar arasında bir iş bölümü de gerçekleşmeye başlamıştır.²⁵

Uruk döneminde bulunup kullanılmaya başlanan silindir mühürler genellikle taş, maden, kemik, pişmiş kil, tahta, cam gibi malzemelerden yapılmıştır. Genellikle 2,5 santim uzunluğunda ve 1,5 santim çapında, üstleri yontularak çeşitli şekillerin kazındığı silindir mühürlerin daire merkezlerinden uzunlamasına bir delik açılır, merkezdeki bu deliğe iğne, iplik, tel, mil gibi bir nesne takılarak kullanılırdı.²⁶ Şekiller silindir mührü kazılarak işlenir, bundan dolayı da yoğrulmaya hazır özel bir kilin üzerinde yuvarlanarak geçirildiğinde bir kabartma oluşurdu. Hak sahibi olmayanları uzak tutmak için kullanılan bu mühürler, maddi değer taşıyan birçok durumda kullanılmıştır (Bkz. Ek:24). Bir çuval buğday, kapıyı kapatan urgan veya bir testi üzerine uygulandığı gibi, kontrat, satış ve borç listesi, anlaşma belgesi, ticari evraklar, dini metinler ve tapınak yazıtlarında kullanılmıştır. Silindir mühür üzerindeki şekiller, mühür sahibinin ekonomik konumu, mesleği, toplum içerisindeki önemi ve statüsü, ayrıca dönemin sosyal ve siyasi olaylarını betimlemektedir. Bu şekiller genellikle Tanrılara sunulan bir

²³ Alev Eraslan, İlknur Aktuğ Kolay, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin kentleşme sürecinin öncü kent döneminin ubaid ve uruk evreleri (M.Ö.5000-3100)" İtü Dergisi-Sosyal Bilimler, İstanbul 2005, C. II, S. 1, s. 83.

²⁴ Roaf, a.g.e., s. 63.

²⁵ Nissen, a.g.e., s. 87.

²⁶ Roaf, a.g.e., s. 72.

adak, tapınakta yapılan bir ibadet töreni, savaş arabaları, orduların birbiriyle savaşması, bir kralın karşısında esir ve kölelerin toplanması, yırtıcı bir hayvanı yakalama ve av sahnesi, iki hayvanın ve mistik varlıkların birbirleriyle mücadelesi, gibi birçok figürden oluşabilmekteydi.²⁷

Dördüncü kültür dönemi olan Cemdet Nasr (M.Ö. 3100-2900) dönemi, Uruk dönemi gibi farklılaşmanın yaşandığı, ayırt edici özelliklerin yoğun şekilde görüldüğü bir dönem değildir. Uruk döneminin sonunu, Cemdet Nasr döneminin başlangıcını ve bundan sonra gelen I. Hanedan dönemini kesin tarihlerle de ayırt etmemiz ne yazık ki şu an için imkansızdır. Bu yüzden verilen tarihler eldeki bulgular nisbetinde tahmini özellikler taşımaktadır. Cemdet Nasr döneminin diğerlerine nazaran kısa ömürlü olduğunu ve yukarıda saydığımız nedenlerden dolayı bir geçiş dönemi olabileceğini söyleyebiliriz. Daha önceleri Cemdet Nasr kültürü, çömelmiş vaziyette ev işleri yapan saç örgülü kişilerin desenlerini üzerinde taşıyan silindir mühürlerin varlığıyla izah edilmeye çalışılmış fakat benzer mühürlerin Cebel Aruda'da, klasik Uruk dönemi özelliklerini taşıyan silindir mühürlerle aynı katmanlarda bulunması nedeniyle bu görüş geçerliliğini yitirmiştir. Fakat tüm bunlara rağmen, bu kültüre ait olduğu ileri sürülen mor kenara sahip bir eşya türü ile yarı resim yazılı tabletler, önceki kültür dönemlerinde görülmemiştir.²⁸ Cemdet Nasr yakınlarında ufak bir ören yerinde bulunan höyükte Kiş'ten gelen bir kazı heyeti araştırma yapmış, üzerinde yarı resim yazısı bulunan yüzlerce tablet ve parça gün yüzüne çıkartılmıştır. Bu tabletler özellikle Sümerce'nin anlaşılması ve dönem hakkında önemli bilgiler vermesi nedeniyle büyük bir önem arz eder.²⁹

Cemdet Nasr kültürü özellikle Diyala ve Hamrin gibi bölgelere nüfuz etmiş, bunun yanı sıra Basra Körfezi'yle de yakın ilişki kurmuştur. Bu kültürün en önemli özelliği bölgede yeni siyasi oluşumların başladığı ve yönetim sistemlerinde farklılaşmaya gidildiği bir dönem olmasıdır.³⁰ Kiş yöresinde bulunan yüksek bir zeminde kurulan kale, saray ve bunların içinde ortaya çıkarılan çeşitli eşya ve tabletler bu kültür dönemi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Saray yapısında dört köşe tuğlaların kullanıldığı, yapının inşasında da güzel bir işçiliğin ortaya konduğu görülür.³¹

²⁷ Nissen, a.g.e., s. 87, 89.

²⁸ Crawford, a.g.e., s. 20- 21.

²⁹ Kramer, Sümerler, s. 44.

³⁰ Marc Van de Mieroop, Antik Yakındoğu'nun Tarihi İÖ 3000-323, Çev., Sinem Gül, Ankara 2004, s. 61.

³¹ Üstüner, a.g.e., s. 17-18.

Riemchen tuğlalarıyla örülen kompleksin içerisinde, savunma amacıyla kurulmuş kulelerin bulunduğu doksan metre uzunluğunda bir duvar da bulunmaktaydı. Savunma kulelerinin varlığı, şehir devletleri arasında askeri mücadelenin başladığını ve bölgede güçlü şehir devletlerinin diğerlerini hakimiyetleri altına almak istediğini göstermektedir. Cemdet Nasr dönemini kapsayan araştırmalara baktığımızda Mezopotamya’da varlığını devam ettiren tüm sitelerde şehir kültürünün yerleştiği görülür.³² Yukarıda bahsettiğimiz kompleksin bulunduğu bölgede yapılan kazılarda, Ur, Larsa, Uruk, Zabalam, Umma ve Aşşak gibi kentlerin tanrılarının simgelerinin bulunduğu bir tablet gün yüzüne çıkartılmış, bu durum da kent devletlerinin birleşmeye başlamış olabileceğini akla getirmiştir. Fakat kesin bir yargı ortaya koymak oldukça zordur. Ticaretin devamı veya kentler arasındaki dini etkileşim de böyle bir sonucu ortaya çıkarmış olabilir. Bu kentler arasındaki ilişkiye rağmen diğer bölgelerin Sümerlerle olan etkileşimi Cemdet Nasr kültür döneminde kopmuştur. Muhtemelen Sümerlerin kendi içerisinde meydana gelen siyasi sorunları nedeniyle ortaya çıkan bu boşluğu Proto-Elam kültürü doldurmuştur.³³

Cemdet Nasr kültürünün ayırt edici özelliği sayılan kale ve sarayın merkezde bulunduğu kompleksi yaptıran kişi sadece bölgesindeki insanları yöneten bir idareci olmakla kalmamış, Tanrının yeryüzündeki temsilcisi ve Tanrı-insan arasındaki meselelerde aracı ve bağlantıyı sağlayan güce sahip kişi olduğu kabul edilmiştir. Bu durum bölgede *tanrı kralların* varlığını göstermektedir.³⁴

Bölgede yapılan kazılarda Cemdet Nasr kültür döneminin sonlarından itibaren bölgede daha önce görülmeyen ve Sami Akkadlar’a ait olan ok ve yay gibi silahlar görülmeye başlanır. Bu döneme ait siyah bir bazalt parçasında, bazı sakallı insanların ok ve yayla aslan avında olduklarını gösteren bir silüet bulunmaktadır. Bundan önceki dönemlerde, insan tasvirleri sakalsız olarak gösterilmekteydi ve genellikle Sümerlere aitti. Bu durum ve bölgede görülen kültürel hayat ve gelişimin değişmesi, Mezopotamya’ya Sami kavimlerin göç etmesiyle açıklanabilir.³⁵ Sümerlerin, Cemdet Nasr kültür döneminde etkinliğini yitirmesinin sebebi de muhtemelen Mezopotamya’ya gelen Sami kavimleriyle bir mücadele içerisine girmesidir.

³² Memiş, Eskiçağda Mezopotamya, s. 27.

³³ Roaf, a.g.e., s. 68.

³⁴ Üstüner, a.g.e., s. 18.

³⁵ Memiş, Eskiçağda Mezopotamya, s. 30.

Mezopotamya'nın kendi kendine yeten bir bölge olmaması onun etrafındaki diğer bölgelerle sürekli olarak ticari bir ilişkinin içerisine girmesine neden olmuştur. Bu da Mezopotamya'nın kültürel, dini, siyasi, ekonomik ve sosyal manada çevresinde bulunan diğer bölgelerle etkileşime girmesini sağlamıştır. Mezopotamya kültürüne ait unsurlar diğer coğrafyalara götürüldüğü gibi, diğer medeniyet ve toplulukların unsurları da aynı şekilde Mezopotamya'da varlığını göstermiştir. Bunlardan en önemlileri *Elam kültürü*, *Mısır kültürü* ve *Anadolu kültürü*'dür. Bu kültürlerin etkileri büyük olmakla birlikte, konuyu dağıtmamak adına sadece isimlerini belirtmeyi yeterli gördük. Fakat Sümer inanç ve yaşayış tarzını çok yakından ilgilendiren Orta Asya kökenli *Anav kültürü* ilerleyen bölümlerde incelenecektir.

Mezopotamya'yı yoğun bir şekilde etkileyen kültürlerden Tell Halaf kültürü ilk olarak Doğu Anadolu'da ortaya çıkmıştır. El Ubeid kültürü Sümer-Elam veya Sus I. kaynaklıdır. Mezopotamya'nın en hızlı gelişimini yaşadığı Uruk kültürünü ise Sümerler oluşturmuştur. Cemdet Nasr kültürünü ise, Prof. Dr. Landsberger'in ifadelerine göre Proto Fıratlılar denilen topluluk ortaya çıkarmıştır.³⁶

Cemdet Nasr döneminin sonlarından Akadların hakimiyeti ele geçirmesine kadar devam eden beşinci döneme Erken hanedanlar dönemi (M.Ö. 2900-2350) denir. Bu dönem kendi içinde Erken Hanedanlar I dönemi (2900-2750), Erken Hanedanlar II dönemi (2750-2600), Erken Hanedanlar IIIa dönemi (2600-2450) ve Erken Hanedanlar IIIb dönemi (2450-2350) olmak üzere dört ana kısımda incelenmektedir.

Bu bölümlendirme bazı mimari değişimler ve sanat eserlerinde gözlenen karakteristik farklılıklara göre yapılmış olmakla beraber tarihsel gelişimle herhangi bir bağa sahip olduğunu söylemek oldukça zordur.³⁷ Mimaride iç bükey tuğlaların kullanılması, ortası delik, dört köşe, kabartmalı adak taşlarının (Bkz. Ek:6,7) ortaya çıkması, menekşe rengiyle boyanmış seramik parçalarının yapılmaya başlanması ve silindir mühürlerde kabartmalı süslemelerin kullanılması bu dönemin genel karakteristik özelliklerini oluşturmaktadır. Bu dönemde ortaya çıkan ürünlerde Sami kökenli kabilelerin etkileri de görülmektedir. Güney ve Kuzey Mezopotamya'da yapılan bütün kazılarda bu devre ait ürünler ortaya çıkarılmıştır. İşte bu sebeplerden dolayı Erken

³⁶ Üstüner, a.g.e., s. 18.

³⁷ Kemalettin Köroğlu, Eski Mezopotamya Tarihi, İstanbul 2010, s. 60.

Hanedanlar dönemi bazı arkeologlar tarafından Sümerlerin ve Samilerin ortak ürünü kabul edilmiştir.³⁸

Sümerler, Erken Hanedanlar döneminde Güney Mezopotamya'da bulunan her biri diğerinden bağımsız, güçlü ve ayrı kralları olan devletler halinde yaşadılar.³⁹ Kral listesinde isimleri geçen tufan öncesindeki kralların, Erken Hanedanlar I döneminde hüküm sürdükleri düşünülmektedir. Bu dönemi Cemdet Nasr dönemiyle ayıran kesin çizgileri ortaya koymak şu an için oldukça zordur. Her ne kadar kral listesinde beş şehrin ismi geçse de yapılan kazılarda başka şehirlerde bulunmuş, bu şehirlerden Eridu ve Şuruppak'ta tapınakların yanısıra saraylarında var olduğu tespit edilmiştir. Erken Hanedanlar II döneminin karakteristik özelliği ise dini kurumlar ile devlet kurumlarının birbirinden ayrılmasıdır. Bu dönemde krallar idari işlerle uğraşp dini konuları rahiplere bırakmışlar, rahipler ise sadece tapınak içerisinde dini konularda yetkilendirilmişlerdir. Bu dönemde Sümer toprakları şehir krallıkları halinde olduğu için birbirleriyle yoğun bir mücadeleye girişmişlerdir. Bu mücadeleler bölgede siyasi birlikteliğin kurulmasına neden olmuş ve Er Hanedanlar döneminin son kısımlarına kadar devam etmiştir. Genel olarak ele alırsak Erken Hanedanlar III dönemi Sümer kentlerinin birbirleriyle büyük mücadelelere giriştiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde bütün Sümer topraklarını ele geçiren kralın *Lugal Kalama* yani büyük kral olarak zikredilip krallığını tescil ettirebilmesi için *Enlil*'in kült merkezi olan dini başkent Nippur'daki rahiplerin onayını alması ve onların elinden taç giyip asa alması gerekmektedir. Bu yüzden bu dönem büyük kralların kendilerini Nippur'a tanıttırma mücadeleleriyle doludur.⁴⁰ Bu dönemin en dikkat çekici arkeolojik keşiflerinden birisi de Ur şehrinde bulunan yaklaşık iki bin mezardır. Bunların arasında ölen kral ile birlikte kurban edilen mahiyetinin bulunduğu kral mezarı ise oldukça ilginçtir. İnsanların kurban edilmesiyle ilgili tek örnek olan bu mezarda 74 kişi birlikte gömülmüştür.⁴¹

³⁸ Memiş, Eskiçağda Mezopotamya, s. 29-30.

³⁹ Köroğlu, a.g.e., s. 65.

⁴⁰ Memiş, Eskiçağda Mezopotamya, s. 33, 35, 41.

⁴¹ Köroğlu, a.g.e., s. 65-66.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SÜMERLERİN MENŞEİ VE DİN ANLAYIŞI

Sümerlerin menşei ve din anlayışı hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan Sümer tabletleridir (Bkz. Ek: 25, 26, 27). Sümerler, yazıyı bulmalarından itibaren basit bir alacak-verecek meselesinden evren ve kozmolojiye kadar bütün konularda yazılı tabletler bırakmışlardır. Yapılan kazılarda Sümer dini ile ilgili gün yüzüne çıkartılan tabletler mitolojik hikaye ve efsanelerden oluşmuş gibi görünse de dönemin dini inanç ve yapısını betimlemektedir. Binlerce yıl sonra ilk elden bilgi almamızı sağlayan bu tabletlerin ortaya çıkartılması ve okunması süreci hakkında kısa da olsa bilgi verilmesi yerinde olacaktır.

XIX. yüzyıldan itibaren her batılı devlet araştırma yapmak için kendisine arkeolojik bir alan belirlemiş, Almanlar Asur ve Babil'de Fransızlar Horsabad ve Teloh'ta, İngilizler de Ninova'da daha sonraları da Ur'da kazılara başlamıştı.⁴² Çok eski zamanlarda bile bölgede gezen seyyahlar ve araştırmacıların karşısına, mahiyetini anlayamadıkları taş ve kayalar üzerine işlenmiş, keskin çizgileri olan köşeli veyahut çivi biçiminde şekiller ve semboller oldukça sık çıkmaktaydı. Hatta bu seyyah ve araştırmacılar bu şekillerin ya kopyalarını ya da parçalarını zaman zaman geldikleri memleketlerine de beraberlerinde götürmüşlerdi. İlk olarak Musul'da ki Yahudileri ziyarete giden Navarra'lı bir haham olan Benjamin de Tudéle, henüz XII. yüzyılda Ninova harabelerini keşfederek tam yerlerini tespit etmiş ve bu keşfi sırasında aldığı notlar ancak XVI. yüzyılda yayımlanabilmiştir.⁴³ Yine 1616 yılında Romalı bir gezgin olan Pietro della Valle, Ur şehrinin harabelerini bulmuş, bu harabelerin tam yerlerini ve izlenimlerini ayrıntılı olarak yazarak Avrupa'nın ilk kez karşılaşacağı çiviyazılı bir tuğlayı da beraberinde getirmiştir. Daha sonraları da birçok araştırmacı ilk adımları atan bu insanları takip etmiş ve birçok çivi yazısı örneği Batı'ya götürülmüştür.⁴⁴

Mezopotamya'da yer alan eski çağ dillerinin çözümü eş zamanlı olmamıştır. Hatta 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar değil Sümerce, Sümerlerin varlığı bile bilinmemekte böyle bir öngöründe bulunan bilim adamları da aşırı bir şekilde tenkit

⁴² Crawford, a.g.e., s.1-3.

⁴³ Muazzez İlmiye Çığ, Uygarlığın Kökeni Sumerliler-1, İstanbul 2009, s. 13.

⁴⁴ Jean Bottéro, Marie-Joseph Stéve, Evvel Zaman İçinde Mezopotamya, Çev., Anita Tatlier, İstanbul 2002, s. 16; Kramer, Sümerler, s. 18.

edilmekteydi. Aşağıda genel olarak belirttiğimiz gibi, Sümerce'nin çözümü, önceki dönemlerde Asur veya Babil dili olarak adlandırılan ve Sami dil grubu içerisinde bulunan Akadca'nın çözümüyle sağlanmıştır. Akadca'nın çözümlemesi ise Eski Persçe sayesinde olmuştur. Pers hanedanları, İran ve Mezopotamya'da sıkça rastlanılan çivi yazısıyla yazılmış üç dilde tabletler bırakmışlardı. Kendi dilleri Persçe, hakimiyetleri altına aldıkları Batı İranlıların dili Elamca ve üçüncü olarak ta Babilliler ve Asurlular'ın dili olan Akadca yazılan bu kitabeler, Pers kralları ve idarecileri tarafından siyasi gayelerle hazırlanmıştı.⁴⁵

Eski çağ yazısı görüntüsü veren tuğla ve tabletlerdeki çivi yazısının anlaşılması ve tetkiki ilk dönemler için imkansızdı ve mahiyetinin bilinmediği bu yazıların çözümü epey bir zaman almıştı. Sistemli olarak ilk çalışma Danimarkalı matematikçi Dane Carsten Niebuhr tarafından yapılmıştır. Niebuhr, 1761'le 1768 yılları arasında keşif gezilerine çıkmış, Ninova ve Persepolis⁴⁶, te çalışmalar yapmış orada karşısına çıkan kitabelerin de büyük bir titizlikle kopyalarını almıştır. Kopyalarını aldığı eserlerden en önemlisi hiç kuşkusuz üç ayrı sütuna, her sütunda farklı olmak üzere üç ayrı dille yazılı olan kitabedir. Niebuhr bu kitabeden yola çıkarak her sütunda ayrı çiviyazısının olduğunu, bu yazıların soldan sağa doğru yazıldığını ve her sütunun ayrı bir sistem içerdiğini ifade etmiştir. Her sütundaki, üç farklı türde olan bu çivi yazılarını Sınıf I, Sınıf II, Sınıf III şeklinde ayırmış olsa da bu sınıfların farklı bir dil olduğunu anlayamadı. O bu yazı stillerini aynı dilin farklı şekillerde yazılışı olarak değerlendirdi. 1798 yılında yine Danimarkalı Friedrich Munter, Sınıf I'in alfabetik yazı, Sınıf II'nin hece yazısı, Sınıf III'ün ise resim yazısı olduğunu ve bu üç sınıfın değişik yazı stilleri olduğu gibi aynı zamanda farklı diller olduğunu ifade etti.⁴⁷ Daha sonraları Abraham-Hyacinthe Anquetil Du Perron'un 1768 ve 1771 yıllarında Zerdüştlerin kutsal kitabı Avesta ve Eski Persçe'nin okunuşu hakkında yapmış olduğu çalışmalar kitabelerin çözümlemesine büyük katkı sağladı. Buradan yola çıkılarak ilk sütunun Eski Pers diliyle yazılmış olduğu anlaşıldı.⁴⁸

Kuzey Mezopotamya'da, Paul Emile Botta tarafından yürütülen kazılarda binlerce Akad diliyle yazılmış belge bulunmuştur. Bu belgeler gün yüzüne çıktığında henüz hangi dile ait olduğu bilinmiyor sadece Persepolis çevresinde bulunan üç dilli

⁴⁵ Kramer, Sümerler, s. 17.

⁴⁶ Eski Pers topraklarının başkenti.

⁴⁷ Kramer, Sümerler, s. 23.

⁴⁸ Bottéro, Stéve, a.g.e., s. 18.

kitabelerdeki üçüncü sütunlara ait yazılara benzetiliyordu. Bu kitabelerde ki Sınıf I'e ait dil çözülmüş ve buradan birçok özel isim öğrenilmişti. Bu durum hiç şüphesiz Kuzey Mezopotamya'da ve diğer sütunlarda bulunan yazıların okunmasını kolaylaştırmıştır. Pers bölgesinde, İngiliz ordusuna bağlı olarak görev yapan Henry Greswicke Rawlinson kitabenin büyük bir bölümünün çözümünü yapmayı başardı. Onun çalışmaları sonucunda bu kitabede ki sütunların Persçe, Babilce ve Elamca yazılmış oldukları anlaşılmıştır.⁴⁹

1850 yılında araştırmacı Edward Hincks bir bildiri hazırladı. Bu bildiride Mezopotamya'da kullanılmış olan çivi yazısını ortaya çıkaranların, genel kabulün aksine Sami kökenli olamayabilecekleri belirtiliyor ve buna benzer görüşler kuşkuyla karşılanıyordu. Hincks bu itirazını dillerin yapısal farklılıklarıyla ilgili görüşleriyle temellendiriyordu. Ona göre, Sami kökenli dillerde asıl harfler ünsüz seslerden oluşmakta fakat çivi yazısında, ünsüz sesler gibi ünlü sesler de temel öge olarak kullanılmaktaydı. Sami dillerinde seslerin çıkış noktaları ve sertliği-yumuşaklığı arasındaki farklılık keskin bir şekilde ayrılmasına rağmen, çivi yazılı hece alfabesinde böyle bir ayrım bulunmamaktaydı. Ayrıca çivi yazılarındaki hece değeri, Sami kökenli sözcüklerde hissedilmemekteydi. Hincks'e göre çivi yazısını yazanlar Sami kökenli topluluklardan farklıydı. Hincks'e göre bu yazı stilini keşfedenlerin kökenleri İskitler veya Turan insanları olmalıydı. İsimlendirme konusu hakkında en doğru bilgiyi veren kişi ise Jules Oppert'tir. Oppert 1869 yılında, yapmış olduğu çalışmalardan ve erken dönem yazıtlarında geçen *Sümer ve Akad Kralı* ifadelerinden yola çıkarak çivi yazısını bulanların Sümerler olduğunu ve onların konuşmuş olduğu dilin de Sümerce olduğunu hatta bu dilin Türkçe'nin dil yapısıyla büyük bir uyum içerisinde olduğunu belirtmiştir.⁵⁰

Lagaş ve Nippur'da yapılan kazılar, Sümerler ve Sümerce hakkında önemli bilgiler elde edilmesini sağlamıştır. Buralarda yapılan kazılarda Sümer dilinin geçirdiği evrelere ait binlerce yazılı tablet, Sümer kültürüne ait izler taşıyan birçok eşya bulundu. Bulunan tabletlerin bir çoğu toplum hayatını ilgilendiren dini, hukuki, ekonomik ve idari bilgiler taşımaktaydı. Sümerler hakkında epey bilgi veren bu tabletler meselenin anlaşılabilmesi için yol gösterici olmuştur. Aynı zamanda bu tabletler, birçok özel isim, coğrafi ad ve ünvanlarıyla beraber kral isimleri de içermekteydi. Bu tabletlerin oldukça

⁴⁹ Kramer, Sümerler, s. 17, 26.

⁵⁰ Kramer, Sümerler, s. 34-35.

fazla olması Sümerce hakkında birçok çalışma yapılmasını ve Sümerce'nin çözümlenmesini kolaylaştırmıştır. Daha sonraları Uruk, Ur ve El Ubeid kazıları yapılmış bu kazılarda Sümerlerin kentsel yapıya kavuşma evreleri incelenmiş, filoloji, kültür ve toplum yaşayışları konularında önemli bulgulara ulaşılmıştır.⁵¹

Sümer tabletleri hakkındaki bu kısa açıklamadan sonra bu bölümde ele alacağımız Sümer adının kaynağı, Sümerlerin menşei, Sümerlerin din ve yaratılış anlayışı konularına geçebiliriz.

1.1. Sümer Adının Kaynağı

19. yüzyılın ortalarına kadar Sümerlerin varlığı bilinmemiş, çivi yazılı tabletlerin çözümlenmesinden sonra böyle bir uygarlığın ve halkın varlığı öğrenilmişti. Şüphesiz ki bunda Jules Oppert'in yapmış olduğu çalışmaların büyük katkısı bulunmaktadır. Sümer adı ilk olarak Bir kitabede geçen kral ünvanında karşımıza çıkmaktadır. Burada Sümer ve Akad Kralı ifadesi geçmekteydi. O zamana kadar Akadlar hakkında bilgiler mevcut olmakla birlikte Sümer kelimesinin ne olduğu hakkında herhangi bir fikir yürütmek için gerekli altyapı henüz yoktu. Daha sonra yapılan çalışmalarla bu konuda büyük mesafe katedilmiştir.

Sümerce'nin dil bilgisi ve kelime yapısı öğrenilmeye başlandıktan sonra, Sümer ören yerlerinde bulunan binlerce tablet tercüme edilmeye başlanmış ve Sümer kelimesi hakkında bilgilere ulaşılmıştır. Bu bilgiler ışığında Sümer kelimesinin bir halkı isimlendirmekten ziyade genel olarak Sümer halkının yaşadığı coğrafyaya verilen ad olduğu karşımıza çıkar. Daha da ilginç olanı ise Sümer kelimesinin Sümerler tarafından kendilerine izafeten vermiş oldukları bir isim olmadığıdır. Sümer tabletlerinde yaşadıkları bölge için *Kengi* ifadesini kullanmış oldukları görülür. Coğrafi bir bölge olması nedeniyle muhtelif devirlerde farklı isimlerle anılan bu bölge Sümerlerin yoğun bir şekilde yer aldığı Güney Mezopotamya'dır. Aynı zamanda bu bölge Deniz ili ve Kalde gibi isimlerle de anılmıştır.⁵² Sümerler kendi yaşadığı bölgeye Kengi ismini vermiş olmakla beraber Akadlara ait çivi yazısıyla yazılmış tabletlerde Sümer bir başka deyişle *Şumer* sözcükleri yer almış, geç Akad dilinde *kültür arazisi* anlamında kullanılmıştır. Sümerler bölgeye geldikten sonra yaşayacakları bölgeyi ıslah etmişler,

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kramer, Sümerler, s. 35-51.

⁵² Memiş, Eskiçağda Mezopotamya, s. 7.

ellerindeki imkanlarla⁵³ insanlık tarihi açısından büyük bir medeniyet kurmuşlardır. Aynı zamanda Mezopotamya için oldukça yeni olan ve uygarlık seviyesinin hızlı bir şekilde yükselmesini sağlayan yenilikler⁵⁴ Mezopotamya'ya farklı bir coğrafyadan gelen insanlar tarafından ortaya çıkarılmış ve bu bölgede daha önceleri bulunan insanlar da haklı olarak onları Sümerler yani *kültür getirenler* olarak adlandırmıştır.⁵⁵

Sümer kelimesi bir coğrafi bölge anlamına geldiği için Sümerler denmesi bazı Sümerologlar tarafından uygun görülmemiş, bir halkın coğrafi isim anlamına gelen bir kelimeyle adlandırılmasını uygun görmemişlerdir. Onlara göre bu halk için Sümerler değil ancak Sümer(li)ler denilerek, ismin kökeninde olan coğrafi bölge izafe edilmelidir. Fakat geçen bir buçuk yüzyıl içerisinde yapılan çalışmalar sonucunda Sümerler kelimesinin kullanılmış olması, bu ifadenin artık ilmi bir derinlik kazanmasına ve bilimsel terim haline gelmesine neden olmuştur. Bu yüzden yapılan çalışmalarda Sümerliler yerine Sümerler denilmesi bilimsel açıdan daha geçerli olacaktır.

1.2. Sümerlerin Menşei

Sümerler, Mezopotamya'ya yaklaşık olarak M.Ö. 3500'lerden sonra gelmeye başlamıştır. Güney Mezopotamya'daki bataklık bölgeye gelen Sümerler, farklı gruplar halinde yerleşime elverişli bölgelerde Eridu, Ur, Uruk, Lagaş, Umma, Şuruppak ve Kiş gibi birçok şehir devleti kurmuşlardır (Bkz. Ek:1, 3). Buralara geldiklerinde kendilerinden daha alt seviyede bir köy kültürüyle karşılaşır.⁵⁶ Bölgeye Sümerlerden önce gelen bu kültür kısa sürede Sümerlerden etkilenir ve çömlekçi çarkı, silindir mühür, yüksek mabet gibi bir takım yeni kültür unsurları oluşturmaya başlayarak eski köy kültürü hızla şehir kültürü haline gelir.⁵⁷

Sümerlerin Güney Mezopotamya'daki bataklık bölgeye geldiklerinde, orada yaşayan mevcut yerli halk hakkında şu an için yeterli bilgiye sahip değiliz. Bunun yanında Sümerlerin menşei de uzun yıllar boyunca kesin olarak bilinmemekteydi. Bilim adamları tarafından ilk dönemlerde Hint kökenli ve İndus kültürüne mensup

⁵³ Sazlardan ve balçıktan ev yapımları, nehir diplerinde bulunan kili yazı aracı olarak kullanmaları, sel taşkınlarına karşı setler yapımları, herhangi bir bitkini yetiştirmediği bu bölgeye sulama kanalları kurarak araziye ıslah etmeleri gibi birçok yeniliği bu konu içerisinde ele alabiliriz.

⁵⁴ Yazının bulunması, savaş arabalarının icadı, kentsel yönetime sistemli bir şekilde geçiş, silindir mühürler, ticarete atılan önemli adımlar, kısaca ilk arşivcilik örneği diye belirtebileceğimiz siyasi, tarihi, dini ve ticari hayatın yazıya geçirilmesi ve kayıt altına alınması gibi birçok yenilik.

⁵⁵ Uhlig, a.g.e., s. 16.

⁵⁶ C. Leonard Wooley, "Bir Ecnebi Kitabında Sumerler", Çev., Ziya Nebi, Yücel Aylık Sanat ve Fikir Mecmuası, İstanbul 1938, C. VI, S. 35, s. 197.

⁵⁷ Memiş, Eskiçağda Mezopotamya, s. 21.

olabilecekleri söylenmiştir.⁵⁸ Fakat Antropolojik ve arkeolojik bulgular, Sümer dilinin bitişik bir yapı arz etmesi, Sümerlerin hem Hint hem de bölgeye daha sonraları gelmeye başlayan Sami kavimlerden farklı bir kavim olduğunu gösterir.⁵⁹

Sümerler hakkında yapılan ilk dönem çalışmalarında, onların Mezopotamya'ya deniz yoluyla Hindistan'dan geldikleri, Mezopotamya'da kurulan Sümer medeniyetinin aslında Hindu-Kuş medeniyeti ve İndus medeniyetinin bir kolu ve devamı olduğu vurgulanmıştır. Daha sonraları arkeoloji, filoloji ve teoloji alanlarında yapılan çalışmalar bizi Orta Asya'ya, günümüz Türkmenistan sınırları içerisinde yer alan Turan Ovası'na yönlendirir. Zaten Hint-İran kökenli insanların ibadet maksadıyla tapınaklar kurmadığı, ibadetlerin yüksek yerlerde açık alanda yaptıkları bilinmektedir. Onlara göre açık alanda yapılan ibadetler için tapınak kurmaya gerek bulunmamaktaydı.⁶⁰ Halbuki Türkmenistan'ın Mari⁶¹ kentinde, zigguratlarla mimari ve yapı itibarıyla büyük benzerlik gösteren bir tapınak bulunmaktadır (Bkz. Ek:9).⁶² Bununla birlikte Sümerler'in Güney Mezopotamya'ya, Hindi-Kuş Dağları, İndus Vadisi, Basra Körfezi yoluyla gelmiş olabileceklerini belirten bir hipotez bulunmaktadır. Bu hipoteze göre Sümerlerle, Hindi-Kuş ve İndus Medeniyetleri arasındaki ortak unsurların kökeni aslında uzun bir süre varlığını devam ettiren ve etrafındaki bölgeleri yoğun bir şekilde etkileyen Anav Medeniyeti'dir. Sümerler Anav kültürüne mensuptur ve Hindi-Kuş ile İndus kültürlerine ait ortak unsurların izleri ağırlıklı olarak onlara aittir. Sümerlerin menşesinin rahat bir şekilde anlaşılması için Hindu-Kuş medeniyeti, İndus Medeniyeti ve Türklerin inşa etmiş olduğu ilk medeniyet olan Anav Medeniyeti hakkında kısa bilgiler vermeyi gerekli gördük.

1.2.1. Hindi-Kuş ve İndus Medeniyetleri

Yukarıda bahsettiğimiz üzere, arkeolojik bulgular Sümerlerin Mezopotamya'da güney-kuzey yönlü bir hareket izlediklerini göstermektedir. Buradan yola çıkarak Sümerlerin Hint yarımadasından deniz aracılığıyla Mezopotamya'ya gelmiş oldukları

⁵⁸ C. W. Ceram, Tanrılar Mezarlar ve Bilginler "Arkeolojinin Romanı", Çev., Hayrullah Örs, İstanbul 1994, s. 261.

⁵⁹ Nazmi Özçelik, İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı, Ankara 2002, s. 47.

⁶⁰ Şerefhan Cizirî, Anadolu'dan Mezopotamya'ya Tarih ve Uygarlık, Ankara 1997, s. 96.

⁶¹ Mezopotamya'da, Fırat'ın kuzey batısında da aynı ismi taşıyan bir kent bulunmaktadır. Bilindiği gibi günümüzde de kullandığımız yerleşim yeri adlarının bir çoğu Orta Asya kökenlidir. Bu durum Sümer-Türkmen bağları açısından oldukça dikkat çekicidir.

⁶² Viktor Sarianidi, "Gadımı Garagumuñ Beyik Medeniyeti", Türkmen Medeniyeti Jurnalı, Aşkabat 1994, S. 1, s. 33.

ileri sürülmüştür. Sümerlerin menşei konusunda yapılan tartışmalarda Hindi-Kuş Medeniyeti ve İndus Medeniyetinin farklı başlıklar altında belirtilmesinden dolayı bu iki medeniyeti ayrı ayrı değerlendirmeyi uygun gördük.

1.2.1.1. Hindi-Kuş Medeniyeti

Afganistan'da yapılan kazılarda boyanmış çanak ve çömlekler ile çeşitli tarım aletleri bulunmuştur. Hindi-Kuş bölgesinin en önemli özelliği tarımla uğraşan insanlara ev sahipliği yapmış olmasıdır. Bu bölgede yetmişten fazla buğday çeşidi bulunmaktadır. M.Ö. 2000 yıllarında diğer bölgelerden gelen insanların istilasına uğramışlardır. Tarımda ve çömlek yapımında oldukça usta olmaları sebebiyle ayrı bir önem taşırlar.⁶³ Sümerlerin, diğer çağdaş toplumlara nazaran tarımda oldukça ileri bir seviyeye ulaşmış olmaları, sulama kanalları yapmaları ve araziye ıslah etme konusunda oldukça bilgili olmaları, onların Mezopotamya'ya tarımda ilerlemiş bir bölgeden geldikleri fikrini ortaya çıkarmıştır. Sümerlerin Mezopotamya'da izlemiş oldukları yerleşimsel hareketin de etkisiyle bu bölgenin Hindi-Kuş olduğu ileri sürülmüştür.

1.2.1.2. İndus Medeniyeti

İndus Medeniyeti hakkında ne yazık ki yeterli bilgiler bulunmamaktadır. Belucistan'dan Cambay körfezine kadar büyük bir bölgeyi etkisine almış olmakla beraber bu medeniyetin özellikleri üzerindeki sis perdesi henüz aydınlanabilmiş değil. Bunda İndus yazısının okunamamasının da etkisi büyüktür.⁶⁴ İndus Vadisi'nde, M.Ö. 4000'li yıllarda bakır dönemine geçildiği, M.Ö. 3000'li yıllarda ise etrafı surlarla çevrili şehirlerin oluşmaya başladığı görülür. Yerleşik hayatta görülen bu değişim beraberinde M.Ö. 2500 yıllarında İndus Medeniyetinin oluşmasını sağlar. Yaklaşık olarak 700 yıl ayakta duran bu medeniyet, içerisinde 100'den fazla yerleşim yeri barındırmıştır. M.Ö.1800 yıllarında İran istilası veya doğal afet sonucu yıkıldığı sanılır. İndus Medeniyetinin ortaya çıkardığı iki önemli kültür şehri bulunmaktadır. Aynı zamanda başşehir unvanına da sahip olan bu şehirler Harappa ve Mohenjo-daro'dur. İndus Medeniyetine ait en önemli özellikler bu iki şehirde yapılan çalışmalarda ortaya çıkmıştır.⁶⁵

⁶³ Mümin Köksoy, Nuh Tufanı ve Sümerlerin Kökeni, Ankara 2003, s. 199.

⁶⁴ Uhlig, a.g.e., s. 182.

⁶⁵ Köksoy, a.g.e., s. 200.

Harappa, İndus Medeniyeti'nin en önemli iki şehrinden birisidir. Sümer tabletlerinde doğuya giden deniz yolları üzerinde üç önemli ticaret noktasının olduğunu söyler. Bunlar, Tilmun, Magan ve İndus nehrinin denize döküldüğü yer olan Meluha'dır. Dolayısıyla Sümerler, Hint coğrafyasıyla yakın ilişki içerisindeydi.⁶⁶ Mezopotamya'da yapılan arkeolojik kazılarda Harappa mühürlerinin aynılardan bulunması da bu ilişkiyi göstermektedir.

Harappa ve diğer İndus şehirlerinde dikdörtgen şeklinde bir planlama yapılmıştı. Aynı dönemdeki Sümer şehirlerine nazaran daha modern bir yapıya sahiptiler. Evlerde banyo ve su sistemlerinin bulunması, temiz ve kirli suyun farklı kanallarla ayrılması bölgenin sahip olduğu konfor ve hijyenin göstergesidir. Aynı zamanda altın ve değerli madenlerden yapılmış çeşitli takılar, ince taş işçiliğiyle hazırlanmış heykelcikler, bakır ve bronzdan yapılmış silahlar, ölçü ve tartı aletleri, çömlekçi çarkı ve üzerinde kısa yazıların bulunduğu birçok damga mührü de bölgede ki İndus Medeniyetinin unsurlarıdır. Ekonomik faaliyetler yoğun bir şekilde gelişmiş özellikle Sümerlerle güçlü bir ticari ilişki içerisine girilmiştir.⁶⁷

İndus nehrinin 5 km. batısında yer alan şehir, bu bölgenin Harappa ile beraber ikinci başkenti olan Mohenjo-Daro'dur. Yapay bir zemin üzerinde kurulan kalesinde, hamam, tahıl ambarı, çeşitli kararların alındığı toplantı salonu ve din adamlarının kalması için yapılmış bir yapı bulunmaktadır. Şehir ana cadde ve ara sokaklardan oluşmaktaydı. Evlerin kapıları ara sokaklara açılır, gündelik hayat evlerin iç avlularında geçerdi. Avlularda temiz su kuyuları bulunur, pis sular borular ve kanallar vasıtasıyla sokaklardaki atık su kanallarına oradan da pis su kuyularına giderdi. Kanalizasyon sistemlerinin ilk şekillerinin görüldüğü bu şehirde su çok önemli bir yer tutmaktaydı ve hijyene büyük önem verilmekteydi. Mimari yapı kerpiç ve pişmiş tuğlalardan oluşmaktaydı. Ahşap malzemenin de yoğun bir şekilde kullanıldığı bu mimari yapıların bazılarında süsleme amacıyla yapılmış ahşap ve taştan eşya ve heykeller bulunmuştur. Bunun yanı sıra tarıma büyük önem verilmiş evlerle beraber tahıl ambarları da kurulmuştur. Gelen yabancı istilaları, sık sık tekrarlanan sel baskınları ve yoğun yağış şehrin gerilemesine ve zamanla yok olmasına neden olmuştur.⁶⁸

Mezopotamya'da Sümer kültürünün etkili olduğu dönemlerde daha geniş bir alanda etkili olan İndus medeniyeti gerek şehirleşme açısından, gerekse madencilik

⁶⁶ Uhlig, a.g.e., s. 177.

⁶⁷ Köksoy, a.g.e., s. 201.

⁶⁸ Köksoy, a.g.e., s. 202.

konusunda Sümerlerden yüksek bir seviyede bulunmaktaydı. İndus kültürüne has karneol boncuklar gibi bazı nesnelerin Mezopotamya’da bulunması ve bu kültürün ulaşmış olduğu yüksek seviye Sümerlerin geldikleri bölge konusunda akıllara İndus vadisini getirmiştir. Fakat gerek İndus yazı sisteminin Sümer sistemine göre çok farklı oluşu, gerek ev sistemi, el aletleri ve plastik sanatlarda görülen farklılıklar bu görüşü zayıflatmaktadır. Sümer ve İndus kültürleri arasındaki benzerlikler muhtemelen iki bölge arasında görülen yoğun ticari faaliyetlerin bir sonucudur.⁶⁹

1.2.2. Anav (Anau) Medeniyeti

Türkmenistan’da bulunan Aşkabat şehrinin yakınlarında yer alan *Anav* bölgesinde yapılan araştırmalarda Proto-Türklerin en eski kültür merkezlerinden birisi bulunmuştur. Burada yapılan arkeolojik kazılarda, güneşte pişirilerek hazırlanmış tuğlalardan oluşan mimari bir yapı, tarımsal üretime geçildiğini gösteren çeşitli el aletleri, hayvancılıkta kullanılan çeşitli eşyalar ve atın ilk olarak ehlileştirildiğini gösteren bulgular elde edilmiştir. Arpa ve buğdayı öğütmek için kullanılan dibek adı verilen aletler ve bakırdan yapılmış süs eşyaları bulunmuştur. Bütün bunlardan, Anav Medeniyeti’nin tarımda, hayvancılıkta ve madencilikte ileri bir seviyeye ulaştıkları sonucuna varabiliriz. Atın ehlileştirilmesi Anav Medeniyeti’nin, Türklere ait bir medeniyet olduğunun göstergesidir.⁷⁰

Aşkabat şehrine 5 km. mesafedeki *Ano* kentinde yapılan kazılarda ilk buğday üretiminin M.Ö. 8000 yıllarına, hayvanların evcilleştirilmesinin M.Ö. 8000-6800 yıllarına, madenlerin işlenmesinin ise M.Ö. 5000 yıllarına rast geldiği tespit edilmiştir. Anav medeniyetinin en önemli özelliklerinden birisi de, Mezopotamya ve Mısır gibi büyük medeniyetlerden çok daha önce kurulup yaklaşık olarak 2000 sene varlığını devam ettirmiş olmasıdır. Ayrıca mesleki sınıflar oluşmaya başlamış, tarım, hayvancılık, dokumacılık çömlekçilik, madencilik alanında işlevsel ürünler ortaya konmaya başlanmıştır. Ano kentinde bütün bunlar olup biterken diğer bölgelerde avcılıkla yaşam sürdürülmekte yerleşik hayata tam olarak geçilememekteydi. Burada yapılan kazılarda çıkarılan brekosefallerin, Türkmenlerin antropolojik özellikleriyle bire bir uyumlu olması da oldukça dikkat çekicidir. Eğer buradaki çalışmalar daha da ileriye

⁶⁹ Benno Landsberger, “Mezopotamya’da Medeniyetin Doğuşu”, Çev., Mebrure O. Tosun, A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, Ankara 1944, C. II, S. 3, s. 423-424.

⁷⁰ Umay Türkeş Günay, Türklerin Tarihi, Ankara 2007, s. 40.

götürülebilirse dünya medeniyet tarihinde önemli değişimlerin yaşanması kaçınılmazdır.⁷¹

The New York Times gazetesinin 13 Mayıs 2001 yılında yayınlamış olduğu bir yazıda konumuzla ilgili ilginç bilgiler yer almaktadır. Aynı yıl içerisinde Rus ve Amerikan arkeologlardan oluşan bir grup bilim adamının Ano kenti çevresinde Türkmenistan ve Özbekistan’da yaptıkları çalışmalarda ilginç bulgulara ulaşılmıştır. Bu bölgede yapılan kazılarda günümüzden 4000 yıl öncesine ait birçok yerleşim yeri bulunmuştur. Bu yerleşim alanları, Tatlıgöl çevresinde kurulmuş, bölgede yaşayan insanlar kerpiçten evler yapmışlardır. Ziraat ve hayvancılıkta ilerlemişler, koyun ve keçi besleyip sulama kanalları inşa etmişlerdir. Kanallar vasıtasıyla sulamalı tarımı uygulamışlar, çeşitli hububatları bu şekilde üretmişlerdir. Bakırdan yapılmış baltalar, güzel seramikler, mermer ve kemikten oyulmuş nesneler, altın ve değerli taşlarla işlenmiş süs eşyaları bu kazılarda bulunmuştur. Ayrıca bazı özel mezarlarda çeşitli eşyalar gün yüzüne çıkartılmıştır. Aynı kazılarda, dört veya beş kırmızı renkli harfin/sembolün yer aldığı küçük bir taş objede bulunmuştur. Bu obje yazının tarihi süreçteki seyri açısından büyük önem arz etmektedir. Belki de bu şekiller Sümer çivi yazısının ilk prototipleri olabilir. Doğuda Özbekistan’dan, batıda Anau’ya kadar uzanan Karakum gölü içerisinde, üç yüz ile dört yüz mil arasında boya, elli mil ene sahip alanda onlarca yerleşim alanının varlığı tespit edilmiştir.⁷²

Günümüzde ki verilere bakarsak Orta Asya’daki kültür ve medeniyet, uygarlık tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Günümüzde birçok bilim adamı, insanlık tarihinin ilk medeni unsurlarının bu bölgede ortaya çıkmış olabileceğini söylemektedir. Bu medeniyeti oluşturan insanların Türklerin atalarıdır. Bölgenin etrafında ortaya çıkan kültür ve uygarlıkların kökeninin aslında Anau bölgesi olduğunu ve en önemlisi de Sümer-Anav kültür ve köken ilişkisinin aslında zannedildiğinden daha fazla olduğunu arkeolojik çalışmaların artmasıyla daha rahat bir şekilde söyleyebileceğiz.

Yapılan araştırmalar sonucunda Sümerlerin Mezopotamya’ya ilk defa Basra körfezinden geldikleri, Mezopotamya’da zaman içerisinde güneyden kuzeye doğru bir yerleşim hareketi içerisinde oldukları görülür.⁷³ Sümerlerin bölgeye getirmiş oldukları

⁷¹ Begmyrat Gerey, 5000 Yıllık Sümer-Türkmen Bağları, İstanbul 2005, s. 27-31.

⁷² <http://www.nytimes.com/2001/05/13/world/in-ruin-symbols-on-a-stone-hint-at-a-lost-asian-culture.html?scp=4&sq=may%2013%202001&st=cse>
<http://www.nytimes.com/2001/05/13/world/in-ruin-symbols-on-a-stone-hint-at-a-lost-asian-culture.html?scp=4&sq=may132001&st=cse&pagewanted=2>

⁷³ Landsberger, “Mezopotamya’da Medeniyetin Doğuşu”, s. 423.

teknoloji ve medeniyet, konuşmuş oldukları dil, sahip oldukları inanç, kültür, örf ve adet sistemleri, giyim/kuşam ve yaşam tarzları bize Mezopotamya'nın yerli halkı olmadıkları bununla birlikte Turan Ovası insanları olduklarını işaret etmektedirler. Arkeolojik bulgulara da bakarak Sümerler'in, Turan Ovası kökenli olduklarını, buradan da Hindi-Kuş Dağları, İndus Vadisi, Basra Körfezi güzergahı ile Güney Mezopotamya'ya gelmiş olabileceklerini söyleyebiliriz.⁷⁴

Sümerlere ait mezarlarda yapılan çalışmalarda, Sümerler'in yuvarlak kafalı (brekisefal), orta boylu ve geniş omuzlu oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca Sümerlere ait olan heykel ve insan tasvirleri de bu şekildedir.⁷⁵ Yine dikkat çekici olan bir husus da, Sümer heykellerinde görülen yünden yapılmış *konakes* adı verilen giysi çeşidinin Mezopotamya gibi sıcak iklimin hakim olduğu bir bölgeye uygun olmamasıdır. Genellikle kışların soğuk geçtiği karasal iklimlere mahsus olan bu elbise çeşidinin Sümer heykellerinde sık olarak kullanılması, Sümerlerin Mezopotamya'ya aslında nereden geldiklerine işaret etmektedir. Buna göre Sümerler, Mezopotamya'ya soğuk ve yaylakların bol olduğu bir yerden gelmiş olmalılardır. Ayrıca tapınakların yüksek yerlere, kat kat yapılarak inşa edilmesi de Sümerlerin bölgeye dağlık bir alandan gelmiş olduklarının göstergesidir. Bunun yanı sıra Mezopotamya'da madencilik, Sümerlerin bölgeye gelmeye başlamasıyla görülmesi, Sümerlerin anavatanlarının, madenler konusunda zengin bir bölge olduğunu gösterir. Bütün bunlardan çıkarabileceğimiz sonuç, Sümerlerin geldikleri bölgenin yüksek, soğuk ve madenleri bol bir bölge olduğudur. Bu bilgiler de bize Asya kıtasını işaret etmektedir.⁷⁶

Sümerlerin Asya'dan geldikleri ana yurtlarının yerini ise *Kalde Zodyakı* (Bkz. Ek:8). denilen tableten anlamaktayız. Bu tablette bazı yıldız kümeleri çeşitli hayvan ve eşyalara benzetilerek gökyüzünün tasviri yapılmış, burçlar belirtilerek astronomik bilgiler verilmiştir. Bilindiği gibi gökyüzündeki yıldızlar ve dolunay da çeşitli yörüngeleri takip eder. Ayrıca yerkürenin de kendi ekseni ve yörüngesine göre bir hareketi bulunur. Bütün bu hareket, gökyüzündeki cisimlerin, yerkürenin farklı yerlerinde yakınlık-uzaklık veya görünebilme-görünememe gibi özellikler arz etmesine neden olur. Nasıl ki güneşin ışınları yerkürenin tamamında farklı farklı açılarla düşüyorsa, yerküreden bakıldığında da gökyüzünün sadece belli bir kısmı görünür ve

⁷⁴ Köksoy, a.g.e., s. 199.

⁷⁵ Memiş, Eskiçağda Mezopotamya, s. 24, 25.

⁷⁶ M. Şemsettin Günaltay, Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark Elam ve Mezopotamya, Ankara 1987, s. 200.

buradaki yıldızların birbirlerine yakınlığı, uzaklığı ve parlaklığı her tarafta farklıdır. Zaten gökyüzünün bu durumu yüzünden farklı bölgelerde kullanılan yıldız haritaları ortaya çıkmıştır. İşte Kalde Zodyakı'nda bulunan yıldız kümelerinin şekilleri, birbirlerine olan uzaklıkları ve parlaklıkları, Hazar Denizi'nin doğusu olan 40° ve 46° enlemlerinde görülebilmektedir. Yani Kalde Zodyakı'ndaki şekiller bu bölgenin gök parçasına aittir. Bu bölge de Orta Asya, Türkistan veya Turan Ovası olarak isimlendirilir.⁷⁷

Rus arkeolog Nikolsky'de, Sümerlerin menşei ile ilgili benzer görüşler ileri sürer. Ona göre Sümerlerin ana vatanı Aşkabad yakınlarıdır. Buralarda bulunan taştan, çeşitli madenlerden ve kilden yapılmış eşyalar Güney Mezopotamya'daki Sümer yerleşim yerlerinde bulunan eşyalarla büyük benzerlikler taşır. Her iki bölgedeki arkeolojik veriler arasındaki farklar yok denecek kadar azdır. Ayrıca Sümerlerin baş tanrısı Enlil'in yerleştiği yer olarak dağların tasavvur edilmesi de Sümerlerin nasıl bir coğrafyadan geldiklerine işaret etmektedir. Bütün bunlar Sümerlerin menşei hakkında bize büyük ve gerçeğe çok yakın fikirler vermektedir.⁷⁸ King ve Jastrow gibi tarihçiler de elde ettikleri veriler sayesinde Sümerlerin engebeli ve yüksek bir araziden gelmiş olabileceklerini belirtmişlerdir. Çünkü onların bulgularına göre Sümerler ile dağ ve yurt arasında sıkı bir ilişki kurmuşlar, bu ilişkiyi de kullandıkları kelimelerde ifade etmişlerdir. Sümerler ülke ve dağ kelimelerinde aynı *Kur* işaretini kullanmışlardır. Bununla birlikte Sümerler kendi tapınaklarını⁷⁹ kademeli bir şekilde yüksekçe kurmuşlardır. Bu da Sümerler'in geldikleri yerde tapınaklarını yüksek yerlerde inşa ettiklerinin bir göstergesi olabilir.⁸⁰

Dil bilimcilerine göre Türkçe *Tengri* kelimesi ile Sümercedeki *Dingir* kelimesi arasında anlam, ses ve biçim birliği bulunmaktadır. Zira Türk lehçelerinde *Tengri* kelimesi *Tanrı ve gök* anlamında kullanılırken, Sümercedeki *Dingir* kelimesi de Tanrı ve gök anlamına gelmektedir. Ayrıca her iki kelimenin başında bulunan *d-t* gibi küçük ses ayrılıkları her sözcüğün tarihinde görülebilir. Buradan her iki kelimenin kökeninin kesinlikle aynı olduğu, rastlantı, tesadüf gibi aykırı izahların bilim yöntemlerine ters düştüğü ortaya çıkmaktadır.⁸¹ Türkçedeki *Tengri* sözcüğü ile Sümercedeki *Dingir*

⁷⁷ Günaltay, a.g.e., s. 201.

⁷⁸ K. Mateveev, A. Sazanova, Zemlya Drenego Dvureçie, Moskova 1986, s. 38.

⁷⁹ Zigguratlar kastedilmektedir.

⁸⁰ Jean Bottéro, Eski Yakınoğu, Çev., Adnan Kâhiloğulları, Pınar Güzelyürek, Lale Arslan Özcan, Ankara 2005, s. 36.

⁸¹ Hikmet Tanyu, İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, İstanbul 1996, s. 7-8, 16.

sözcüğü arasındaki benzerlik başka ifadelerde de kendisini gösterir. Mesela Sümerler de *Nin...* sözcüğü ile başlayan isimler genelde tanrıçalar için kullanılmıştır (Inanna, Nanşe, Ninhursag, Ningal gibi). Türkçede kullanılan anne ve nine sözcükleri de aynı köklere sahiptir ve ailemizdeki bayanlar için kullandığımız sözcüklerdir. Orta Asya da anne ve nine gibi ailede ki bayanlara ayrı bir hürmet gösterilip onların kutsal kabul edilmesiyle, Sümer dinindeki tanrıça isimlerinin bu sözcükle başlaması arasında ilişki kurulabilir. Bütün anlattığımız konuları bir kenara bıraksak bile Sümer tanrı isimlerindeki benzerlikler dahi Sümerlerin Orta Asya menşeli olduğunu göstermeye yetecektir.⁸² Sümerlerin kökeni ile ilgili vermiş olduğumuz bütün bu bilgilerden sonra onların din ve yaratılış anlayışına geçebiliriz.

1.3. Sümerlerin Din ve Yaratılış Anlayışı

Sümer dininin en önemli özelliği, taşıdığı birçok unsurun verimlilik, bereket, büyü, nazar, kötülüklerden korunma ve tedavi gibi kültlerle, halk inanışlarıyla, mimari ve sanat alanlarıyla ve zihin tasavvurlarıyla günümüze kadar gelmiş olmasıdır. Öyle ki günümüzde etrafımızda gördüğümüz batıl inançların kaynağı Sümer inanışlarına kadar uzanmaktadır. Sümer dinini önemli kılan bir diğer özellik, ilahi kitaplarda Eski ve Yeni Ahit ile Kur'an-ı Kerim'de isimleri geçen birçok peygamberin bu bölgede ortaya çıkıp, hali hazırda bulunan inançlarla büyük mücadelelere girmiş olmalarıdır.⁸³

Sümerlerin bireysel ve toplumsal yaşantılarında din önemli bir yer tutmaktadır. Dini anlayış o kadar çok yoğundur ki, Sümerlere göre kurulan medeniyetin ve gelişimin tek kaynağı dini inançlardır. Bir Sümerli, ancak -dini anlayışın tam merkezinde bulunan- tanrıların ihtiyaçlarını giderip onlara hizmet ettiği ve Tanrıların bundan memnun kaldığı ölçüde değer bulur ve saygınlık kazanır. Kişinin ihtiyaçlarını sağlaması, Tanrıların ihtiyaçlarını gidermesiyle mümkündür. İşte bu yüzden insanın merkezde olduğu bütün davranışlarda dini ritüeller yoğun bir şekilde etkisini gösterir. Tarım, ticaret, seyahat, ustalık gerektirici işler, hukuk, doğum, evlilik, ölüm, cenaze merasimleri, yönetim, savaş, barış, sağlık, hastalık, bilim, astronomi, büyü, insan ilişkileri gibi birçok konu dini inanç ve uygulamalar etrafında şekillenir ve dini ritüellerin başlıca ana konularını oluşturur. Yaşanılan yerin siyasi ve askeri bakımdan güçlü olması, yaşayan insanların mutluluğu ve zenginliği ancak tanrıların iznine

⁸² Ali Rıza Seyfi, "Sümerlerin Din Sistemi II", Resimli Ay Mecmuası, İstanbul 1937, S. 14, s. 14.

⁸³ Ekrem Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, Isparta 2002, s. 19.

bağlıdır. O yüzden Sümer dini unsurları insanlar üzerinde korkutucu etkiler taşımaktadır ve onlara karşı yapılması gereken vazifeler eksiksiz bir şekilde tamamlanmalıdır. Sümer yazısı çözümlenip tabletler tercüme edilmeye başlandıktan sonra birey, toplum ve Sümer dini arasındaki yoğun ilişki de meydana çıkmıştır. Çünkü tabletlerin birçoğu dini ve mitolojik özellikler taşır ve bu tabletlerde barış-savaş, zafer-yenilgi, hastalık-şifa, bereket-verimsizlik gibi birçok durum dini nedenlere bağlanır.

Sümerlerin din anlayışıyla evren arasında yakın bir ilişki mevcuttu. Sümer dinini meydana getiren unsurların, gündelik yaşam tarzından beslendikleri görülür. Sümer tanrılarının kararlarını *tanrılar panteonundan* almaları, onların ihtiyaçları ve o ihtiyaçlara göre hazırlanan sunular, evrenin oluşumu ve yapısı, tanrıların çeşitliliği ve görev alanları, gündelik yaşamdaki dini uygulamalar, ölümden sonraki hayatın tasvirleri, mitolojik hikayeler, şiir ve yakılan ağıtlar Sümerlerin toplum yapısıyla ilgili bilgiler de vermektedir. Bu yüzden Sümer dini ve mitolojisi ile ilgili tabletlerin ve arkeolojik bulguların büyük çoğunluğu, o toplumun sosyal ve bireysel yaşayışları, yönetim biçimi, kültürel gelişimi gibi Mezopotamya ilkçağ tarihini ilgilendiren birçok konuya da kaynak özelliği taşımaktadır. Örnek vermek gerekirse bir kral mezarı ve sıradan bir Sümerlinin mezarlarında bulunan eşyalar, o toplumda ölümden sonraki hayatla ilgili bazı inanışları ortaya koymakla beraber, o döneme ait insanların gündelik hayatlarıyla ilgili bilgiler de vermektedir. Bütün bu eşyalar insanların mesleklerini, hangi eşyaları kullandığını, toplum hayatında ne gibi gelişmelerin kaydedildiğini, madencilik ve sanat alanında ki ilerlemeleri, ülkenin sahip olduğu zenginliği, Sümer toplum hayatını oluşturan sosyal tabakaları ve bunlar arasındaki ilişkileri ve farkları ortaya koymakta ve bütün bunlar hakkında fikir yürütebilecek kadar bulgular sağlamaktadır. Kısacası dinle ilgili uygulama, ritüel ve inançlar, toplum hayatıyla yakından ilgilidir. Sümer toplumunda bu iki dinamik birbirinden beslenir. Mesela, Tanrılar Panteonu'ndan yola çıkarak Sümer kent devletlerinin yönetimini oluşturan kral meclislerine de ulaşabiliriz.

Sümerlere göre evren iki temel öğeden oluşmaktadır. Gökyüzü ve yeryüzünden oluşan evren için Sümerler *an-ki* kelimesini kullanmaktaydı. Kelimenin sözcük anlamları da bu durumu doğrulamaktadır. Çünkü *an* kelimesi gök, *ki* kelimesi yer anlamına gelmektedir. Sümerler bu iki kelimeyi birleştirerek bunu evren ifadesinin karşılığında kullanmışlardır. Sümerler, dünyayı disk gibi düz bir alan şeklinde düşünmüşlerdi. Bu disk üzerinde, gökyüzüne kadar uzanan *lil* adını verdikleri hava,

rüzgar ve ruh adını verdikleri boşluk veya daha doğru bir tabirle öz bulunmaktadır. Gezegenler, yıldızlar, güneş ve ay da, lilden oluşmuş bunun yanısıra onlara tanrılar tarafından parlaklık özelliği verilmiştir. Hava tanrısı Enlil, göğü yükseltmiş ve yerle göğün arasını ayırmıştır. Bu ikisinin arasında yaşarken zifiri karanlıkta kaldığı için burada ışık ihtiyacı hissetmiş ve gezegenlere, aya, güneşe ve yıldızlara ışık vermiştir. Lil kelimesinin günümüzdeki atmosfer sözcüğünün karşılığı olması da muhtemeldir. Çünkü onun en önemli özelliği hareketli olması ve genişleyen bir yapıya sahip bulunmasıdır. Lil'in üzerinde ise altı ve üstü metalden oluşan kubbemsi bir yapıya sahip gökyüzü bulunmaktaydı. Sümerlerin, kalay için *gök metali* kelimesini kullanmaları gökyüzünü çevreleyen metalin ne olduğuyla alakalı fikir belirtmemize olanak sağlamaktadır. Evreni oluşturan bütün bu katmanların çevresinde ise uzanıp giden sınırsız denizlerin olduğu ifade edilir. Evrenin etrafının denizlerle çevrili olma düşüncesi herhalde evren yaratılmadan önce, zaman ve mekan kavramları henüz ortada yokken, her yerin denizlerle kaplı olduğu, ilk nedenin ve ilk hareket ettirici gücün denizler olduğu inancından ortaya çıkmıştır. Bu durum suyun Sümerler üzerindeki önemli tesiri sonucu düşünülmüş olabilir. Bunun dışında gökyüzünün üzerinde tanrıların yaşadığı *yukarıdaki büyük*, yeryüzünün altında *ölüler diyarı* ve ondan sorumlu tanrıların yaşadığı *aşağıdaki büyük* denilen katmanlar bulunmaktadır. Sümer kozmolojisinin temelini bunlar oluşturmaktadır. Gökyüzünde bulunan cisimlerin yaratılmasını, bitki, hayvan ve insanın yani o zamanki bir Sümerlinin etrafında görmüş olduğu cana ve harekete sahip unsurların yaratılması takip eder.⁸⁴

İnsanın yaratılışı Enki ve Ninhursag adlı mitte anlatılmaktadır. Bu hikayede tanrıların yiyeceklerini sağlarken karşılaştıkları güçlükler nedeniyle *Enki*'nin annesinin onu uykusundan uyandırmasıyla ve diğer tanrıların sıkıntılarını anlatarak yardım istemesiyle başlar. Enki bunun üzerine kusursuz insanı yaratır ve bir şölen tertip eder. Bu şölende Enki ve *Ninhursag* içkiyi biraz fazla kaçıırırlar. Ninhursag deniz diplerinden kil getirir ve biraz da Enki'ye meydan okurcasına altı tane farklı ve anormal kişi şekli oluşturur. Enki yazgılarını belirlediği bu yaratıklara yemeleri için ekmek verir ve bütün kusurlarına rağmen onlara uygun birer iş bulur. Bunu üzerine Enki kendisi için de bir tane bedensel açıdan da ruhsal açıdan da zayıf bir varlık yaratır ve Ninhursag'ın da bu varlığa uygun bir iş bulmasını ister. Ninhursag, hiçbir hareketine tepki veremeyen bu

⁸⁴ Çığ, Uygarlığın Kökeni Sumerliler-1, s. 53; Kramer, Sümerler, s. 152-153; Samuel Noah Kramer, Sümer Mitolojisi, Çev., Hamide Koyukan, İstanbul 2001, s. 12-13.

varlığa uygun bir iş bulamaz. Bunun üzerine Ninhursag Enki'nin üstünlüğünü ister istemez kabul eder ve böyle zayıf bir varlık yarattığı için Enki'ye lanet okur.⁸⁵

Sümer mitolojisinde insanın yaratılışıyla ilgili farklı öykülerde bulunmaktadır. Mesela mitolojik bir hikayede ilk insanların ot gibi yerden bittikleri anlatılır. Bazı farklı öykülerde ise insanın yaratıcısının tanrıça *Aruru* olduğundan bahsedilir. Farklı bir mitte ise insan, iki tanrının (Lagma'ların) öldürülmesiyle onların kanından yaratılmıştır.⁸⁶

Sümerli teologlar tanrıların, evrenin parçalarını ve kültür unsurlarını yaratmasıyla beraber kurulan düzenin sistemli bir şekilde işlevini ve varlığını devam ettirebilmesi için bir takım kural ve düzenlemeleri de yarattığı fikrini oluşturmuşlardır. *Me* ismiyle anılan bu kanunlar kozmik varlık ve kültürel unsurlardan oluşuyordu. *Me*'ler hakkında sahip olduğumuz bilgileri *İnanna ve Enki, Uygarlık Sanatlarının Eridu'dan Ereğ'e Aktarılması* adlı mitten öğrenmekteyiz. Bu hikayeye göre her kültür unsurunun varlığını devam ettirebilmesi için bir *Me* gerekmektedir. Çeşitli kurumlardan, dini görevlerden, ibadet araçlarından, inançlardan, duygusal ve düşsel unsurlardan ve bazı nesnelerden oluşan *Me*'ler varlığın ve kültürün kalıcılığını oluşturuyordu.⁸⁷ Herhalde Sümer toplumu, kültürel unsurların ve medeniyetin tanrılar tarafından oluşturulduğuna inandıkları için tanrılar aleminde bütün bunların birer karşılığını olduğunu düşünmekteydiler. Ya da mevcut nesne, duygu, kurum ve kültür unsurlarının, tanrılar alemindeki *Me*'lerin bir yansıması olduğunu bütün bu unsurların kaynağının *Me*'lerden oluştuğunu düşünmekteydiler.

Günümüzde özellikle ülkemizde yapılan Sümerlerle ilgili bazı çalışmalarda ilahi dinlerin içerisinde yer alan birtakım konuların aslında Sümer kaynaklı oldukları ve bu bilgilerin kökenlerinin aslında Sümer dininde yer aldığı ifade edilmektedir. Buradan yola çıkılarak yeryüzünde mevcut bulunan *monoteist* inançların aslında Sümer dininin tekamül yoluyla gelişmiş varyantları olduğu belirtilir. Sümerlerle ilgili birçok önemli meseleyi bizlere aktaran bu kaynakların değerlendirme kısmında böyle bir sonuca ulaşmaları, *Dinler Tarihi*'nin en önemli isimlerinden biri olan bilim adamı Mircea Eliade'nin ifadeleriyle "*önyargıların bir ürününden ibarettir*". Ülkemizde Sümerlerle ilgili yapılan birçok çalışmada görülen bu yanılğı ve bilimsellikten uzak tavır, Avrupa'da XVIII. yüzyılda başlayan ve XIX. yüzyılda doruk noktasına çıkan dinin

⁸⁵ Samuel Noah Kramer, Sümerler'in Kurnaz Tanrısı Enki, Çev., Hamide Koyukan, İstanbul 2000, s. 31-32.

⁸⁶ Mircea Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi C. I, İstanbul 2003, s. 81.

⁸⁷ Kramer, Sümerler, s. 156.

kökünü, monoteizm, animizm, politeizm, evrim, Katolik kilisesinin din ve din çalışmaları hakkındaki görüşleri etrafında dönen ve tamamen pozitivist, materyalist veya önkabülcü bir bakış açısıyla yapılan tartışmaları akla getirmektedir. Bir tarafta insanın bilim ve teknik alanındaki gelişmelerle din ve dini inançlarında paralel bir gelişme kaydettiğini, ilk insanların animist ve politeist inançlara sahip olduğunu, insanlığın ve uygarlığın geliştikçe dinin monoteist bir yapıya büründüğünü belirten görüş, diğer tarafta ise günümüzde bazı ilkel kabilelerde bulunan *Yüce Varlık* inancının monoteist bir inanç olduğunu, bu inancın tahrif edilerek politeizme geçildiğini savunan *urmonotheismus* teorisi etrafında şekillenen görüş. İdeolojik kaygı ve baştan kabullerle dolu olan görüş ve teorilerler –bilim açısından- makul ve muteber değildir. İlk insanların dini hakkında -dini öğretilerin haricinde- herhangi bir bilimsel kaynağa ulaşmanın imkansız olduğu gibi din konusunda yapılan basit köken ve kaynak tartışmaları da meseleyi hafife almaktır.⁸⁸

Bilindiği gibi Tevrat, Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim gibi monoteist olarak ifade edilen dinlere ait kutsal metinler⁸⁹, teolojik yapıları itibarıyla sadece o günün şartları ve durumu hakkında bilgiler vermez, insanın ilk yaratılışına kadar –hatta daha da öncesi- geçmiş zamanlarla ilgili betimlemelerde de bulunur. Sümer tabletlerinde bulunan monoteist dinlerin kutsal metinlerinde yazılı bilgilerle uyumlu ifadeler üzerinden yapılan bir köken tartışması, aslında teolojik bakış açısıyla bakıldığı zaman sadece kutsal metinlerdeki bilgilerin ispatı halini alır. Nasıl ki Gılgamış'ın Sümer tarihinde bir kral olduğu belli ve daha sonraları Gılgamış'ın tanrılaştırıldığı ortadaysa, ilk önceleri teolojik açıdan belirtilen ifadelerin daha sonraları başkalaşım geçirmesi ve tahrif edilerek yazıya geçirilmesi bir o kadar gerçekçidir. Nitekim Wilhelm Schmidt'in dinin kökeni üzerinde yapmış olduğu çalışmalarda ki temel unsuru da budur.⁹⁰ Teolojik bakış açısıyla bu konu üzerinden şöyle bir teori de geliştirilebilir. Sümerler'in mantık örgüsü bakımından herhangi bir çelişki taşımayan fakat soyut unsurlar taşıyan inançları, insanın soyut olan varlıkları nesnesel bir halde algılama isteği ve somut olan unsurları

⁸⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Adıbelli, "Monoteizm ve Yüce Varlık Konusunda Wilhelm Schmidt ile Raffaele Pettazzoni Arasındaki Tartışma", A.Ü.İ.F. Dergisi, Ankara 2009, 50:2, s. 113-152.

⁸⁹ Uluslar Arası Dinler Tarihi Derneği'nin (International Association for the History of Religions) başkanlığını da yapmış olan Raffaele Pettazzoni (1883-1959) bu üç dinin yanı sıra Zerdüştlüğü de monoteist dinler içerisine almaktadır. Adıbelli, a.g.m., s. 138.

⁹⁰ Wilhelm Schmidt, başlangıçta dünyanın tamamında Monoteist bir inancın olduğunu daha sonraları ise bu inancın meydana gelen bazı olumsuz durumlar, değişimler ve inanç eksiklikleri sonucunda tahrif edildiğini veya yok edildiğini fakat buna rağmen bütün politeist dinlerde, monoteist inancın etkilerinden ya da varlığından bahsettirebilecek unsurların tespit edilebileceğini söylemektedir. Adıbelli, a.g.e., s. 126; Annemarie Schimmel, Dinler Tarihi, İstanbul 2007, s. 23.

soyut meselelere göre tercih etmedeki ısrarı nedeniyle daha sonra belli bir zaman süreci içerisinde değişikliğe uğramış olabilir. Bu aşamadan sonra ise soyut olan nesneler o zamanın insanları tarafından etraflarında görmüş oldukları nesnelerin, ihtiyaçların ve beklentilerin etkisiyle somutlaştırılmış fakat mantık örgüsü bakımından tutarsız ve birbiriyle çelişkili bir hal alması nedeniyle bu sürecin sonu getirilememiş olabilir. Nitekim Tanrılar panteonu içerisinde her ne kadar zamana, içerisinde yaşanan şehre, şehrin sahip olduğu güce, uygarlık alanındaki gelişmelere ve kurulan devletlere göre değişiklik gösterse de en büyük güce ve önemli özelliklere sahip, panteonun lideri konumunda bir tanrı tasavvurunun bulunması buna örnek olarak gösterilebilir. Yine benzer şekilde Gılgamış'ın ve diğer bazı kralların ölümlerinden çok sonra Sümerler tarafından ölümler diyarının tanrıları kabul edilmesi veya Naram-Sin'in daha sonraları ilk defa Tanrı-Kral unvanını kullanarak kendisine dini bir vasıf atfetmesini yine bu konu içerisinde dahil edebiliriz.

İKİNCİ BÖLÜM

2. SÜMER DİNİNİN İNANÇ YAPISI

Sümer dini inanç yapısının temelini tanrılar panteonu oluşturmamaktadır. Bunun yanında günah, mükafat, ceza ve ölümden sonraki yaşam da inanç yapısını oluşturan temel unsurlar arasındadır. Bizde bu bölümde Sümer dininin inanç yapısını, Sümerlerde tanrı tasavvuru, Sümer dininin günah, mükafat ve ceza ve Sümerlerde ölümden sonraki hayat başlıkları altında inceleyeceğiz.

2.1. Sümerlerde Tanrı Tasavvuru

Güney Mezopotamya’da yani Sümer ülkesinde, gün yüzüne çıkartılan tabletlerde birçok tanrı adı geçmektedir. Fakat Sümer tanrılarıyla ilgili en yoğun bilgileri, içerisinde çeşitli tanrıların adının geçtiği mitolojik öykülerden, ilahilerden ve efsanelerden alırız. Bu eserler Sümerlerin evrene bakış açısını, tanrılar hakkındaki fikirlerini, dini anlamda sosyal ve bireysel yaşayışlarını bize aktarmaktadır. Yalnız burada belirtmemiz gereken husus, din toplumun mitolojisini etkilemekle birlikte mitsel özellikler taşıyan metinlerle aynı özellikler taşımaz. Aralarında büyük bir ilişki ve uygunluk bulunsa da mit sadece dinin anlaşılabilmesinde bir araç olarak kullanılabilir. Mitolojinin kaynağının din olduğunun söylenmesi gibi mitolojinin de hiçbir dini değer taşımadığını söylemek büyük bir hata olur.⁹¹

Günümüzde bulunan Sümer kaynaklarıyla birlikte, yerin derinliklerinde önemli kaynak niteliğini taşıyan birçok tablet gün yüzüne çıkmayı beklemektedir. Fakat elimizdeki kaynaklar birçok bilgiyi bizlere sunmaktadır. Sümer tanrılarıyla ilgili büyük bir kısmı ele geçmiş ve çözümlemesi yapılmış birçok mitolojik hikaye bulunmaktadır. Bunlar, Enlil hakkında, *Enlil ve Ninlil-Ay Tanrısının Doğumu*, *Enlil ve Kazmanın Yaratılışı*, Enki hakkında, *Enki ve Dünya Düzeni-Yeryüzünün ve Kültürel Süreçlerin Düzenlenmesi*, *Enki ve Ninhursag-Sümer Cennet Miti*, *Enki ve Ninmah-İnsanın Yaratılışı*, *Enki ve Eridu*, Nanna-Sin hakkında, *Nanna-Sin’in Nippura Yolculuğu*, Ninurta hakkında, *Ninurta’nın İşleri ve Yiğitlikleri*, *Ninurta’nın Nippur’a Dönüşü*, İnanna hakkında, *İnanna ve Enki-Uygurlık Sanatlarının Eridu’dan Ereğ’e Aktarılması*, *İnanna ve Ebih Dağı’nın Fethi*, *İnanna ile Şukalletuda-Bahçıvanın Ölümcül Günahı*,

⁹¹ Fuzuli Bayat, Mitolojiye Giriş, Çorum 2005, s. 84.

İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi, İnanna ve Bilulu, Dumuzi hakkında, Dumuzi ile Enkimdu-İnanna'nın Gönlinin Çalınması, Dumuzi ile İnanna'nın Evlenmesi, Dumuzi'nin Ölümü, Dumuzi ve Gallalar, diğerleri hakkında, Martu'nun Evlenmesi ve Tufan Miti hikayeleridir.⁹²

Oldukça çok sayıda olan Sümer tanrıları bir sistem içerisinde düşünülmüş, Sümerlerin zihinsel tasavvurları sayesinde teolojik bir inanç olarak bırakılmayıp, kültür, edebiyat ve mitolojide köklü varlıklar olarak betimlenmiştir.⁹³ Evrenin sürekliliği ve işleyişi bu tanrıların denetimi ve idaresi sayesinde devam etmekteydi. Sümerler bu tanrıların her birini dingir⁹⁴ kelimesiyle adlandırmaktaydılar. Genel özellikleri itibariyle insana benzeyen fakat ölümsüzlük gibi çeşitli üstün güçlere sahip birçok tanrı bulunmaktaydı. Bu tanrılar yeme, içme, evlenme, çocuk sahibi olma, hastalanma, ölümcül bir şekilde yaralanma, savaşma, kızma, öfkelenme, kıskanma, nefret etme, gibi insanın temel doğasında bulunan özellik, ihtiyaç ve duygulara sahiptiler. Her ne kadar olağanüstü güçlere sahip olsalar da Sümerlere ait mitolojik kaynaklara baktığımız zaman bu güçlerin sınırsız olmadığını, belli bir takım kanunlara ve yasalara tabi oldukları anlaşılır. Aynı zamanda her istediklerine ulaşamadıklarını, bazen amaçları uğrunda çeşitli planlar kurup hile ve kurnazlık diyebileceğimiz bir takım davranışların içerisine girebildiklerini görürüz.

Sümer tanrıları, insanlar gibi aile kurma ve çocuk sahibi olma gibi özelliklere sahip olduğu için zaman içerisinde sürekli çoğalan bir yapı sergilemişler (Bkz. Ek:10), çeşitli Sümer kralları bu durumu otoritelerini arttırmak için kullanmışlardır. Mezopotamya bölgesinde her kentin koruyucu bir tanrısı bulunmakta, zaman içerisinde siyasi, ticari ve askeri bakımdan gelişen bu kentlerin tanrıları da Sümer panteosunda önemli yerlere gelmekteydi. Önemli kentlerin tanrılarına diğer kentlerde de tapıldığı ve saygı gösterildiği görülmüştür.⁹⁵ Bu durum muhtemelen gelişen kentlerin diğer şehirlere olan tesiriyle alakalı bir durumdur. *Ningirsu*, aslan başlı kartal şeklinde, Enki ise yarı balık yarı keçi olarak tasvir edilmiştir. Diğer tanrılara, farklı hayvanların bir arada tahayyül edilmesiyle oluşturulan semboller atfedilmiştir. Bunlar, insan bedenli boğa,

⁹² Kramer, Sümerler, s. 225- 226

⁹³ Benno Landsberger, "Sümerler", Çev., Mebrure O. Tosun, A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, Ankara 1943, C. II, S. 5, s. 89.

⁹⁴ Eski Türkler'de tanrı kelimesi için "*tengri*" sözcüğü kullanılmaktaydı. Birçok filolog, tarihçi ve dinler tarihi uzmanı *tengri* kelimesi ile *dingir* sözcüğü arasında filolojik ve mana bakımından bir bağ bulunduğunu belirtmiştir. Bkz. Ünver Günay, Harun Güngör, Başlangıcından Günümüze Türklerin Dini Tarihi, İstanbul 2007, s. 57.

⁹⁵ Samuel Noah Kramer, Tarih Sümer'de Başlar, Çev., Muazzez İlmiye Çığ, Ankara 1990, s. 74.

insan başlı kuş, yılan-ejderha, kartal-ejderha, aslan-ejderha gibi sembollerdir. Yer altında ikamet eden *Ningişzida* genellikle çeşitli ejder şekilleriyle tasvir edilirdi. Ayrıca boynuzlu başlık giymek tanrılık alametlerindendi. Bu yüzden tanrıların betimlendiği tablet ve silindir mühürlerde, boynuzlu başlık oldukça sık kullanılmıştır.⁹⁶

Sümer tanrıları insan şeklinde tasvir edilmiş olsalar da bir takım tanrısal alametlere ve simgesel tasvirlerle sahiptiler. Tanrısal yetkileriyle alakalı olan bu tasvirler her tanrıda farklılıklar arz etmekteydi. Mesela *Nergal* vahşi bir aslan ya da aslan-iblis şeklinde tasvir edilmiştir. *Nabu*, yılan-ejderha ile *Işkur* ise aslan-ejderha ile betimlenirdi.

Sümerlere göre kentin tanrısı kendisine kurulan mabetlerde yaşar, mesken olarak burayı seçerdi. Fakat bir Sümerli aynı zamanda bir ölümlü olduğu için bu tanrıları asla göremezdi. Sümer kentlerindeki bu tanrılar, o kentin gelişip büyümesinden, her alanda ilerlemesinden, kent insanlarının güven ve geçiminden ayrıca huzur ve mutluluklarından sorumluydu. Tanrılar yalnızca zigguratlarda kalmaz, zaman zaman başka şehirlere de yolculuk yaparlardı. Yine tabletlerdeki bilgilerde rastladığımız bu yolculuklar genellikle Sümerlerin bulmuş oldukları tekne, savaş arabası gibi vasıtalarla yapılmaktaydı.⁹⁷ Bir Sümer kent tanrısı, tanrılar panteonunda kentin sözcülüğünü de yapmakta ve panteonda şehrin menfaatini korumaktaydı. Bunun yanında kent tanrıları ancak büyük meselelerle ilgilenirler ve ancak -çok zaruri ihtiyaçlarında- sadece büyük krallarla veya önemli rahiplerle iletişime geçerlerdi. Sümer teolojisinde, kent tanrılarının herkesle ilgilenebilecek kadar vaktinin olmadığı düşünülmekteydi. Kent tanrısı o kentte yaşayan bütün insanların sıkıntı ve durumlarını takip edemeyecek kadar meşgul olduğu için her ailenin de koruyucu ve sıkıntıları giderici bir tanrısı bulunmaktaydı. Buna rağmen aile fertlerinin, ailenin tanrısının yanısıra kentin tanrısına karşı da büyük sorumlulukları bulunmaktaydı.⁹⁸ Sümerlerde her birey tanrıların barınma ihtiyacı için yapılan kutsal mabet ve zigguratların yapımında çalışmak, onlara adak sunmak, yapılan törenlere ve dini ritüellere katılmak zorundaydı.

Sümer tanrıları istek ve beklentilerini direkt olarak belirtmez, bir kral veya rahip aracılığıyla bunların halka ulaşmasını sağlarlardı. Sümerler herhangi bir mesele konusunda tanrıların düşüncesini öğrenmek isterlerse ilk önce rahiplerin yanına gidip onlara tanrı ile kendileri arasında aracılık yapmalarını, tanrıyla iletişime geçip istek ve

⁹⁶ Günlaltay, a.g.e., s. 477-478.

⁹⁷ Crawford, a.g.e., s. 15

⁹⁸ Kramer, Sümerler, s. 169.

sıkıntılarını belirtmesini isterlerdi. Böyle bir durumda kurbanlar kesilir, kurbanın karaciğerindeki işaretlere göre bazı sonuçlar çıkarılırdı. Bu işaretlerin hangi manalara geldiği mabetlerde bulunan tabletlere yazılmıştı. Rahip genellikle bu izleri yorumlar ve gelen şahsı, izlerden çıkarmış olduğu yorumlara göre yönlendirirdi.

Sümer dininde, bir insanın etrafında gördüğü, hissettiği, düşündüğü ve hayal ettiği her nesne ve varlığın bir tanrısı bulunmaktaydı. Şüphesiz ki bu kadar çok tanrısı olan bir dinde, bütün tanrılar aynı ve eşit seviyede ve benzer özelliklerde değildi. Tasavvur edilen nesne ne kadar önemliyse o nesnenin tanrısı da bir o kadar üstün vasıflara sahipti. Mesela güneş tanrısı *Utu* ile yapılardan ve mimariden sorumlu olan tanrı Nindub'un aynı kategoride değerlendirilmesi imkansızdır. Yine herhangi bir şehrin tanrısı ile o şehirde yaşayan fakir bir ailenin kendi tanrısı bir tutulamaz ve kıyaslanamazdı.⁹⁹ Tanrıların tebaası ve hizmetinde bulunan, onların yardımcıları konumunda olan ilahlarda mevcuttu. Bu ilahlar da her ne kadar tanrılar grubunun içerisinde bulunsalar da hizmetinde bulundukları efendileriyle aynı konuma ve güce sahip değillerdi.

Sümer tanrılarının oldukça fazla olması, teologları bir hiyerarşi arayışına sürüklemiş, bu arayış da Sümer Tanrılar panteonunun oluşumunu sağlamıştır. Tanrılar panteonu muhtemelen o günkü Sümer devlet yönetimi ve siyasi hiyerarşinin bir iz düşümü olarak ortaya çıkmış, gündelik hayatla yoğun bir ilişki içerisinde ortaya çıkan tanrılar, yine gündelik hayatın unsuru olan yönetim sisteminin bir ürünü olarak panteonda bir araya gelmişlerdi. Panteondaki tanrılar yetki, sorumluluk ve güçlerine göre çeşitli gruplara ayrılmaktaydı. Panteonu, kozmosu meydana getiren gök, yer, deniz ve hava'nın sorumluluklarını taşıyan en büyük ilahlar, yazgıları belirleyen yedi tanrı –ki bunların dördü biraz önce yazdığımız kozmosu meydana getiren unsurlardan sorumlu olan tanrılardır- (*An, Enlil, Enki, Ninhursag, Nanna-Sin, Utu, İnanna*), Sümerlerin elli ilahtan oluşan *büyük tanrılar*¹⁰⁰, yaratıcı güce sahip olmayan tanrılar ve diğer tanrılarının mahiyetinde bulunan ilahlardan oluşuyordu. Bazı tarihçiler ise Sümerlerin önemli tanrılarını iki gruba ayırarak inceler. Bunların ilki An, Enlil ve Enki'den oluşan büyük tanrılar üçlüsüdür. İkinci grupta ise Nanna-Sin, Utu ve İnanna'dan oluşan gezegen

⁹⁹ Kramer, Sümerler, s. 155.

¹⁰⁰ Sümer tabletlerinde yüzlerce tanrı ismi geçmesine rağmen bu grubu oluşturan elli tanrının ismi şuan için elimizde bulunmamaktadır. Ancak bazı araştırmacılar tabletlerde geçen tanrı isimleri ve özelliklerine bakarak sadece kişisel tahminlerde bulunabilmektedirler. Kramer, Sümerler, s. 165.

tanrıları üçlüsü gelir.¹⁰¹ Tabletler incelendiğinde tanrılar panteonunda An, Enlil ve Enki'den meydana gelen üçlü tanrı anlayışı diğerlerine göre oldukça baskındır. Evren unsurları bu üç tanrı da karakterize olmuş, diğer tanrılar daha basit unsurlarla ifade edilmiştir. Bu teolojiye göre gökyüzü, yeryüzü ve etrafı çevreleyen sular bu üç tanrının sorumluluğu altında şekillenmiştir. Hava, su, toprak öngörüsünden hareketle ortaya çıkan bu üçleme, belli ki Sümerlerin evrenle alakalı düşünceleri ve maddenin ana unsurları fikriyatından türemiştir.¹⁰² Sümerlere göre kozmosun tamamlanabilmesi için nasıl bu unsurlara ihtiyaç varsa ilahi sistemin tam olarak işlevsel bir hal alması da bu üçlemeyle ancak mümkün olabilir.

Evrenin düzeni, işleyişi, evrende kurulacak yeni düzenlemeler, meydana gelecek felaketler, tanrıların sorumluluğu, vazifeleri, işlemiş oldukları suçlar ve yargılamalar bu panteonda alınan kararlar doğrultusunda gerçekleştirilirdi. Bu cümlede dikkati çekebilecek ifade, Sümer tanrıları için kullanmış olduğumuz “*işlemiş oldukları suçlar ve yargılamalar*” cümlesidir ki Sümer mitolojisinde bunun örnekleri pek çoktur. Hatta Sümerlerin bir dönem en büyük tanrısı kabul edilen Enlil bile bu durumla karşılaşabildiğinin örneği şöyledir:

*“Duru ırmakta, kız, duru ırmakta yıkandı,
Ninlil, Nunbirdu ırmağının kıyısı boyunca yürüdü
Işıltılı gözlü, efendi, ısıltılı gözlü,
“Yüce dağ”, Enlil baba, ısıltılı gözlü, gördü onu,
Çoban.... yazgıları belirleyen, ısıltılı gözlü gördü onu,

Efendi ona sevişmekten (?) söz etti, kız gönülsüzdü,
Enlil ona sevişmekten (?) söz etti, kız gönülsüzdü,
.....”*

Bunun üzerine Enlil veziri ve yardımcısı *Nusku*'nun da yardımıyla, *Ninlil*'e tecavüz eder. Bu olayı duyan tanrılar yapılan ahlaksızlığı kabul edemezler. Her ne kadar panteonun dolayısıyla da kendilerinin kralı da olsa Enlil yakalanır ve yaptığı bu kabahat nedeniyle ölümler diyarına sürülür.

¹⁰¹ Eliade, a.g.e., s. 79.

¹⁰² Dinler Tarihi Ansiklopedisi “Mezopotamya Dinleri”, İstanbul 1999, C. I, s. 83.

*“Enlil Kiur’da¹⁰³ gezinir,
 Enlil Kiur’da gezinirken,
 Büyük tanrılar, ellisi birden,
 Yazgıyı belirleyen tanrılar, yedisi birden,
 Enlil’i Kiur’da yakaladılar:
 “Enlil, seni ahlaksız, kentten defol,
 Nunamnir, seni ahlaksız, kentten defol.”¹⁰⁴*

Tanrılar meclisinde alınan kararların uygulayıcısı panteon içerisinde seçilir ve seçilen tanrı verilen görevi kusursuz bir şekilde yerine getirirdi. Sümerlerin hatta ilkçağ Mezopotamya’sının her aşamasında panteonda lider konumda bulunan ve diğer tanrılardan oldukça yüksek yetkilere ve güce sahip olan bir tanrı, panteonu yönetirdi. Muhtemelen Sümerli teologlar içerisinde bulundukları yönetim sistemini farklı bir varyantla dinlerine yansıtmışlar ve sistemin en küçük unsurunu unutmadan inanç sistemlerine aktarmışlardı. Panteon ve onun içerisinde yer alan en kuvvetli lider tanrı, aklımıza hemen Sümer kent yönetim merkezlerini ve onların lideri konumundaki kralları aklımıza getirmektedir. Bu durum kralların yönetsel hiyerarşilerinde ki güçlerine ve isteklerinin mahiyetleri tarafından anında karşılanmasından esinlenilerek ortaya konmuş olabilir.

Sümer dini ile ilgili kaynaklarda bir tanrının yaratmayla alakalı isteklerinde, o konuyla alakalı planları yapmak ve ilahi sözcüğü kullanmak yeterliydi. Çünkü birçok teolojik sistemde olduğu gibi Sümer’de de ilahi sözcük yaratıcı güce sahipti ve bir şeyin olması için bir sözcük fazlasıyla yeterliydi.¹⁰⁵

Sümerlerde tanrı tasavvuru hakkında yaptığımız bu açıklamalardan sonra Sümer tanrılar panteonunun önemli tanrıları ve bunların özelliklerine geçebiliriz.

2.1.1. An (Anu)

Sümer yazın kaynaklarında An (Bkz. Ek:11) olarak isimlendirilen bu tanrıya, Akadlar *Anu* şeklinde isim vermişler ve ona tapmaya devam etmişlerdir.¹⁰⁶ Önemli bir

¹⁰³ Sümerlerce, Ninlil’in özel kutsal mekanına verilen isim.

¹⁰⁴ Kramer, Sümerler, s. 194.

¹⁰⁵ Kramer, Sümerler, s. 155.

¹⁰⁶ Ali Narçın, A’dan Z’ye Sümer, İstanbul 2007, s. 47.

olay olduğu zaman diğerk tanrıların da katıldığı meclisi An toplardı.¹⁰⁷ An kelimesi yukarıda da ifade ettiğimiz gibi gökyüzü manasına gelmekte idi. Tabletlerde tanrıları belirtmek için kullanılan sembol veya harfin önüne bir yıldız işareti konulur, bu yıldız işareti dingir kelimesiyle ifade edilerek, kullanılan kelimenin tanrıyı kastettiğı vurgulanırdı. Bu yıldızın yalnız başına bulunduğu anlardaki hususi manası ise An'dır.

An'ın önemli bir özelliğı, ilk hareketin oluşmasını sağlayan tanrı olmasıdır. Sümer tabletlerine baktığımız zaman ilk dönemde en önemli konuma sahip olan tanrının An olduğı görülür. Tanrı listelerinin ilk sırasında An'ın ismi geçerdi.¹⁰⁸ Baba ismiyle vasıflandırılan An hiçbir tanrıda bulunmayan özelliklere ve güce sahiptir. Ayrıca o, diğerk tanrıların aksine soyut özellikler taşımaktadır. Aynı zamanda büyük tanrılar An'dan meydana gelmiştir, diğerk bir ifadeyle Sümer dininde çok önemli yerlere sahip olan Enlil, Enki ve *İnanna* An'ın çocuklarıdır. Lagaş kentinde tanrıça *İştar*'a tapılmadan önce buranın toprak-anası olduğı ifade edilen bereket tanrıçası *Bo*'da An'ın çocuğudur. Ama tüm bunların yanında panteonda bulunan bütün tanrıların babası kabul edilir. Şüphesiz ki *tanrıların babası* ismi An'ın diğerk tanrılar üzerindeki üstünlüğünü vurgulamak için verilmiştir. An'ın öneminin bir göstergesi de, evrende kendisine atfedilen yerde gizlidir. Teolog ve rahiplerin belirttiğı gökyüzü teorisinde An, gökyüzünün en üst katında tasavvur edilirdi.¹⁰⁹ An'ın bir başka önemli özelliğı, Tanrıların üzüntülü veya sevinçli olduğı, sıkılıp bunaldığı veya çeşitli sorunlarla boğuştuğı dönemlerde An'ın mekanı olan gökyüzünün en üst katında bir araya gelmeleridir.¹¹⁰ Sadece bu durum bile An'ın diğerk tanrılar üzerindeki otoritesini göstermek için yeterlidir.

Sümerlerin matematiksel hesapları altmışlık sayı sistemine göre düzenlenmişti. Matematiksel işlemlerde olduğı gibi evrendeki bütün nesneler ve eşyalar altmışın katlarına göre hesaplanır ve buna göre düzenlenirdi.¹¹¹ Bu durumun konumuzla alakası,

¹⁰⁷ Belkıs Mutlu, Efsanelerin İzinde Yakın Doğudan Kuzey Avrupaya, İstanbul 1968, s. 84.

¹⁰⁸ Uhlig, a.g.e., s. 119.

¹⁰⁹ Jeremy Black, Anthony Green, Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar, İfritler, Semboller, İstanbul 2003, s. 29.

¹¹⁰ Dinler Tarihi Ansiklopedisi "Mezopotamya Dinleri", C.I, s. 83.

¹¹¹ Günümüzde bizler her nekad 10'lu sayı sistemini kullansakta zaman birimlerini (saat, dakika saniye gibi), açıları, yay ölçülerini hala 60'lı sayı sistemine göre yapmaktayız. Gökhan Tok, "Uygarlığı Doğuran Halk Sümerler", Bilim Teknik Dergisi, Ankara 2001, S. 403, s. 85.

Sümerlerin her tanrıya sayısal bir değer biçmeleridir. An'ın sayısal değeri ise Sümer sayısal sisteminin en yüksek değeri olan altmıştır.¹¹²

Sümer şehirlerinin her birisinin özel tanrılarının bulunduğunu daha önce ifade etmiştik. An'ın kült şehri ise Sümerlerin siyasi ve kültürel açıdan en çok zirvede bulunduğu yerlerden birisi olan Uruk'tur. Fakat An'a, Uruk'un haricinde diğer birçok başka Sümer şehrinde de tapınılmıştır.¹¹³ Bu durum herhalde Uruk'un, Mezopotamya siyasi tarihinde özel bir yere sahip olmasıyla alakalıdır. Sümer krallıklarının bir çoğuna ev sahipliği yapan bu şehir, toprakların genişlemesinden sonra ise başkent unvanını taşımıştır. Herhalde Uruk hanedanlarının yönetimde olduğu dönemlerde diğer kentleri dini açıdan tesiri altına almıştı. Bununla birlikte Sümerlerin dini merkezi olma durumuna kavuşamamıştır. Bunda An'daki özelliklerin bazılarının sonraki dönemlerde Enlil'e aktarılmasının payı oldukça büyüktür. An'ın diğer kentlerde de tapınılmasının nedeni krallara yönetim gücünü veren veya onlardan bu gücü geri alan tanrının An olduğu inancının bulunmasıdır. Bu sebeple Sümer krallarının bir çoğu kendilerini An'a karşı sorumlu ve borçlu hissetmişlerdir.

An'a atfedilen sıfatlar, diğer bütün Sümer tanrılarından farklı ve genel sıfatlardır. Bu sıfatların farklılığı, An'ın büyüklüğünün haricinde başka meselelere de aydınlık sağlayabilir. İlk dönemde Sümerlere göre An *kavranılamaz, anlaşılamaz ve uzak* gibi sıfatlarla nitelendiriliyordu.¹¹⁴ Bunun yanı sıra An'a ait tasvirilere, simgesel şekillere ve betimlemelere de ancak nadiren rastlanılır.¹¹⁵ An'a atfedilen sıfatlar ve kelime olarak An'ın taşıdığı mana Sümerlerin bu tanrıyı semavi bir varlık olarak kabul ettiklerini göstermektedir.¹¹⁶ Sümerlerde ilk dönem tanrı inancının An etrafında şekillenmesi ve sahip olduğu bu üstün vasıflar, aklımıza Eski Türklerde görülen *Gök Tanrı* inancını getirmektedir.¹¹⁷ Nitekim Gök Tanrı inancında da benzer nitelikler bulunmaktadır. An'ın Sümer inancında ilk dönemlerde tek tanrı olması, sonraki dönemlerde ise gelen Akad göçleri sonucu bir panteonun oluşması, An'a benzeyen fakat onun sıfatlarını taşımayan tanrıların meydana çıkarılması, daha sonra ise An'ın nereden

¹¹² Zekharia Sitchin, *Kozmik Şifre*, Çev. Yasemin Tokatlı, İstanbul 2006, s. 188; http://sas.academia.edu/RichardDumbrill/Papers/182982/Goetterzahlen_and_scale_Structure_The_Uruk_Lute_Elements_of_Metrology_The_Morphology_of_the_Babylonian_Scale

¹¹³ Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, s. 74.

¹¹⁴ Sergei Aleksandrovich Tokarev, *Dünya Halklarının Dinler Tarihi*, Çev., Rauf Aksungur, İstanbul 2006, s. 364.

¹¹⁵ Black, Green, a.g.e., s. 29.

¹¹⁶ Füzüzan Kınal, "Eski Önasya Dinlerinde Monoteist Temayüller", T.T.K. Belleten Dergisi, Ankara 1954, C. XVIII, S. 70, s. 120.

¹¹⁷ Tanyu, a.g.e., s. 7-8, 16.

geldiği düşüncesi ile *Anşar*, *Kişar* ve *Uraş* gibi tanrılardan oluşan bir nesebin ona atfedilmesi de muhtemeldir. Bizim kendi görüşümüz de bu yöndedir. Çünkü An'ın özellikleri, taşıdığı sıfatlar, Sümer dininin zamana ve mekana göre değişkenlik göstermesi, Sümerlerin Anav kültürüne mensup olma ihtimalinin oldukça yüksek olması ve daha sonraki dönemlerde An'ın değerinin giderek azalması bizi böyle bir düşünceye sevk etmektedir.

2.1.2. Enlil (Nunamnir)

Sümer tabletlerinde *Nunamnir* ismiyle de zikredilmektedir. Mezopotamya'da ilk olarak Akadlar tarafından tapınılmış olan Enlil'e, Akad dilinde *Ellil* denilmekteydi (Bkz. Ek:12). İlkçağ Mezopotamya Tarihi'nde her dönem Tanrılar panteonunun en önemli isimlerinden birisi olmuş, An'ın bölgedeki etkisini giderek kaybetmesinden sonra ise onun yerine geçmiş ve Sümer tanrılar panteonunda *baş tanrı* unvanını almıştır. Sümerlerin Enlil'e tapmasından sonra Asur ve Babil tanrıları arasına da girmiştir. Babil döneminde her ne kadar M.Ö. 2500 yıllarında baş tanrı olarak kabul edilse de daha sonra *Marduk*, Enlil'in yerini almıştır. Sümerlerin yazgıyı belirleyen yedi tanrısından birisidir. Ona, hava ve fırtına ilahı ismi verilmiştir. Panteondaki ismi ise *Rüzgarın efendisi* şeklindeydi. Sümer tabletlerinde gök tanrısı An ve yer tanrısı Ki'nin oğlu olduğu ifade edilmektedir. Evrendeki konumunun ise isminden de anlaşılabileceği gibi gök ve yer arasındaki hava ve öz olduğu belirtilir. Enlil'e *tanrıların babası*, *evrenin hükümdarı*, *bütün ülkelerin hakimi* gibi sıfatlar verilmiştir. Sümer inançlarına göre evrenin düzenini ve her şeyin kökenini oluşturup bütün bunların bağlandığı temel yapılar olan Me'nin evren üzerinde yürütücü gücü olarak kabul edilmiştir. İnsanların huzuru ve mutluluğu için tohumları bulan, onların büyümesini sağlayan, saban ve diğer tarım aletlerini yaratan ilahın Enlil olduğu inancı vardır. Enlil tüm bunları yaparak Sümerlerin zengin ve mutlu bir şekilde yaşam sürmesine neden olduğu için Sümerler tarafından oldukça fazla saygı görmüştür.¹¹⁸ Bu saygı, Sümerli bir şair tarafından yazılan aşağıdaki ilahide kendisini göstermektedir.

¹¹⁸ Narçın, a.g.e., s. 120-121.

*“Emirleri uzaklara erişen, sözü kutsal olan Enlil,
 Bildirileri değiştirilemeyen, yazgıları sonsuza dek belirleyen Efendi,
 Yükselttiği bakışları ülkeyi baştan başa tarayan,
 Yükselttiği ışığı bütün ülkenin yüreğini okuyan,
 Ak kürsüde, yüce kürsüde sınırsızca oturan Enlil,
 Gücün, efendiliğin, prensliğin hükümlerini yerine getirir,
 Yer tanrıları onun önünde korkuyla eğilir,
 Gök tanrıları onun önünde saygıyla eğilir...”*

*Görünüşü korku ve dehşet veren, kent (Nippur)
 Günahkar, kötü, zorba,
, muhbir,
 Küstah, anlaşmaları bozan,
 Kentte onların kötülüklerini hoş görmez,
 Büyük ağ....,
 Sapkınların ve günahkarların ağın deliklerinden kaçmalarına izin vermez.*

*Nippur-babanın, “koca dağ”ın oturduğu kutsal alan,
 Bolluk kürsüsü,... yükselen Ekur¹¹⁹,
 Yüksek dağ, arı yer...,
 Prensi, “koca dağ” Enlil Baba,
 Yüce kutsal alan, Ekur kürsüsü üstünde kurdu yerini;
 Tapınak-onun kutsal yasaları gök gibidir, bozulmaz,
 Arı ayinleri yer gibidir, yıkılmaz,
 Tanrısal yasaları dipsiz derinliğin tanrısal yasaları gibidir, hiç kimse onlara
 bakamaz,
 Irak bir kutsal alan gibidir “yürek”i, göğün doruğu gibi bilinmez....,
 Sözleri duadır,
 Söyleyişleri yakarıştır....,
 Ritüeli değerlidir,*

¹¹⁹ Nippur kentinde Enlil için yapılan ve ona adanarak hazırlanan tapınağa verilen addır. Sümerlere göre bizzat Enlil tarafından kurulan bu mabet ülkenin genelinde büyük bir saygı görmekteydi. O sadece dini değer taşımamakta, gökyüzü ve yeryüzü arasında bir bağlantı noktası olduğu düşünülmekteydi. Bu yönüyle Ekur kozmolojik vasıfları da bünyesinde barındırır. Bkz. Black, Green, a.g.e., s. 70.

*Yağ ve sütün aktığı şölenleri bereketli, zengindir,
 Ambarları mutluluk ve neşe getirir...,
 Enlil'in evi bolluk dağıdır...;
 Ekur, laciverttaşından ev, huşu veren yüce oturma yeri,
 Verdiği korku ve dehşet göğe yakındır,
 Gölgesi bütün ülkelere yayılır,
 Yüceliği göğün yüreğine erişir,
 Bütün beyler ve prensler kutsal armağanlarını, sunularını oraya getirir,
 Dualarını, yakarışlarını ve dileklerini orada dile getirir,*

*Ey Enlil, sen çoban, kimin üstüne (lütufkar) bir bakış attıysan,
 Kimin adını söyleyip ülkede yücelttiysen,...,
 Adımını attığı yer yabancı ülkeyi yerle bir eden,
 Şerefine her yerden içkiler saçarak,
 Ağır ganimetlerden kurbanları,
 Getirdi; ambarlarda,
 Görkemli avlularda sunularını bölüştürdü;
 Enlil, değerli çoban, her zaman hareket halinde olan,
 Bütün soluk alanların başı, yol göstericisi (kral),
 Prensliğini var etti,
 Kutsal tacı başına koydu...*

*Gökyüzü-tek prensi odur;yeryüzü-en yücesi odur,
 Ulu Anunna-tanrılarıdır onların;
 Tüm haşmetiyle yazgıları belirlediğinde,
 Hiçbir tanrı ona bakmaya cesaret edemez.
 Yalnızca ulu veziri, mabeyinci Nusku'ya,
 Emirlerini, yüreğinden geçeni açtı,
 Onu bilgilendirdi.
 Her şeyi içeren buyruklarını yerine getirmekle görevlendirdi,
 Bütün kutsal kuralları, bütün kutsal yasaları ona emanet etti.*

*Ulu dağ, Enlil olmaksızın,
 Hiçbir kent kurulamaz, hiçbir ev yapılamazdı,
 Hiçbir ahır kurulamaz, ağıl çatılmazdı,
 Hiçbir kral yükselmez, hiçbir soylu rahip doğmazdı,
 Hiçbir mah-rahip, hiçbir soylu rahibe koyun-kehanetiyle seçilmezdi,
 İşçilerin ne idarecisi, ne denetçisi olmazdı...
 Irmakların coşkun suları dolup taşmazdı,
 Denizin balıkları sazlıklara yumurta bırakmaz,
 Göğün kuşları engin yeryüzüne yuva kurmazı,
 Gökyüzünde sürüklenen bulutlar nemlerini indirmez,
 Ovaların gururu bitkiler ve otlar filizlenmezdi,
 Tarlalar ve çayırarda zengin tahıllar yeşermez,
 Dağ ormanlarında yetişen ağaçlar yemişlerini vermezdi....”¹²⁰*

Bu ilahinin ilk kısmında Enlil’in tanrısal gücünden ve üstün özelliklerinden bahsedilir. O’nun sadece belli bir kentin değil tüm Sümer ülkesinin en önemli tanrısı olduğuna vurgu yapılır. Gücünün ülkedeki insanlarla sınırlı olmadığı, tasarrufunun herkesi ve herşeyi kapsadığı anlatılır. Bu kısımda Enlil’in tanrılar panteonunda en yüce ve en güçlü tanrı olduğu belirtilerek yeryüzünde ve gökyüzünde onun özelliklerine sahip ve ona benzer hiçbir tanrının olmadığı yazılıdır. Enlil’in bütün bu üstün ve heybetli özellikleri sıralandıktan sonra kendi kült kenti olan Nippur’a da vurgu yapılır. Bu şehirde Enlil’in gücü ve kudreti sonucu bütün ahlaksızlığın temizlendiği, belirtilen fena işleri yapanların bu kentte barınamayacağı bunun yanı sıra bu işleri yapanların tanrı Enlil tarafından ağır bir şekilde cezalandırılacağı yazılıdır. Nippur’un genel durumundan bahsettikten sonra Enlil’e adanan tapınak Ekur’dan bahsedilir. Ekur’un mimari ve konumsal özelliklerine, buraya verilen sunu ve adaklara, sahip olduğu ambarlara kadar değinilen bu bölümde, burada yapılan ritüeller, ayinler, iyiliğin ve zaferin oluşmasındaki payı, Sümer ülkesindeki saygınlığı gibi birçok özellikleri de betimlenen konular arasındadır. Daha sonraki bölümlerde Enlil’in kudretinden bahsedilen ilahinin son kısımlarında ise tabiatı, kültür hayatında, değişimin ve gelişim yaşandığı bütün durumlarda tek sebebin Enlil olduğu, Sümerlere ait gücün ve kuvvetin Enlil’den kaynaklandığı yazılıdır.

¹²⁰ Kramer, Sümerler, s. 161-164.

Bu ilahi Enlil'e gösterilen sevgi ve saygının, Enlil'in Sümer ülkesindeki durumunun önemli bir ifadesini taşımakla beraber, ekonomiden, sosyal tabakalardan, devletlerin birbirleriyle mücadelesinden, tapınakların ve rahiplerin oluşumundan ve toplum hayatındaki öneminden, ahlak ilkelerinden, tarımda, hayvancılıkta ve şehirleşmede görülen büyük ilerlemelerden de bahseder.

Sümer krallarına hakim oldukları toprakları veren tanrı da Enlil'den başkası değildi.¹²¹ Eğer Enlil, bir kralı beğenmez ve onun yok edilmesi gerektiğine inanırsa diğer kentlerdeki kral ve yöneticileri harekete geçirir, ve kralın yönetiminin de sona ermesini sağlardı.¹²²

Enlil'in karısı Ninlil, çocukları aşk ve bereket tanrıçası İnanna¹²³ ya da İştar, havanın fırtına tanrısı *Adad* veya bir başka ismiyle İşkur, Ay tanrısı *Nana-Suen* veya diğer bir adıyla *Nanna-Sin*, ölüm tanrısı *Nergal*, fırtına ve savaş tanrısı *Ninurta* ya da *Ningirsu*, takımyıldızlarının tanrısı *Pabilsag*, Enlil'in veziri ve yardımcısı da olan *Nusku*, Güneş tanrısı *Utu* veyahut *Şamaş*, *Uraş*, *Zababa* ve kurak bölgelere kanallar vasıtasıyla suyu getiren tanrı *Ennugi*'dir.¹²⁴

Enlil'in kült merkezi Nippur olduğundan dolayı o buranın kent tanrısıydı.¹²⁵ Fakat Enlil de, An gibi sadece kült şehriyle sınırlı kalmamış, Sümer dönemi sonrasında da Babil gibi birçok önemli devlette varlığını devam ettirmiştir.

Enlil'e verilen sayısal değer ellidir.¹²⁶ Enlil'in Sümer tanrıları arasında giderek ön plana çıkması ve panteonun kralı haline gelmesi, kült şehri olan Nippur'un Mezopotamya coğrafyasının dini başkenti haline gelmesine neden olmuştur.¹²⁷

Enlil'e atfedilen ilk tanrısal güç, evrenin kozmolojik yapısının oluşumunda göstermiş olduğu etkidir. Enlil yerle göğü ayıran, babası An'ın göğü, annesi Ki'nin ise

¹²¹ Crawford, a.g.e., s. 34.

¹²² Nissen, a.g.e., s. 165. Sümer tabletlerinin birisinde şu ifadeler yer almaktadır: “*Sonra Enlil çatılmış kaşlarıyla, Kiş halkını Gök Boğası* (Sümer teolojisinde boğa ve öküz gibi hayvanlar, Sümer panteonunun en önemli tanrılarını simgelemekteydi. Gücü ve kızgınlığı sembolize eden bu hayvan tasvirleri, tanrılar panteonunun ilk dönem kralı An için de kullanılmıştır. Güç ve özelliklerinin Enlil'e geçmesinden sonra betimlemelerde de benzer geçişler görülür.) *gibi öldürüp, azametli bir öküz gibi Ereğ'in evini yerle bir ettikten sonra, vakti geldiğinde Agade Kralı Sargon'a yukarıdaki ülkelerden aşağıdaki ülkelere kadar hükümler ve krallık verdi.*” Bkz. Kramer, Sümerler, s. 90-91.

¹²³ Sümer teolojisinde tanrıların birbirlerine olan yakınlıkları belirtilmesine rağmen bu konu hakkında tabletlerde aynı ifadelerle rastlanılmaz. Nitekim İnanna bazı kaynaklarda An'ın çocuğu olarak zikredilmiş, sonraki dönemlerde ise Enlil'in kızı olduğu belirtilmiştir.

¹²⁴ Black, Green, a.g.e., s. 74.

¹²⁵ Nissen, a.g.e., s. 165.

¹²⁶ Zekharia Sitchin, Kozmik Şifre, Çev. Yasemin Tokath, İstanbul 2006, s. 188; http://sas.academia.edu/RichardDumbrill/Papers/182982/Goetterzahlen_and_scale_Structure_The_Uruk_Lute_Elements_of_Metrology_The_Morphology_of_the_Babylonian_Scale

¹²⁷ Crawford, a.g.e., s. 29.

yeri almasından sonra bu ikisinin arasında insanı yaratıp uygarlığı başlatan tanrı olarak kabul edilir. Sümer tanrı anlayışında Enlil hava tanrısı olsa da, yeryüzündeki tasarrufları Ki ile birleşmesiyle olmuştur. Belki de bu durum Sümerlerin kendileri hakkında tasarruf yetkisine sahip olma da eril bir tanrıyı, bir tanrıçaya tercih etmelerinin bir sonucudur. Fakat bu anlayışın Sümer teolojisinde bir süreç içerisinde meydana geldiğini belirtmekte fayda vardır.¹²⁸ Gılgamış tabletlerinin ilk kısmında bulunan aşağıdaki şiir evrenin yaratılışı ve Enlil'in yeryüzündeki hakimiyetini betimlemektedir. Şiirin ilk mısralarında bu bilgiyi verdikten sonra Enki ile ölümler diyarının kraliçesi *Ereškigal* arasındaki mücadele anlatılır.

*“Gök yerden uzaklaştıktan sonra,
Yer gökten ayrıldıktan sonra,
İnsanın adı konduktan sonra*

*An göğü ele geçirdikten sonra
Enlil yeri ele geçirdikten sonra,
Ereškigal Kur'un ödülü olarak ele geçirilip götürüldükten sonra;*

*O denize açıldıktan sonra, o denize açıldıktan sonra,
Baba Kur'a doğru denize açıldıktan sonra,
Enki Kur'a doğru denize açıldıktan sonra;
(Kur) krala ufak taşlar fırlattı,
Enki'ye koca taşlar fırlattı;
Onun küçük taşları, el kadar taşlar,
Onun koca taşları, kamışların taşları,
Enki'nin gemisinin omurgası,
Saldıran kasırgaya benzeyen savaşta yenildi;*

*Krala karşı, geminin serenindeki sular,
Kurt gibi yutkunuyordu,
Enki'ye karşı, geminin ardındaki sular,
Aslan gibi vuruyordu.”*

¹²⁸ Kramer, Sümer Mitolojisi, s. 9-10.

Enlil'in üstün özellikleriyle beraber, O'nun yerle göğü birbirinden ayırması ise “Kazmanın Yaratılışı” adındaki mitte şöyle belirtilir:

*“Efendi, verdiği nimetlerin gerçek yaratıcısı olan
Kararları değiştiremeyen Efendi,
Topraktan ülkenin tohumunu filizlendiren Enlil,
Yerden göğü ayırmayı düşündü,
Gökten yeri ayırmayı düşündü.”¹²⁹*

Yeryüzü hakkında tasarrufta bulunan, planlar yapan, dünya üzerinde bir uygarlığın oluşumu için düşüncelerde bulunan tanrı Enlil iken, bu plan ve düşüncelerin uygulama safhasını yürüten tanrı ise Enki'dir. Sümer kent devletleri siyasi açıdan birbirleriyle mücadeleyle giriştikleri gibi, Sümer rahipleri de bu arada kendi kent devletlerinin tanrılarını, panteonun zirvesine geçirmek için büyük bir gayret içerisindeydiler. Eridu kenti rahipleri de bu düşünce çerçevesinde kendi tanrılarını Enki'yi, Enlil'in tasarruflarından uzaklaştırıp büyük bir gayretle panteonda en büyük tanrı ilan etmeye çalışıyorlardı. Enki'yi önemli bir tanrı haline getirmelerine rağmen Enlil'in üstünlüğüne mani olamadılar ve Enki, Enlil'in gölgesinde kaldı.¹³⁰

Enlil, daha önce de An'da bulunan vasıfları taşımakta insanın ve varlığın kaderini belirlemekteydi. Bütün diğer ilahlar dahi An ve daha sonraları Enlil'in vermiş olduğu kararları değiştirememekte, onların koymuş olduğu hükümlerin aksini yapmaya cesaret edememekteydiler. Enlil insanlara sıkıntı verme konusunda onların günahlarını sebep olarak ortaya koymamış, yok edici özelliğini yaratma gibi kendi iradesi ve takdiri altında kendi şahsına bırakarak bunu normal kabul etmiştir. Bu durumda insan nesli sadece yaşadığı sıkıntılara karşı ağlama, yalvarma ve bu ıstıraba katlanma yolunu tutabilmiştir. Tüm bunlara rağmen Sümerler yapılan ayin ve ritüellerle, sunmuş oldukları adaklarla ve tapınakların inşası ve bakımına katılarak, dua ve yakarışlarla Enlil'in merhametini ummuşlar, bu yolla kaderlerinin değişebileceğini ümit etmişlerdir.¹³¹

¹²⁹ Kramer, Sümer Mitolojisi, s. 80-83.

¹³⁰ Kramer, Sümer Mitolojisi, s. 14-15.

¹³¹ Hartmuth Schmökel, “Sümer Dini”, Çev., Mehmet Turhan Özdemir, A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, Ankara 1953, C. XIX, S. 0, s. 200.

Enlil'in bütün bu gücü ve kudretine rağmen kendisiyle alakalı bazı mitoslarda aciz duruma düştüğü, meydana gelen duruma engel olamayıp çare bulamadığı durumlarda meydana gelmiştir. Önceki bölümde bahsedilen şiirde Enlil'in ölüler diyarına sürülmesinden bahsetmiştik. Bu duruma engel olamadığı gibi, Ninhursag'ın Enki'ye yapmış olduğu lanet sonucu onun rahatsızlığına mani olamamış, Enki'nin iyileşmesine ve Ninhursag'ın geri dönüşüne bir tilki yardımcı olmuştur.¹³²

2.1.3. Enki (Ea)

Babilliler tarafından, Akadca olan *Ea* ismiyle anılmıştır. İlk dönemlerde tanrı Anu'nun kendi benzerini yarattığı *Nudimmud* olarak biliniyordu. Mezopotamya'da kullanılmış bir diğer ismi ise *Enkil*'dir (Bkz. Ek:13). *Yer altı Suların tanrısı* ismiyle betimlenen Enki'nin kült şehri Eridu'dur.¹³³ Sümerlerin en büyük dört tanrısından birisiydi. Enki'nin en önemli özelliği tanrılar arasında en çok bilgiye ve akla sahip olmasıdır. O, kendi meselelerini ancak akıllılıkla ve kurnazlıkla hallederdi. Bu yüzden kendisine *Sümerlerin kurnaz tanrısı Enki* şekliyle hitap edilmiştir. Sümerler ona *bilgelik, deniz ve ırmak tanrısı* gibi vasıflar betimlemişler ve buna göre inanışlarını şekillendirmişlerdir. Tanrılar, kendi kutsal yasaları olan Me'leri Enki'ye emanet etmişler, Enki de bu yasaları denizin dibindeki kutsal tapınağı Apsu (E-Aazu)'da koruma altına almıştı. Tanrıların sırlarına vakıf olduğu gibi, alemler arasındaki gizli yolları ve bu yollara giden kapıları da bilmekteydi. Enlil'in evren hakkındaki fikirlerini ve planlarını yürüten ve uygulamaya geçiren tanrı Enki'dir. Bazı mitolojik hikayelerde Ana tanrıçayla birlikte bereket ve evrendeki düzenin işleyişini sağlardı.¹³⁴ İlk insanı yaratan tanrı da kendisidir. Bu yüzden insanların kusurlarını örter, onların hatalarını giderir ve insanlara nasihatte bulunurdu.¹³⁵ Enki'nin karısı tanrıça *Damkina*, çocukları ise Babil'in ve Mezopotamya'nın en büyük tanrılarından birisi olan Marduk, *Asarluhi*, *Enbilulu*, *Adapa*, tanrıça *Nanşe*'dir. Elçisi ise iki yüzlü *Usmu*'ydu.¹³⁶

Sümer mitolojik tabletlerinde en fazla betimleme Enki hakkındadır. Bunda Enki'nin kült şehri olan Eridu'daki Apsu rahiplerinin katkısı çok büyüktür. Rahipler Enki'yi Sümer tanrılar panteonunun en önemli tanrısı ve kralı haline getirmek için yoğun bir çaba içerisindeydiler. Onların, Mezopotamya tarihi boyunca tüm bu

¹³² Kramer, Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki, s. 63.

¹³³ Ali Rıza Seyfi, "Sümerlerin Din Sistemi", Resimli Ay Mecmuası, İstanbul 1937, S. 13, s. 10.

¹³⁴ Narçın, a.g.e., s. 111.

¹³⁵ Mutlu, a.g.e., s. 84.

¹³⁶ Black, Green, a.g.e., s. 72.

gayretlerine rağmen An, Enlil ve Ninhursag'dan sonra uzun bir süre dördüncü sırada yer aldı. Onun, Ninhursag'ın önüne yani üçüncü sıraya yükselmesi yaklaşık olarak M.Ö. 2100 yıllarına denk gelir. Fakat bu tarihlerde bile Ninhursag, Enki açısından büyük bir güç, aynı zamanda otoritesine meydan okuyan bir tanrıça olmaya devam etti.¹³⁷ Belki de Eridu'nun diğer Sümer kentlerine nazaran daha alt seviyede bir yapıya sahip olması böyle bir duruma neden olmuştur. Nehir yataklarındaki kaymaların bir sonucu olarak Eridu'daki verimli tarım arazilerinin giderek çölleşmeye başlaması da, yaratma gücünü elinde bulunduran Enki'nin yükselişi için hiçte iyi olmamıştır. Fakat Enki'nin panteonda zeka ve bilgeliği sayesinde rakiplerini alt etmesini ve büyük tanrılar arasındaki doldurulamaz konumunu kimse inkar edemez. Bununla birlikte rahiplerin ortaya koyduğu hummalı çalışma, Sümer inanç ve inanışlarıyla alakalı Enki merkezli birçok yazılı tabletin elimize ulaşmasını sağlamış, dini hayat açısından önemli konularda fikir sahibi olmamıza neden olmuştur. Enki bütün bu çalışmalar sonucunda kült merkeziyle sınırlı kalmayıp bütün Sümer ülkesinde, Akadlar'da ve Babil'de inanılan ve saygı gösterilen tanrılar arasına girmiştir.

Enki, tanrılar panteonunun en karmaşık özelliklere sahip tanrılarından birisidir. Anlaşılması zordur ve eldeki tabletlerde üstün özellikleri anlatıldığı gibi olumsuz birçok özelliğinin de çıkarılabileceği cümleler yer almaktadır. Tabletlerde Enki'nin, çok akıllı olması, diğer tanrıları bile hayretler içerisinde şaşkınlığa düşürecek kadar pratik çözümler üretmesi, değerli ve sevecen bir dost olması, her konuda danışılacak bilgili ve işlevsel bir yardımcı olması, sözün, hitabetin, sanatın, zanaatın ve büyüünün ustası olması, insanlığın başarıya ulaşması için gerekli herşeyi yaratan, bitkilere hayat veren, emrindeki su kaynaklarını insanların hizmetine sunan tanrı olması, tarımın ve uygarlığın gelişmesi için hiçbir şeyden kaçınmaması ve emirlerinin sorgulanamaması gibi üstün vasıflara sahip bir tanrı olması şeklinde tasvir edilir. Yaratma gücü sayesinde insana gerekli olan herşeyi vermiş, tufan hadisesinde olduğu gibi zaman zaman diğer tanrıların gazabından bile insanları korumaya çalışmıştır.¹³⁸ Parçalarının tamamının bulunamadığı tufan tabletlerinde kısaca şunlar anlatılır. Tanrılar panteosundan insan neslini yok etmek için bir karar çıkar. Fakat tanrılardan bazıları bu karardan memnun değildir. Özellikle

¹³⁷ Kramer, Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki, s. 9-10.

¹³⁸ Tanrılar panteonunda, insanların fazla gürültü yaparak tanrıları rahatsız etmesi sonucu, yeryüzünün tufanla kaplanarak hepsinin yok edilmesine karar verilince Enki kimseye görünmeden panteondan ayrılarak, Şuruppak'ta yaşayan Utnapiştim'e bu hayati tehlikeyi haber vermiş ona bir gemi yapmasını tembihleyerek insanoğlunun ve diğer canlıların neslinin devam etmesini sağlamıştır. Crawford, a.g.e., s. 29.

Enki bu karardan büyük bir rahatsızlık duymaktadır. Enki, dindar, mütevazı ve tanrılara karşı oldukça saygılı olan kral Ziusudra'ya, bir duvarın dibinde inziva içerisindeyken seslenir. Gelecek olan bu felaketi bildirir ve büyük bir gemi yapmasını söyler. Yedi gün, yedi gece boyunca yağın şiddetli yağmur ve tufandan sonra güneş tanrısı Utu ortaya çıkar ve Ziusudra büyük bir saygıyla kurbanlar sunar. Bundan sonra An ve Enlil'e karşı hürmet ve saygıyla yerlere kapanan Ziusudra'ya ebedi yaşam verilir ve Dilmun'a götürülür.¹³⁹ Bu hikaye de olduğu gibi Enki insanların yanında olmuş ve onları bütün kötü durumlardan korumaya çalışmıştır. Fakat bunun yanı sıra bazen, havai, uçkurunun peşinde koşan, güçlü bir iradeye sahip olamayan ve kendi şahsi isteklerinin peşinden hızlı adımlarla ilerleyen, etrafındaki bütün dostlarının feryatları karşısında hiçbir şey yapmadan sessizce bekleyebilen, umursamaz, kendisine büyük problemler üreten, sefahat içerisinde yaşayan, diğer tanrılarla sürekli bir şekilde bitmez tükenmez mücadelelerin içerisinde giren, insanların başına farklı dil problemlerini çıkarıp onların bir bütün halinde anlaşılmasını engelleyen bir tanrı şeklinde de betimlenir.¹⁴⁰

Enki'nin kendi kült merkezini Eridu şehri oluşturmaktaydı. Eridu'da bulunan tanrı Enki'ye adanarak yapılmış Apsu tapınağı bulunmaktaydı. Aslında Apsu, yer altında bulunan tatlı su okyanusuna verilen bir isimdir. Yeryüzündeki bütün suların kaynağı burasıdır. Enki de, insanoğlu yaratılmadan önce annesi, karısı ve hizmetkarıyla birlikte burada yaşamaktaydı. Enki'ye verilen sayısal değer ise kırktı.¹⁴¹ Bu durum Enki'yi tanrılar panteonunda, Eridu'yu ise dini açıdan bütün Sümer şehirleri içerisinde üçüncü sırada yapmaktadır.

2.1.4. Ninhursag (Nintu)

Tanrılar panteonunda yazgıları belirleyen yedi tanrıdan dördüncüsüdür. İlk dönemlerde Enki'nin önünde yani üçüncü sırada yer almasına karşın daha sonraları Apsu rahiplerinin ısrarlı çabaları sonucu panteondaki konumunu Enki'yle yer değiştirmek zorunda kalmıştır.¹⁴² Ninhursag, (Bkz. Ek:14) ulu hatun manasındaki *Ninmah* ve doğuran hatun karşılığındaki *Nintu* ismiyle de adlandırılmıştır. *Dağlık ülkenin kraliçesi, dağın kraliçesi, doğurgan kraliçe* ve *soylu kraliçe* gibi vasıflarla vasıflandırılmış, bu cümlelerle Mezopotamya insanları tarafından yüceltilmiştir.

¹³⁹ Muazzez İlmiye Çığ, Sumerlilerde Tufan Tufan'da Türkler, İstanbul 2010, s. 54; Köksoy, a.g.e., s. 73-74; Eliade, a.g.e., s. 83-84.

¹⁴⁰ Kramer, Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki, s. 9.

¹⁴¹ Kinal, a.g.m., s. 121.

¹⁴² Selma Sözer Kölemenoglu, Ana Tanrıça Gerçeği, İstanbul 2001, s. 75.

Sümerler, Ninhursag'ı *büyük toprak ana* olarak isimlendirirler, buna göre ibadet ederlerdi. Sümerlerin haricinde daha sonraki dönemlerde Asurlular ve Babilliler tarafından tapınılan bir tanrıça olmuştur.¹⁴³

Sümer mitolojisinde tanrıların annesi olduğu ifade edilir ve birçok tanrı ve tanrıçayı onun doğurduğu belirtilir. Bu yüzden Mezopotamya bölgesinde hüküm kurmuş birçok kral, kendilerini Ninhursag'ın emzirdiğini ve annelerinin Ninhursag olduğunu söylerlerdi.¹⁴⁴ Bu yolla siyasi otoritelerine dini güç te eklemekteydiler ve kendilerinin insanüstü özelliklere sahip olduğu anlayışını oluşturmaktaydılar. Bu durum ülke içinde otoriteyi, ülke dışında ise düşmanların korkusunu sağlamaktaydı.

Tanrıça Ninhursag'ın kült kenti Adab şehriydi. Kendisine, bu kentte bulunan E-mah tapınağında ibadet edilir, ritüeller ve törenler düzenlenilirdi. Fakat gün yüzüne çıkartılan bazı tabletlerde *Kiş'in efendisi* şeklinde nitelendirilmelerde bulunulmuş, bu yazıtlar Ninhursag'ın keş kentiyile bir bağlantısının olduğu göstermiştir.¹⁴⁵

İnsanın yaratılışında önemli bir yer tutan Ninhursag, genel olarak Sümer mitolojik kaynaklarında Enki ile ilişkili konularda yer bulur. Enki'yle zaman zaman eğlencelere katıldığı, onun karısı olduğu gibi yakın bir durumda bulunsa da, bazen de Enki'ye ölümcül lanetler edecek kadar sert tutumların içerisine girmiştir.¹⁴⁶ Ninhursag'ın yazgıyı belirleyen yedi tanrı ve diğer büyük elli tanrı arasında istisnai bir durumu bulunmaktadır. Diğer tanrılar hakkında methedici ilahi ve şiirlere rastlanırken, Ninhursag hakkında şuan için genel özellik taşıyan böyle bir edebi ürün tespit edilememiştir. Halbuki Ninhursag, insanın yaratılışında ve insanların temel ihtiyaçları olan bitkilerin ve tarımın meydana gelmesinde çok önemli roller üstlenmiştir. Bu durum Sümerlere göre eril tanrı anlayışının ağır basmasından kaynaklanabilir.

2.1.5. Nanna-Sin (Sin)

Sümerler ay tanrılarına *Nanna*, *Nannar* veya *Suen* isimleriyle seslenirlerdi. Bazen birbirinden farklı iki ismi birleştirerek kullandıkları da görülmüştür. Sonraki dönemlerde ise Sami kökenli Akadlar, ay tanrısına *Sin* adını vermişlerdir. Bu isimlerin

¹⁴³ Narçın, a.g.e., s. 314.

¹⁴⁴ Black, Green, a.g.e., s. 159.

¹⁴⁵ Black, Green, a.g.e., s. 159.

¹⁴⁶ Kramer, Sümerler'in Kurnaz Tanrısı Enki, s. 31-32.

yanı sıra *Asimbabbar*, *Namraşit*, *Inbu*'da Nanna-Sin'i nitelendirmek için kullanılan kelimeler arasındaydı.¹⁴⁷

Nanna-Sin, Sümer panteonunda Enlil'in oğludur. Enlil'in yer altı dünyasına sürülmesine neden olan olayın yazılı bulunduğu şiiri yukarıda yazmıştık. Enlil, zorla Ninlil'e sahip olmuş bu yüzden tanrılar tarafından cezalandırılarak yer altı şehrine sürülmüştü. İşte Nanna-Sin, Enlil'in bu zorla birleşimden kaynaklanan çocuğudur.

Nanna-Sin (Bkz. Ek:15) cehennemde doğduğu için karanlığı benimser ve gelen yardımlardan olabildiğince uzak durur. Ur kentini koruyucu tanrısıdır. Sümer metinlerinde Nanna-Sin'in yer altı dünyasında, ölüleri yargıladığı betimlenmiştir.¹⁴⁸ Zamanı belirleyen tanrı olduğu ifade edilir. Nanna-Sin'in en önemli özelliklerinden birisi, yeryüzünde yaşayan kralların yapmış olduğu yanlış işler karşısında büyük bir intikamla hareket etmesi ve onları cezalandırmada önemli bir güç olmasıdır. Sin, Enlil'in kenti Nippur'un Agade tarafından yıkılması Ekur'un yerle bir edilmesi ve burada kutsal kabul eden bütün *dokunulmazların* harap edilmesi sonucunda Tanrılar panteonunda *Agade, Nippur gibi yıkılacak!* diye yemin etmiştir.¹⁴⁹ Nanna-Sin başta olmak üzere panteonun en büyük tanrıları Agade'ye aşağıdaki şu cümlelerle lanet etmiştir:

*“Ekur’a saldırmaya cesaret eden, Enlil’e (karşı çıkan) şehir,
Ekur’a saldırmaya cesaret eden, Enlil’e (karşı çıkan)Agade,
Koruların toz gibi...yığılsın,
Çamurun (tuğlaların) çukurlarına gitsin,
Çamurun (tuğlan) Enki tarafından lanetlensin,
Ağaçların ormanlarına dönsün,
Boğazlanan öküzlerinin yerine dulların boğazlansın,
Kesilen koyunların yerine çocukların kesilsin,
Fakirlerin-onların kıymetli çocukları suda boğulmaya zorlansın
Agade, neşeli kalble yapılan sarayın bir harabeye dönsün,
Yıkıntı tepesinde tilki kuyruğunu Sallasın,
Kanaldaki gemilerinin çekme yolundaottan başka bir şey büyümesin,
Bundan başka kanal gemisi çekme yolunda ve yanaşma yerinde,*

¹⁴⁷ Black, Green, a.g.e., s. 153.

¹⁴⁸ Narçın, a.g.e., s. 300-301.

¹⁴⁹ Kramer, Tarih Sümer'de başlar, s. 303.

*Yaban keçileri ve böcekler (?), yılan, dağ akrepleri olduğundan hiçbir insan
yürüyemesin,
Kalbi sakinleştirici bitkilerin büyüdüğü ovalarında kamış ve dikenden başkası
büyümesin,
Agade, tatlı akan sularının yerine acı su aksın,
Kim bu şehirde yerleşmek isterse, yerleşecek iyi bir yer bulamasın,
Kim “Agade’de yatacağım” derse uyuyacak yer bulamasın.”¹⁵⁰*

Sümer döneminde Nanna-Sin için *ay ışığının parlaklığı, boğa* ve *Enlil’in genç boğası* gibi sıfatlar kullanılmıştır.¹⁵¹ Hayvanı ise boğa yada aslan-ejderhadır. Sembolü de bir hilalden oluşmaktadır. Nanna-Sin’in Sümer’deki şehri Ur kentiydi. An ve Enlil, onu Ur şehrine kral ilan etmişti. Fakat sonraki dönemlerde Kuzey Suriye’deki Harran kenti de Nanna-Sin için önemli bir merkez haline gelmiştir. Harran’daki tapınakta Nanna-Sin ve oğlu Nusku’ya ibadet edilir, onlara tapınılırdı.¹⁵² Nanna-Sin’in sayısal değeri bir aydaki gün sayısı olan otuzdu.¹⁵³

2.1.6. Utu (Şamaş)

Sümer tanrı panteonunun yazgıları belirleyen yedi tanrıdan birisidir. Sümerler Utu (Bkz. Ek:16) kelimesiyle isimlendirirken, Akadlarda ki adı Şamaş’tı. Adaletin, hukuk ve kanunların, yeryüzünde ve tanrılar alemindeki düzen ve intizamın tanrısıydı.¹⁵⁴ Güneş tanrısı Utu, güneşin aydınlığıyla ve onun parlak ışıltısıyla özdeşleştirilmişti. İnsanların dünyasını aydınlatmak, bitkilerin büyümesini sağlamak ve bütün canlılara sıcaklık vermek için her gün doğu dağlarının açık kapılarından gelir dünya üzerinde her yere ulaşır, akşam olunca ufku batı tarafındaki paralel kapıdan ölümler diyarına gittiğine inanılırdı.¹⁵⁵

Sümer tanrı inancında, ay tanrısı Nanna-Sin’in oğlu olduğuna, Akadlara göre ise bazen An’ın bazen de Enlil’in oğlu olduğuna inanılırdı. Utu’nun sayısal değeri yirmiydi¹⁵⁶ ve iki kült şehri bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi Akadlara ait Sippur

¹⁵⁰ Kramer, Tarih Sümer’de başlar, s. 302-303.

¹⁵¹ Fatih Atan, “Sin, Ay Işığının Parlaklığı”, Argos Gemicileri Dergisi, Haziran, İstanbul 2002, s. 10.

¹⁵² Black, Green, a.g.e., s. 153, 154.

¹⁵³ Kinal, a.g.m., s. 121; Zekharia Sitchin, a.g.e., s. 188.

¹⁵⁴ Fred Gladstone Bratton, Yakın Doğu Mitolojisi, Çev., Nejat Muallimoğlu, İstanbul 2000, s. 36.

¹⁵⁵ Mutlu, a.g.e., s. 96.

¹⁵⁶ Kinal, a.g.m., s. 121; Zekharia Sitchin, a.g.e., s. 188.

şehri ötekisi ise Sümer'deki Larsa kentiydi. Her ikisinde de kendisine adanarak yapılmış *E-babbar* yani *Beyaz Ev* adında tapınaklar bulunmaktaydı. Sonraki dönemlerde Uruk ve Aşşur kentlerinde de tapınılan tanrılar arasına girmiştir. Sümerler, herhalde Utu'nun her gün göklerde belli bir düzen ve istikamette ilerlemesinden dolayı her şeyi gördüğüne, bunun sonucunda da adalet, doğruluk, düzen ve haklılığı en iyi sağlayacak olan tanrının Utu olduğuna inanmışlardı. Utu'ya atfedilen bütün bu özellikler zamanla onun savaşçı bir kişiliğe bürünmesine neden olmuştur. Fakat Utu, insanlarla yakın ilişki içerisinde olan bir ilahtır. Mesela Uruk'un ilk hanedanında adı geçen kral Meshkianggasher, güneş tanrısı Utu'nun oğlu olarak vasıflandırılmıştır. Ayrıca o, insanları kötülüklerden koruyan ve onlara yardımcı olan bir tanrıdır. Nitekim Gılgamış ve Dumuzi'ye sıkıntılı oldukları zamanlarda yardım etmiş ve onları tehlikelerden korumuştur.¹⁵⁷

Sümer tabletlerinde ele geçirilen ve çözümlemesi yapılan bir şiirde Şamaş yani güneş tanrısı Utu, bilgili, bütün bilinmezleri ortaya çıkartan, en karmaşık ve gizemli falları bile aydınlatan bir tanrı olarak tasvir edilmektedir. O aynı zamanda ilahi bir yargıçtır. İnsanların kendilerini yapayalnız hissettiği anlarda onların yanlarında olan en büyük teselli vericidir. Yine benzer şekilde insanlara ve hizmetkarlarına alınan, onlara küsen ve onları yok etmek isteyen tanrıları sakinleştirmek ve teskin etmek görevi de Utu'ya aittir.¹⁵⁸

2.1.7. İnanna (İştär)

Sümerler'in İnanna şeklinde isimlendirdikleri bu tanrıçaya Akad dilinde İştär adı verilmişti. Çivi yazılı tabletlerde, gökyüzü tanrısı An'ın¹⁵⁹, Enlil'in veya ay tanrısı Nanna-Sin'in kızı olduğu yazılıdır. Güneş tanrısı Utu ve yer altı dünyasının kraliçesi Ereškigal İnanna'nın kardeşleridir. Elçisi ise *Ninşubur*'dur. Tanrıça İnanna'nın tapınağı *E-ana Gökyüzünün evi* manasına gelmekteydi ve Uruk'ta bulunmaktaydı. İnanna, An'dan sonra Uruk'un en önemli ilahesiydi. An'ın zamanla önemini yitirmesinden sonra Uruk'ta değeri ve gücü giderek arttı. İnanna'nın kült kenti Uruk olmakla birlikte¹⁶⁰ farklı yerel biçimleri de ortaya çıkmıştır. Bu duruma, Zababa'lı İnanna,

¹⁵⁷ Black, Green, a.g.e., s. 224.

¹⁵⁸ Kadriye Tansuğ, Özel İnanlı, "Sumerlinin Dünya Görüşü ve Babil Edebiyatına Toplu Bir Bakış", A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, Ankara, 1949, C. VII, S. 4, s. 557.

¹⁵⁹ Galip Çağırın, Mezopotamya'da Kutsal Evlilik, Ankara 1990, s. 498.

¹⁶⁰ Muazzez İlmiye Çığ, İnanna'nın Aşkı Sümer'de İnanc ve Kutsal Evlenme, İstanbul 2010, s. 14.

Agade'li İnanna, Kiş'li İnanna, Nineveh'li İştar, Arbail'li İştar gibi örnekleri verebiliriz.¹⁶¹

İnanna, Sümer toplumunda her dönemde dikkat çeken bir tanrıça olmuştur. Yahudilerde *Astarte*, Yunanda *Afrodite*, Romada *Venus* gibi isimlerle özdeşleşen efsanelerin kökeninde aslında İnanna vardır. Venus yıldızını simgeleyen İnanna güzelliğın, şuhluğın, çekiciliğın, şefkatin, hırsın, kavganın, önderliğın, kurnazlığın, bereketin ve çoğalmanın simgesi haline gelen bir tanrıça olmuştur. Tanrıların en üstünü olan Enlil'e istediklerini yaptırtabilmiş, Sümerlerin kurnaz tanrısı Enki'yi ise kandırabilmiştir.¹⁶² İnanna'nın bütün bu özellikleri, birbirinden farklı üç kişiliğın onda biraraya gelmesine neden olmuştur. Bunlardan ilki *bereket ve aşk tanrıçası* olmasını, diğeri *kavga ve savaştan hoşlanan savaş tanrıçası* olmasını, sonuncusu ise *venus gezegeniyle görünen tanrıça* olmasını sağlamıştır.

Kutsal evlilik geleneğinin oluşmasında İnanna en büyük faktördür. İnanna'nın, Uruk kralı Dumuzi ile evlenmesi sonucu ülkeye bereket ve bolluk geleceğini düşünen Sümerli teologlar, Uruk'un dördüncü kralı Dumuzi'yi *çoban tanrısı* yaparak İnanna ile evlenmek üzere seçmişlerdir. Bu konuyla ilgili Sümer şairleri ise konuyla ilgili kil tabletlere yazılmış oldukça fazla metinler bırakmışlardır.¹⁶³

İnanna'nın etrafında kendisine hizmet eden erkek kıyafetli kadınlar ve kadın kıyafetli erkekler bulunurdu. Bunların içindeki erkekler kendilerini taş bıçaklarla yaralarlardı. İlk dönem edebi eserlerde İnanna, dindar bir yaşayış içerisinde bulunan Sümerlere yardım eden bir tanrıça olarak karşımıza çıkar. Fakat daha sonraları birçok kişiyle sevgi ilişkisi olan fakat hepsine de bir şekilde zarar veren, bir tanrıça olarak betimlenir. Nitekim Gılgamış, İnanna'ya, "...*Sen soğukta ısıtmayan bir örtüsün, sen rüzgâra ve fırtınaya mâni olmayan uydurma bir kapısın, sen üstüne örtüleni altında ezen bir fil derisisin, sen içinde toplantı yapan kahramanların üstüne çöken bir saraysın.. Sen taşıyıcısının üstüne boşalan bir kırbaçsın, sen taşı duvarı çatlatan bir kireçsin, sen düşman ülkesini cezbeden bir yemişsin, sen sahibini sıkın bir ayakkabısın* .. . *Dostlarından hangisini ebedi olarak sevdin, Çobanlarından hangisini daimi olarak beğendin? Haydi mahublarının adlarını sayayım: Sen gençliğinin sevgilisi olan Dumuzi'ye sene be sene ağdı mukaddes kıldın. Sen renkli çoban kuşunun aşkına düştün, fakat sonra ona da vurup kanadını kırdın. Şimdi o ormanlarda kappi (kanadım) diye*

¹⁶¹ Black, Green, a.g.e., s. 113-114.

¹⁶² Çığ, İnanna'nın Aşk Sümer'de İnanç ve Kutsal Evlenme, s. 14.

¹⁶³ Kramer, Tarih Sümer'de Başlar, s. 242.

bağırıyor” şeklinde seslenmiştir. Bununla birlikte aynı zamanda gücüne güç katmak için yoğun çaba harcayan bir tanrıçadır. Enki'den sorumluluğu altında olan Me'leri bir şekilde almaya muvaffak olmuştur.¹⁶⁴ Dumuzi ve İnanna mitinde kızkardeşi Ereškigal'in yönetimi altında olan ölümler diyarına hakimiyetini ele geçirmek, yer altı dünyasının kraliçesi olmak için ölümler diyarına gittiği düşünülmektedir.¹⁶⁵ Fakat tüm bu özellikleri içerisinde her baharda tabiatın yeniden canlanmasıyla gelişen, İnanna'nın merkezde olduğu kutsal evlilik ritüelleriyle şekillenen tabiat ve bereket tanrıçası olma özelliği diğer bütün özelliklerine baskın gelir.¹⁶⁶

İnanna, matematiksel sistemde on beş sayısını üzerinde taşımaktaydı.¹⁶⁷ Bulunduğu kült merkezinde Sümerlerin en büyük tanrısı An'ın da bulunması ilk dönemlerde İnanna'nın sönük bir rol üstlenmesini doğurmuş olabilir.

Savaş, İnanna'nın oyun alanı olarak kabul edilirdi. Sümer silindir mühürlerinde genellikle baştan aşağıya silahlarla kuşanmış olarak tasvir edilirdi (Bkz. Ek:17). Kutsal hayvanının aslan olması da onun belki de savaşçı özelliğini vurgulamaktadır. Kişisel arzu ve istekleri sevgisinin önüne geçebilmekteydi. Bu durum şuh bir tanrıça olarak betimlenmesinin bir etkisidir. İnanna için yapılan heykeller genellikle onun belden aşağısını çıplak olarak göstermekteydi. İnanna'nın cinsellikle özdeşleşen tanrıçalığını sembolize eden bu heykellere hemen hemen bütün Mezopotamya'da rastlanılmıştır. Bazen de etrafında yıldız halesi bulunur bir halde betimlenmiştir. Venüs yıldızını simgelemesi nedeniyle bu tasvirlerde oldukça fazladır. Yukarıda belirttiğimiz İnanna'nın karakteristik üç özelliği Sümer sanatının ve toplumsal hayatının unsurlarında karşımıza bu şekilde çıkar.¹⁶⁸

2.1.8. Diğer Tanrılar

Sümer dininde yazgıyı belirleyen yedi tanrının haricinde yüzlerce tanrının bulunduğunu belirtmiştik. Bunlardan hepsinin nitelikleri ve özellikleri bilinmediğinden dolayı ancak tabletlerde ön plana çıkan bazı tanrılar ve olağanüstü güçlere sahip diğer varlıklar belirtilecektir.

¹⁶⁴ Tansuğ, İnanlı, a.g.m., s. 564-565.

¹⁶⁵ Samuel Henry Hooke, Ortadoğu Mitolojisi, Çev., Alâeddin Şenel, Ankara 1993, s. 21.

¹⁶⁶ Tansuğ, İnanlı, a.g.m., s. 564-565.

¹⁶⁷ Kınal, a.g.m., s. 122.

¹⁶⁸ Black, Green, a.g.e., s. 113-114.

2.1.8.1. Anunnaki'ler ve İgigi'ler

Yeryüzü şekillendirilmeden ve insan yaratılmadan önce Sümer tanrıları *efendiler* ve *köleler* şeklinde ikiye ayrılmaktaydı. Efendi diye nitelendirilen tanrılar, Sümer panteonunun büyük tanrılarında, köleler ise büyük tanrılarının hizmetinde bulunan ve onların işlerini yapan Anunnaki ve İgigi'lerden oluşmaktaydı. Sümerlerin bilgi ve akılla özdeşleştirilen su tanrısı Enki tanrılarının, tanrılara hizmet etmesini kabul etmemişti. Enki'nin bu karşı çıkışından dolayı insanlar yaratılmış ve kölelerin görevleri onlara yüklenmiştir. Eski görevleri kendilerinden alınan Anunnaki'ler ve altı tanrısı ölümler diyarının kraliçesi Ereškigal'ın maiyetine, İgigi'ler ise gök tanrısı An'ın maiyetine girdiler.¹⁶⁹

Anunnaki'ler ile ilgili bilgiler veren önemli bir kaynak, insanın yaratılışını anlatan *Sıgır ve Tahıl* adlı mittir. Bu mite göre, An'ın çocukları olan Anunniki'lerin yeme içme ve giyim kuşamları için iki tanrı –Sıgır tanrısı *Lahar* ve tahıl tanrısı *Aşnan* yaratılmıştır. Fakat Anunniki'ler insan yaratılana kadar bu iki tanrıdan istifade edememiştir. Şiirin baş kısımları şu şekildedir:

“Gökyüzü ve yeryüzü dağında
An, Anunnaki'lerin doğmasına neden olduktan sonra,
.....
Akıllı Aşman'ın, ve Lahar'ın ismini
Anunnaki'ler, büyük tanrılar, bilmediğinden
Otuz gün şeş-tahılı olmadı
.....
İlk yaratılan insan gibi,
Onlar (Anunnaki'ler) ekmek yemeği bilmiyorlardı,
Elbise giymeyi bilmiyorlardı
.....
Onların iyi ağılları için
İnsana soluk verildi.”¹⁷⁰

¹⁶⁹ Tansuğ, İnanlı, a.g.m., s. 558.

¹⁷⁰ Kramer, Tarih Sümer'de Başlar, s. 92-93; Sümer Mitolojisi, s. 20, 105.

Anunnaki'ler, Ereškigal'in denetimi altına girmeden önce Enlil tarafından yönlendiriliyorlardı. Yer altındaki ve yeryüzündeki sulara yaşıyorlardı. Gök Türkler'de yer sularının yeryüzü kuvvetlerini oluşturduğu anlayışı bulunmaktaydı. Sümerlerin evren anlayışında Anunnaki'ler için de benzer durumların olduğu görülmektedir. İlgiler ise yıldızlarla özdeşleştirilirdi. Onlar hakkında keşfedilen kitabelerin yalnızca birisinde bazı bilgiler bulunmaktadır. Fakat evrendeki konumları, onların Sümer inanç ve inanışlarında önemli bir yere sahip olduklarını gösterir. Çünkü Sümerlere göre yıldızların konumu, hareketleri, zaman içerisinde takip ettikleri yollar, gündelik hayatta meydana gelen olaylarla yakın ilişki içerisindeydi. İnsanların gelecekleri ve kentlerin kaderi hareket halinde olan bu yıldızların elindeydi ve onlar konumlarına göre bu bilgileri Sümerli rahiplere bildirmekteydiler. Bunun yanı sıra büyü, fal, kehanet de bu yıldızların hareketleri ve konumları sayesinde edinilen sonuçlara göre yapılmaktaydı. Ayrıca savaş kararları da kehanet ve geleceğin bilgilerini sunan yıldızların konumu sayesinde alınır, ancak yıldızlar kendilerine has haberleriyle yapılacak savaşın olumlu bir sonuç doğuracağını belirtirse bu yola çıkılırdı. Bütün bu önemli hususlar, İgigi'lerin Sümer toplumunda nasıl bir rol üstlendikleriyle ilgili olarak zihnimizde bir çerçevenin oluşmasını sağlayabilir.¹⁷¹

2.1.8.2. Ereškigal

Sümerler, ölümler diyarı olan yer altı dünyasını *Kur* veyahut *Ki-gal* olarak isimlendirmekteydiler. Onlara göre evrendeki en kötü ve sıkıntılı yer burasıydı. *Ölümün zalim ülkesi* şeklinde vasıflandırdıkları Kur'un kraliçesi, İnanna'nın kız kardeşi Ereškigal'dir. İnanna'ya tanrılık alanı olarak gök ve yerin hükümlanlığı, yaşam ve aşkın tanrıçalığı verilir kendisine ölümler diyarının kraliçeliğinin verilmesini hazmedememiştir. İnanna ile aralarındaki rekabet ve sürtüşme Sümer mitlerinde kendisini gösterir.¹⁷²

Cehennem olarak inanılan *Arullu*'nun ilk tanrıçası olduğu kabul edilir. Yer altı dünyasında yedi kapılı cehennemde yedi yargıçla korunmaktadır. Kocasını Nergal, veziri ise aynı zamanda çocuğu olan *Namtar*'dır.¹⁷³

¹⁷¹ Günaltay, a.g.e., s. 468-469.

¹⁷² Uhlig, a.g.e., s. 106-107.

¹⁷³ Narçın, a.g.e., s. 143-144.

2.1.8.3. Ningirsu

Lagaş kentinin koruyucu tanrısıdır. Şehrin kaderini, zafer ve yenilgi kararını elinde bulundurur. Lagaş kralı Urukagina'ya ünlü kanunlarını yazdırtan tanrı olduğuna inanılmıştır. Nitekim bu kanunların sonunda “*Urukagina bu akti Ningirsu ile imzaladı.*” denilmektedir.¹⁷⁴ Ninurta ismiyle de anılıp savaş tanrısı olarak tapınılmıştır. Enlil'in baş savcısı olduğuna inanılırdı. Enlil'in oğlu olan Ninurta (Ninuraş) ayrıca verimlilik ve güneş tanrısıdır. İlkbaharın taze güneşini sembolize etmektedir. Suyu gökten ve yerden ayırarak yeryüzüne şeklini veren tanrı olduğuna inanılır.¹⁷⁵

2.1.8.4. Nergal

Sümer inançlarında, orman yangınları, ateş, veba ve bulaşıcı hastalıklardan sorumlu olduğuna inanılmıştır. Şiddetli bir savaş tanrısı olmakla beraber, Nergal hakkında en çok bilgi veren kaynaklar Ereşkigal'le münasebetleri ile ilgili olanlardır. Nergal ve Ereşkigal hakkında yazılan tabletin Armana versiyonunda ki ifadelerle göre tanrılar bir ziyafet düzenler ve Ereşkigal'e de bir elçi gönderirler. Elçi Ereşkigal'e ziyafet haberini verdikten sonra tanrıların sözünün iletir. “*Biz senin mekanın olan yer altına inemiyoruz, Sende bizim yerimize gelemiyorsun, o halde kendini temsil etmek üzere bize bir elçi gönder.*” Bunun üzerine Ereşkigal veziri Namtar'ı yerine temsilci olarak gönderir. Namtar tanrıların bulunduğu ziyafet salonuna girdiğinde bütün tanrılar ayağa kalkar fakat Nergal oturuşunu değiştirmez. Bunun üzerine tanrılar Nergal'i özür dilemek için Ereşkigal'in yanına gönderir ve kendisine ne verirse versin yememesi gerektiğini tembih ederler. Nergal, Ereşkigal'in yanına geldiğinde onun cehennemi güzelliğine karşı koyamaz ve onunla beraber olur. Daha sonra bir bahane bulup yeryüzüne çıksa da Ereşkigal geri dönmemesi halinde bütün ölüleri yeryüzüne salacağını söyler ve yeryüzünde ölülerin canlılardan daha fazla olacağıyla tehdit eder. Nergal yer altına inmeye başlar ve yedi kapıdaki yedi yargıcı da etkisiz hale getirir. Ereşkigal'in yanına geldiğinde onun saçlarından tutup tahta doğru sürüklemeye başlar. Ereşkigal ise Nergal'in kendisiyle evlenmesi için yalvarır. Eğer evlenirse ölüler diyarının kralı kendisinin ise kraliçe olacağını söyler. Nergal bu teklifi kabul eder ve ölüler diyarında hayat sürmeye başlar.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Uhlig, a.g.e., s. 164, 206.

¹⁷⁵ Günaltay, a.g.e., s. 456, 459.

¹⁷⁶ Stephanie Dalley, Myths from Mesopotamia Creation, The Flood, Gilgamesh, and Others, Newyork 2000, s. 163, 165-166, 178-180.

2.1.8.5. İşkur

Sümerlere göre yağmur ve fırtınadan sorumlu tanrıdır. Akadlar İşkur'u, Adad sözcüğüyle isimlendirmiştir. Kült merkezi Karkara olan İşkur, An'ın oğlu olarak tasavvur edilmiş olsa da daha eski geleneklerde tanrı Enlil'in oğlu olduğuna dair ifadeler yer almıştır. İşkur, aslan-ejderha şekliyle tasvir edilmiş, yazınsal anlamda ise rüzgarla aynı biçimdeki yazı karakteriyle ifade edilmiştir. İşkur'a kehanet tanrısı olarak da tapılmıştır. Yeryüzüne hayat vermesi için yaratılan yağmur, Enki tarafından İşkur'a emanet edilmiştir.¹⁷⁷

2.1.8.6. Nanşe

Lagaş kentinin önemli tanrılarından birisiydi. Enki'nin kızı olduğuna inanılırdı. Nanşe kehanetlerin ve rüya yorumlarının tanrıçasıydı. Nitekim Gudea (Bkz. Ek:6)., Eninnu tapınağının yapımına başlamadan önce bir rüya görmüş, ne manaya geldiğini anlayamadığı bu rüyayı Nanşe'ye tabir ettirmişti. Bu tabirin doğrultusunda da Eninnu tapınağının yapımına başlanılmıştı.¹⁷⁸ Bununla birlikte kuşlar ve balıklarla da ilişkilendirilmiştir. Nanşe Sümer tabletlerinde, haksızlığa uğrayanların ve sıkıntıya düşenlerin yardımına koşan, ağırlık ve uzunluk ölçülerinin doğruluğunu araştıran tanrıça olarak betimlenmiştir.¹⁷⁹

Nanşe, insanların etik ve ahlaki davranışlarında önemli bir unsurdur. Nanşe'nin veziri *Hendursag* ise insanların günah ve sevaplarını tespit etmek için bizzat Nanşe tarafından görevlendirilmiştir.¹⁸⁰ Ahlaki ve etik olmayan hareketler karşısında cezalandırıcı bir rol üstlenen Nanşe, zayıf ve güçsüz olanlara ise merhamet gösterip koruyucu bir tavır takınmıştır. Nitekim bu durumu ifade eden tanrıça Nanşe için yazılmış bir ilahinin bazı bölümleri şu şekildedir:

¹⁷⁷ Narçın a.g.e., s. 29, 215.

¹⁷⁸ Kramer, Sümerler, s. 183-185.

¹⁷⁹ Black, Green, a.g.e., s. 154.

¹⁸⁰ Kramer, Sümerler, s. 273.

“Yetimi bilen dolu bilen,
 İnsanın insana zulmünü bilen, öksüzlerin annesi,
 Dullara özen gösteren Nanşe,
 Ey yoksullara (?) adalet (?) getiren (?)
 Sığınana kucak açan kraliçe,
 Güçsüze barınak bulur.

.....

Günah yolunda yürürken büyük farkla sınırı geçen (insanlar),...
 Konmuş kuralları çiğneyenler, anlaşmaları bozanlar,
 Kötü yerleri koruyup değer verenler,....
 Büyük ağırlık yerine küçük ağırlık koyanlar,
 Büyük uzunluk ölçüsü yerine küçük ölçü koyanlar,....
 (Kendisine ait olmayan bir şeyi) yiyip de “yedim” demeyenler,
 İçip de “içtim” demeyenler,....
 “Yasak olanıyerim” diyenler,
 “Yasak olanı içirim” diyenler.

.....

Yetimi avutmak, dul kadın bırakmamak için,
 Kudretlilerin yok edileceği bir yer kurmak için,
 Kudretlileri güçsüzlere teslim etmek için...,
 Nanşe insanların yüreğini yoklar.”¹⁸¹

2.1.8.7. Namtar

Namtar, Sümerlerce kader ve yazgıdan sorumlu tanrıydı.¹⁸² Akad inancında ise Asig adlı bir hastalığa neden olan ölümler ülkesinin cinidir. Köpek veya dolanan bir varlık olarak tasvir edilmiştir. Enki’nin çoğu zaman büyülerinde kötü niyetli bu cini kullandığı belirtilmiştir.¹⁸³ Nitekim Gılgamış tabletlerinde şu ifadeler yer almaktadır.

“Namtar yakalamadı onu, Asag yakalamadı onu,
 Ölümler diyarı yakaladı onu.”¹⁸⁴

¹⁸¹ Kramer, Sümerler, s. 167-168.

¹⁸² Tansuğ, İnanlı, a.g.m., s. 569.

¹⁸³ Narçın a.g.e., s. 29.

¹⁸⁴ Kramer, Sümer Mitolojisi, s. 75.

2.1.8.8. Gibil

Gibil, ateş, adalet ve muhakeme tanrısıdır. İlahlar doğru ile yanlış farkedip ayırt etme, onların arasındaki farkı ortaya koyma yetisini Gibil'e vermiştir. İnsanların kendi aralarında koymuş oldukları ve uyguladıkları hükümleri araştırmak Gibil'in göreviydi.¹⁸⁵

2.1.8.9. Aruru

Sümer inanç sistemlerinde *Ana Tanrıça* olarak tapınılan ilahedir. Kült merkezi Uruk yakınlarında bulunan Kiş bölgesiydi. Sümerler *dağ sahibesi* Babilliler ise *büyük tanrıça* olarak betimlerler.¹⁸⁶ Tanrılar, Uruklu insanların şikayetleri üzerine Gılgamış'a bir arkadaş yaratma teklifini ana tanrıça Aruru'ya yaptıkları görülür. Aruru da bunun üzerine *Enkidu*'yu Gılgamış'a arkadaş olarak yaratır.¹⁸⁷

2.1.8.10. Ningal

Ay tanrısı Nanna'nın karısı, güneş tanrısı Utu'nun, aşk ve bereket tanrıçası İnanna'nın ise annesidir. Ningal'in kült merkezi Sümerler'in Ur şehridir. Tabletlerde, Ur kentinin düşmesi üzerine "*Ey benim kentim, sen kuzusundan ayrılmış bir masum koyun gibisin*" sözleriyle ağıt yaktığı anlatılır.¹⁸⁸ Kocası Nanna ile beraber gökyüzünde şans ve talihi belirlemektedir.¹⁸⁹

2.1.8.11. Galla

Özellikle bahtsız insanları yer altına çekmekle görevli ölümler diyarı cinleridir. Büyülü metinlerde isimleri sık geçen Galla'lar yer altı dünyasının önemli kötü ifritlerindendir. Kendilerini yedi sayısıyla belirtirler. İnanna ve Dumuzi adlı mitte isimleri sıkça geçmektedir. Burada İnanna'nın yer altına inişinde ona eşlik eden ve Dumuzi'yi büyük yerin derinliklerine çekmeye çalışan ifritler Galla'lardır. Galla'ların en önemli özelliklerinden birisi de biçim değiştirebilmeleridir.¹⁹⁰ Sümer tabletlerinde şu şekilde tarif edilmektedir:

¹⁸⁵ Günaltay, a.g.e., s. 473.

¹⁸⁶ Tansuğ, İnanlı, a.g.m., s. 575.

¹⁸⁷ Kramer, Tarih Sümer'de Başlar, s. 160.

¹⁸⁸ Kramer, Tarih Sümer'de Başlar, s. 11, 155, 235.

¹⁸⁹ Tansuğ, İnanlı, a.g.m., s. 566.

¹⁹⁰ Black, Green, a.g.e., s. 82.

“Yemezler hiç yemek, bilmezler hiç su,
 Yemezler serpilmiş kutsal unu,
 İçmezler hiç saçılmış kutsal suyu,
 Almazlar hiç yatıştırıcı armağanlar,

 Öpmezler hiç çocukları,...”¹⁹¹

2.1.8.12. Dumuzi

Babil’de *Tammuz* ismiyle anılmıştır. Sümerlerde ise Dumuzi, bitkiler, toprak, bereket ve çiftlik hayvanları tanrısıydı.¹⁹² Sümerlerin en önemli mitolojik eserlerinin birisinde kendisini gösterir. İnanna ve Dumuzi arasındaki ilişkiden bahseden bu tabletlerin etkisi oldukça fazla yayılmıştır. Bu mitoloji de anlatılanlar, sonraları ekinlerin verimli bir şekilde büyümesi için kutsal evlilik ritüellerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹⁹³

Bilindiği gibi krallar aynı zamanda rahiplik unvanlarına da sahipti. Özellikle Sargon’dan sonra Mezopotamya kralları göksel tanrılarla özel bir yakınlık içerisinde olduklarını iddia ediyorlardı. Kabartmalarda krallar tanrılarla yüz yüze tasvir ediliyor, bu tasvirlerde tanrılık alameti olan boynuzlu başlıklar krallara da giydiriliyordu.¹⁹⁴ Fakat bu durum hiçbir zaman Mısır’daki firavunlara tapınma şeklinde olmamıştır. Tufan sonrası ebedi ömür hediyesi verilen Ziusudra bile tanrılarının mertebesine çıkamamıştır.

Tevratta, Tammuz adıyla geçmektedir.¹⁹⁵ Aslında Dumuzi, Uruk’un dördüncü kralıdır.¹⁹⁶ Sonraları Samiler tarafından kendisine tanrısal sıfatların yüklenmiş olması muhtemeldir.¹⁹⁷ Sümer tabletlerinde Enki ve koyun tanrıcısı *Sirtur*’un oğlu olduğu yazmaktadır. Dumuzi’ye Badtibira’da tapınılmıştır. Kaynaklarda İnanna ile evlenip “Çoban tanrı” olarak panteonda yer aldığı belirtilir.¹⁹⁸

¹⁹¹ Kramer, Sümerler, s. 209.

¹⁹² Mutlu, a.g.e., s. 84.

¹⁹³ C. Scott Littleton, God, Goddesses and Mythology, Marshall Cavendish Corporation C. IV, New York 2005, s. 449.

¹⁹⁴ Tokarev, a.g.e., s. 366.

¹⁹⁵ Kutsal Kitap, Hezekiel 8:14.

¹⁹⁶ C. Leonard Wooley, The Sumerians, New York 1965, s. 22.

¹⁹⁷ Günaltay, a.g.e., s. 480.

¹⁹⁸ Narçın, a.g.e., s. 93.

2.1.8.13. Gılgamış

Uruk kralları içerisinde en meşhur olanıdır. Kral listesinde adı, beşinci Uruk kralı olarak geçer.¹⁹⁹ Onun siyasi alandaki başarıları, arkasından gelen ozanlara ilham kaynağı olmuş ve yaptığı işler efsaneleştirilerek nesilden nesile aktarılmıştır. Gılgamış tabletlerinde onun başarıları, tanrılarla arasında geçen olaylar, tufan hadisesi ve ölümsüzlük arayışı anlatılmaktadır.

Sümer inancına göre güneş tanrısı Utu, Gılgamış'ın başı her sıkıştığı anda ona yardım etmiş ve onu tehlikelerden korumuştur. Onun dehası ve başarıları ölümünden sonra yer altı dünyasında tanrılık ünvanları almasına neden olmuştur. Gılgamış, ölümler diyarında saygın bir konumdadır ve ölümler mahkemesinin başyargıcısıdır. Kur'da, Utu adına olan yargılamaları yapmaktadır.²⁰⁰ Kendisine tanrısal sıfatlar verilen Gılgamış, ölümler aleminde bulunanların doğru davranmasını sağlayan kişidir.²⁰¹ Dumuzi gibi koyun tanrıçası Sirtur ile Lugalbanda'nın oğlu olduğu belirtilir.²⁰²

Sümer tanrı sistemi değişme gösteren bir yapıya sahiptir. Kesin rakam belirtmemiz imkansız olsa da bu sistemin içerisinde yüzlerce tanrı olduğunu rahat bir şekilde ifade edebiliriz. Nitekim Asurbanipal kütüphanesinde, içerisinde Sümer tanrı adlarının Babil diline çevrilmiş biçimlerinde bulunduğu *büyük listede* iki bin beşyüzden fazla tanrı adına rastlanılmıştır.²⁰³ Her ne kadar yazgıyı belirleyen yedi tanrının (An, Enlil, Enki, Ninhursag, Nanna-Sin, Utu, İnanna) isimlerini ve özelliklerini bilsek, elli büyük tanrının bile şuan için adına kesin olarak vakıf değiliz.

Yukarıda açıkladığımız tanrıların ve ifritlerin haricinde Sümer inançlarına göre başka tanrı grupları da vardı. Bunlardan en önemlisi hiç şüphesiz yerel tanrılardı. Yerel tanrılar diğerleri gibi gelişme göstererek genele yayılamayan tanrılardır. Sadece kendi kült merkezlerinde kabul gören bu tanrılar yine de panteonda yer almaktaydı. Sitelerin gerçek yönetici ve idarecileri bu tanrılardır. Burada krallar ancak site tanrılarının adına yönetimde bulunabilirdi. Gökyüzünde ve yıldızlarda yerleri bulunmakla beraber kült merkezlerinde de makamları vardı.²⁰⁴

¹⁹⁹ Wooley, a.g.e., s. 22.

²⁰⁰ Muazzez İlmiye Çığ, *Gilgamesh*, İstanbul 2011, s. 80.

²⁰¹ Kramer, *Sümerler*, s. 180.

²⁰² Narçın, a.g.e., s. 163.

²⁰³ *Dinler Tarihi Ansiklopedisi "Mezopotamya Dinleri"*, C.I, s. 79.

²⁰⁴ Günaltay, a.g.e., 473, 475-476.

2.2. Sümerlerde Günah, Mükafat ve Ceza

Sümerler yeryüzünde sahip oldukları bütün mutluluğun, koruyucu tanrıların sevgi ve cömertliğinden, başlarına gelen her kötü durum ve felaketin de kendilerinin, koruyucu tanrıları incitip onların terk etmesine neden olmalarından kaynaklandığı düşünmekteydiler. Sümerlere göre başlıca günahlar ikiye bölünmüştür: davranmak, yalan söylemek, kavga etmek, alışverişte ölçü ve tartılarla oynayıp insanları kandırmak, tarla ve bahçe sınırlarını başkalarının zararına olacak şekilde değiştirmek, başkasının malına göz dikmek, komşulara kötülük etmek ve zina etmektir. Toplumun yapısıyla yakından alakalı bu durumlar büyük bir ahlaksızlık sayıldığı gibi, bunları yapanlara karşı tanrıların tiksinti duyduğu düşünülmüştür. Koruyucu tanrılar kişinin yaptığı davranışlar ve günahlar konusunda tanrılar panteonunda diğer tanrılara karşı sorumluydu. Nitekim koruyucu tanrıların bu sorumluluğu Lagaş şehrinde ele geçirilen bir tablette şu şekilde yer almaktadır. *“Girsu Kralı Urukagina’nın hiçbir kabahati ve mesuliyeti yoktu. Umma Patesisi Lugalzaggisi’ye gelince onun koruyucu tanrıçası Nisaba bütün kabahati başında taşıyordu.”* Koruyucu tanrıların insan bedenine sürur ettiği düşünülmekteydi. Bir insan hata ve günahları aşırı bir şekilde işlemeye başlarsa koruyucu tanrı o kimsenin bedenini terk eder, onun yerinden kaynaklanan boşluğu ise kişiyi felaketlere ve sefaletle sürükleyecek olan kötü cinler ve ifritler doldururdu. Koruyucu tanrının gidişiyle beraber içine düşülen bu kötü durumdan kurtulmak için ilk önce kötü ifritleri vücuttan atmak gerekmektedir. Bundan sonra ise manevi temizliğe kavuşup, tövbe, dua terennümleri, yakarış ve kurban takdimleriyle koruyucu tanrının tekrar sevgisini kazanmak gerekiyordu. Günahlardan kurtulup, koruyucu tanrıyı tekrar geri çağırmak için yapılan dualardan birisi şu şekildeydi:

“Koruyucu tanrım, hatalarım çok, günahlarım büyüktür.

Tanrılar, hatalarım çok, günahlarım büyüktür.

Tanrıçalar, hatalarım çok, günahlarım büyüktür.

Ey bildiğim bilmediğim tanrılar,

Ey bildiğim bilmediğim tanrıçalar,

Koruyucu tanrımın kalbindeki öfke geçsin,

Bildiğim bilmediğim tanrıların öfkesi geçsin..”²⁰⁵

²⁰⁵ Günlaltay, a.g.e., s. 502-503.

Sümerler dünya hayatını merkeze alan ve maddi gelişmeyi ön plana tutan akılcı bir yaklaşıma sahiptiler. Fakat sahip oldukları mükemmel seviye ise tanrıların yaratıcı gücünün bir eseri idi. Bu akılcı yaklaşım, ceza ve mükafat konularında da kendisini hissettirir. Bir şeyin iyi veya kötü olabilmesi onun faydalı ve ahlaki olup olmamasına ya da yapılan şeyin tanrıları memnun edip etmemesine bağlıydı. Yeryüzünde sorunlarla karşılaşılması felaketlerin ve ölümcül hastalıkların meydana gelmesi, tanrılarla ilişkilendirilmiş ve bütün bu olumsuz durumlara neden olarak günahlar kabul edildiği için cezanın da bu dünyada verildiği inancı doğmuştur. İnsanların cezayı bu dünyada çekmeleri, kötü fiil ve davranışlardan kaçınmalarına ve tanrıları memnun etme de daha duyarlı ve hassas davranmalarına sebep olmuştur. Gündelik hayatlarında sıklıkla karşılaştıkları, sefalet, hastalık, ölüm, yoksulluk, ağır yaralanma, yıkım, savaş, felaket, yırtıcı hayvanların zararı gibi ceza telakkileri, mükafat anlayışında da tesir etmiş fakat Sümer dünya görüşündeki tanrıların sınırsız gücü ve insanların bu güç karşısındaki çaresizliği nedeniyle mükafat konusu ceza anlayışının genişliğine göre daha dar bir alanda kendisine yer bulabilmiştir.

Sümer dininde mükafatlar da, cezalar da bu dünya da verilirdi. Kişi bu yüzden dünya hayatında kendisine sunulanlardan farklı bir şey beklememeliydi. Çünkü yeryüzünün yaratılışında belirlenen kurallara göre ölüm insanlara, ölümsüzlük ise tanrılara verilmişti. Sonunda yer altı dünyasına gidecek olan insana verilen en önemli mükafat bu dünya içerisinde geçirmiş olduğu anlardı. Gılgamış ölümsüzlüğün sırrını aramış, Ziusudra'nın yanına gelerek bunun için yardım istemişti. Ziusudra, Gılgamış'a insan olduğunu ve bunun mümkün olamayacağını çeşitli yollarla anlatmasına rağmen (bir hafta uyumadan durmasını istemesi gibi), Gılgamış ısrarını sürdürür. Ziusudra, ona sihirli bir bitkiden bahseder. Gılgamış ebedi hayat otunu bulmasına rağmen onu yiyemeden bir yılanı kaptırır ve insan için ebedi hayatın mümkün olamayacağını anlar.²⁰⁶ Bunun nedeni evren yaratılırken insanın kaderinde ölümsüzlüğün olmamasıdır. Ölüm gibi büyük bir gerçekle yüzyüze kalan insanın ölümsüz tanrılara karşı yapabileceği tek şey uzun bir ömür istemektir.²⁰⁷

²⁰⁶ Donna Rosenberg, Dünya Mitolojisi, Çev., Koray Akten, Erdal Cengiz, Atıl Ulaş Cüce, Kudret Emiroğlu, Tuluğ Kenanoğlu, Tahir Kocayigit, Erhan Kuzhan, Bengü Odabaşı, Ankara 2003, s. 322.

²⁰⁷ Günlaltay, a.g.e., s. 503.

2.3. Sümerlerde Ölümünden Sonraki Hayat

Sümer inançlarında ölümden sonra iyilerin ve kötülerin ayrı ayrı gittiği bir cennet ve cehennem anlayışı bulunmamaktadır. Sümer kozmolojisinde daha önce de belirttiğimiz gibi evrenin oluşumuyla birlikte her varlık grubu kendisine tanınan özel bir alana sahipti. Yeryüzünde geçici bir hayata layık görülen insanın da ölümden sonra yer altı dünyasına gideceği düşüncesi bulunmaktaydı. Kur adı verilen bu dünyanın bir diğer ismi ise ölümler diyarıydı.

Sümer teolojisine göre bir kimse öldükten sonra o kişinin ruhu bedeninden ayrılır, gölge veya hayalet gibi yarı cisme sahip bir varlığa dönüşürdü. *Edimmu* olarak isimlendirilen bu ruh yükselir ancak ölümle tanışan bedenle tam olarak münasebeti kesilmediği için ancak defnedildikten sonra rahat edebilirdi. Edimmunun yer altı dünyasına geçebilmesi için defnedilmesi şarttı ve bu zaman gelinceye kadar ruh başıboş bir şekilde yeryüzünde dolaşırdı.²⁰⁸

Kur, yeryüzüyle asla kıyaslanamayacak kadar kötü bir yerdi. Burada en önemli kralların ve iyi insanların bile rahat etmeyeceğine inanılır, hatta tanrılar bile kendileri arasından bir kişinin buraya inmesine razı olmazlardı. Bunun sebebi Kur'un kötü ve sıkıntılı bir yer olmasıyla beraber aynı zamanda evrenin yaratılışı sırasında konulan kurallara göre inen kişinin bir daha Kur'dan çıkamayacağı yasasıdır.²⁰⁹ Ancak bu kuralın aşılabildiği tek bir istisnai durum bulunmaktadır. Sümer mitlerine göre bir kişi ancak kendi yerine geçmesi için bir başka kişiyi Kur'a getirirse buradan çıkabilecektir. Nitekim Enlil tanrılar tarafından Kur'a sürülünce Ninlil'de bu ayrılığa dayanamamış ve onun peşinden gitmiştir. Parlak cisimlerin en büyüğü olan ve aydan sorumlu olması kararlaştırılan Sin'in gökte değil de yer altında kalmasına gönlü razı olmayan Enlil başka varlıkların şekline bürünerek Ninlil'i üç kez hamile bırakmış ve ancak bu şekilde onların geri dönmelerini sağlayabilmiştir.²¹⁰ Aynı şekilde İnanna'nın Kur'dan çıkışı da görünüş itibarıyla dehşet verici bir korku yayan yer altı dünyası cinlerinin Dumuzi'yi götürmesiyle olmuştur.

Kur kelimesi köken itibarıyla “dağ” manasına gelmektedir. Sümerler herhalde ölümler diyarına giden kapıların, güneşin doğmaya başladığı dağlarda olduğunu düşünüyordu. Fakat aynı kelimenin *ülke*, *yabancı ülke* gibi anlamlara da gelmesi yukarıdaki düşüncenin geçerliliğini zayıflatmıştır. Kozmosun yapısında ayrı kurallara

²⁰⁸ Günlaltay, a.g.e., s. 505.

²⁰⁹ Narçın, a.g.e., s.238.

²¹⁰ Kramer, Sümerler, s. 195.

ve farklı bir yapıya sahip olan yer altı dünyası için yabancı ülke manasında ki kur kelimesinin kullanılması gayet normaldir. Zaten kozmolojik açıdan Kur, yer kabuğu ile ilksel deniz arasındaki boş alanı kapsamaktadır.²¹¹ Kur kelimesinin kökenine inilmeye çalışıldığında, Sümerler ile Orta Asya arasındaki bağları kuvvetlendirecek başka bir sonuca da ulaşabiliriz. Orta Asya’da, eski Türkçe’de mezarlara *Kur*, *Kurgan* ve *Gorgan* isimleri verilmekteydi.²¹² Sümerlerde de ölümler diyarına verilen Kur ismi aynı köke dayanır ve şekil açısından da kelimelerin kapsadığı mana da uyum içerisindedir. Bu iki farklı bölge de köken ve yapı açısından birbiriyle benzer kelimelerin bulunması ancak büyük bir bağın varlığıyla izah edilebilir.

Edimmuların defnedildikten sonra vardıkları Kur’un oldukça karanlık bir dünya olduğu düşünülüyordu. İnanna’nın ölümler diyarına inişini anlatan mitte Kur’un yedi surla çevrilmiş olduğu, her surda burayı bekleyen ve edimmuların buradan çıkmasını engelleyen görevlilerin olduğu anlatılır.²¹³ Buraya giren ruhlar ışıktan yoksun, açlığa mahkum bir şekilde toz içerisinde çamur yiyerek, karanlıkta yaşarlar ve kuşlar gibi giyinirlerdi.²¹⁴

Sümer toplumunda ki siyasi yapının ve idari hiyerarşinin benzerini Kur içinde görmekteyiz. Nergal ve Ereşkigal’in yönetimi altında bulunan Kur’da güneş tanrısı Utu’nun kurduğu mahkemeler, Anunnaki’ler, Galla’lar, veba ve hastalık cinleri, kötü ifritler, buranın kurallarının denetiminden sorumlu yüksek mevkide ruhlar bulunmaktaydı. Ayrıca korunulması gereken bir şehir gibi yüksek duvarlardan çok sayıda sur ve geçilmesi oldukça zor olan nehir, kimsenin yerini bilemediği kapılar ve bunların başında edimmuların buradan kaçarak insanlara musallat olmasını engelleyen özel yetkilere sahip nöbetçiler vardı.

Gılgamış destanında, Enkidu’nun Kur’a gelmesinden sonra kralların, ensilerin, başrahiplerin, iyi ve doğru yaşayanların, kısacası her sınıftan bütün insanların Kur’da bir arada yaşadıklarını gören Gılgamış hayretler içerisinde kalmıştı.²¹⁵ Bu durum yeryüzünde yaşayan insanları sürekli husursuz etmiştir. Sümer teolojisinin zıt olan unsurlardan oluşmasına karşın Kur’un bir zıttının olmaması ve burada iyi işler yapanlar ile kötü insanların arasında ciddi bir farklılığın olmaması önemli bir meseledir. Her ne kadar günümüzde *Dilmun* diye belirtilen bir yerin cennet olarak düşünülmüş olabileceği

²¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz., Kramer, Sümer Mitolojisi s. 142-173.

²¹² Gerey, a.g.e., s. 95.

²¹³ Kramer, Sümer Mitolojisi, s. 165.

²¹⁴ Crawford, a.g.e., s. 141.

²¹⁵ Çığ, Gilgameş, s. 54; Günaltay, a.g.e., s. 506.

söylense de bu ifadeler asla ortadaki boşluğu doldurmaya yetmemektedir. Dilmun herhalde, Kur'un ve kendilerine bu kadarı biçen tanrıların acımasızlığı karşısında güçsüz ve çaresiz olan insanın kendi zihni tasavvurlarıyla oluşturduğu bir yerdi. Sümerlerin yeryüzünde yaşarken bile ölüm karşısındaki acziyetini hatırlayıp gündelik yaşamında dahi mutlu olamadığı bir hayat sonucunda üretilen mutlak huzurun ve sonsuz bir mutluluğun bulunduğunu düşündükleri ütöpik bir yerdi. Aynı zamanda bu düşünce tarihsel ve coğrafi açısından da genel bir karaktere sahip değildi.

Her ne kadar bütün insanlar Kur'a gitse de, burada herkesin kişisel hakları ve konumları aynı değildi. Bazıları kurtlar tarafından delik deşik edilmiş, toz ve toprağa bulanmış, ancak etrafındaki kırıntıları ve çamurları yiyebilen ve acıya mahkum edilen kimselerdi. Diğerleri ise dünyadaki konumlarına göre çok daha sıkıntılı bir yerde olsalar da kötü bir yaşam süren edimmuların yanında onların konumları ve rahatları oldukça iyiydi. Bunlar ülkelerini iyi bir şekilde yönetmek için çalışan krallar, kendi topraklarını kahramanca savunup ölen askerler, din adamları, adaletli tüccarlar ve tanrıların isteklerini gözetip buna uygun bir şekilde yaşayan insanlardı. Bu kimseler aileleriyle beraber istirahat döşeklerinde yatar ve temiz su içerdi. Ayrıca ölen kimseler için geride bıraktıkları tarafından tanrılara adak sunulan kimseler de özel haklara sahip olur ve diğerleri gibi kısıntı toplayıp çamur yemek zorunda kalmazdı.²¹⁶

Erken Hanedan döneminden kalma Girsu kentine ait bir kayıta ölen hükümdarın ve hükümdarlık ailesine mensup kimselerin heykelleri önünde bazı sunumların yapıldığı anlatılır. Bu heykellerin kendileri için sürekli dua edilmesini sağlamak amacıyla yaşayanlar tarafından tanrı heykellerinin önüne konulduğu yazılmaktadır. Tanrılara adakta bulunan kimseler bu şekilde ölen hanedan mensupları içinde adak sunmuş olurlar ve bu şekilde hanedan ailesinin Kur'da diğerlerine göre daha rahat bir yaşam sürdüklerine inanırlardı. Bunun yanında ölü doğan çocukların ve vaktinden önce ölen kimselerin altın bir masada oynayıp ziyafet çektikleri canlandırılmıştır. Bu durum herhalde teologlar tarafından acı ve keder içerisindeki aileleri teselli etmek maksadıyla ortaya çıkartılmış bir durumdur.²¹⁷

Yer altı dünyasına inen bir ruh burada kaldığı anlarda bile geride bıraktıkları ile duygusal bir ilişki içerisinde olabilir, sıkıntı ve utancını hissettirebilir, feryatlarını duyurabilirdi. Bütün olumsuzluklarına rağmen yine de Kur tamamen karanlık bir yer

²¹⁶ Günlaltay, a.g.e., s. 506-507.

²¹⁷ Black, Green, a.g.e., s. 175-176.

değildi. Güneş yeryüzünde battıktan sonra yolculuğuna ölümler diyarında devam etmekteydi. Yine ayın yeryüzünden kaybolduğu her ayın son gününde yani *dinlenme gününde* ölümler diyarına indiğine inanılmaktaydı. Güneş tanrısı Utu burada ölümleri yargılamakta, ay tanrısı Sin ise ölümlerin kaderlerini belirlemekteydi. Gılgamış'a da gelen ölümlere Kur'un kurallarını anlatma ve bu kurallara uyulmasını sağlama görevi verilmişti.²¹⁸

Ölüm her devirde olduğu gibi Sümerler döneminde de soğuk bir gerçeklik olarak insanların karşısına dikilmiştir. Sümerler de bu korku, ölümden sonraki hayatın daha da kasvetli olması sebebiyle oldukça fazladır. Sümerler bu durum karşısında tanrılara dua edip ömürlerinin arttırılmasını ve kendilerine yeryüzünde rahat bir ömür verilmesini istemekten başka bir şey yapamamışlardır.

²¹⁸ Kramer, Sümerler, s. 176-177.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SÜMER DİNİNDE İBADET VE AHLAK

Yeryüzünde var olmuş dinlerin büyük çoğunluğu o dini benimseyen insanlara bazı sorumluluklar yüklemektedir. İnancı benimseyen kişiler genel olarak bireysel açıdan dinde bulunan ibadetleri yerine getirme, toplumsal alanda ise ahlaki değerlere uygun bir hayatı benimsemekle sorumludur. Bu yüzden bir dinde inançlardan sonra gelen en önemli konu ibadet ve ahlak esaslarıdır. İbadet dinde bulunan yaratıcı güce/güçlere karşı sorumluluğun ifadesi iken ahlak esaslarında topluma olan sorumluluk daha ön plandadır.

Bu bölümde Sümerlerde ibadetin yerine getirilmesinde önemli bir yeri olan din adamı ve tapınak hakkında bilgi verildikten sonra ibadetle ilgili hususlar incelenecektir. Daha sonra ise ayrı bir başlık halinde ahlakla ilgili hususlar ortaya konulacaktır.

3.1. Din Adamı, Tapınak ve İbadetler

Bir dinde ibadetin yerine getirilebilmesi için din adamı ve mabet/tapınak önemli bir yer tutmaktadır. Bu iki unsur Mezopotamya dinlerinde ayrılmaz bir bütün olarak karşımıza çıkmaktadır. Biz bu başlıkta konunun daha iyi anlaşılabilmesi için, Sümer dinindeki ibadet ve ritüelleri incelemeden önce din görevlileri ve tapınaklar hakkında bilgi vermeyi uygun gördük.

3.1.1. Sümer Din Görevlileri

Din görevlileri, Sümer toplumunda büyük bir öneme sahipti. Dinin, toplum hayatında egemen unsur olması, din adamlarının tanrılarla insanoğlu arasında tek vasıta kabul edilmesi, onların siyasi ve ekonomik açıdan oldukça büyük bir güce kavuşmasına neden olmuştur. Böylece din adamları toplum üzerinde de hakim güç konumuna gelmiştir. Ningirsu tapınağının başrahibi Enetarzi'nin bir şekilde yönetimi ele geçirmesi ve *Lagaş kralı* unvanını kullanması Sümer rahiplerinin siyasi açıdan ne kadar büyük bir güce sahip olduğunun göstergesidir.²¹⁹ Vergilerin görevli rahipler tarafından toplanılması, mabetlerde, toplanılan vergilerin konulduğu özel odaların olması, ayrıca dini törenlerde tanrılara yönelik sunu, adak, armağan gibi maddi özellikler taşıyan

²¹⁹ Günaltay, a.g.e., s. 266.

hibelerin rahiplerin gözetiminde ve onların sorumluluğunda yapılması ekonomik açıdan büyümelerini sağlamıştır. Tanrıların insanlar üzerindeki merhametsiz ve korkutucu tesiri, onların gücü karşısında insanların kendilerini çaresiz hissetmesi, tanrıları memnun etmeyi veya insanlara kızdıkları zaman onları sakinleştirmeyi başarabilen tek gücün rahipler olduğuna inanılması, insan üstü varlıklarla iletişime geçip, sihir, büyü, kehanet, yazgı, fal, şifa gibi konuların rahiplerin kendilerine has alanları olması nedeniyle de toplum karşısında büyük bir saygınlığa ve güce sahiptiler.

Sümer kralları, tanrıların desteğini din adamlarının belirttiği şekilde almak zorundaydılar. Din adamlarının desteklerini kralların üzerinden çekmeleri büyük bir iktidar sorunuuydu. Fakat bununla birlikte dini ritüellerin bazıları için mutlaka kralların bulunması zorunluydu. Bu durum kralların din adamlarıyla, din adamlarının ise yöneticilerle uyum içerisinde olmasını gerektiriyordu. Ayrıca din adamlarının tanrılarla bağlantı içerisinde olması, toplumun kararlarını etkileyen işaret ve kehanetlerin rahipler tarafından yorumlanmasını sağlıyordu. Bu da, din adamlarının Sümer toplumundaki her harekette güçlü etkilerinin oluşmasına neden oluyordu. Kehanet Sümer toplumunda dini açıdan olduğu gibi siyasi açıdan da oldukça önemliydi ve Sümer tapınaklarında farklı kehanet türlerinde uzmanlaşmış ayrı rahip grupları vardı.²²⁰

Sümer din görevlilerinin birçok alanda büyük bir güce sahip olmaları, onların sistemli bir yapılanmaya girmelerine neden olmuştur. Sümer Dini inançları çerçevesinde oluşturulan bu yapılanma görev ve güce göre oluşan bir hiyerarşiden meydana geliyordu. Bütün bu oluşumlar *Enu*, *patesi*, *sangu*, *baru* gibi birçok dini göreve dayalı ünvanın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Sümer tabletleri çözümlenmeye başlandığı zamanlarda araştırmacıların dikkatini çeken üç unvan ortaya çıkmıştır. Bu unvanlar En, Ensi ve Lugal'dir. Araştırmalar ilerledikçe bu isimlerin yöneticileri belirten unvanlar olduğu gibi din görevlilerine de atfedildiği bulgusuna ulaşılmıştır. Özellikle Erken Hanedan döneminde yönetimi ellerinde bulunduran idarecilerin tek hakim güç konumunda olmamaları, onların karşısında güçlü ve büyük bir tapınak hiyerarşisinin bulunması, bazı dönemlerde idarecilerin aynı zamanda rahip sayılması veya rahiplerin yönetimi ele geçirmesi gibi durumların meydana gelmesi, bu unvanların her iki grubu da kapsamına neden olmuştur. İdari ve dini mekanizmada kullanılan bu unvanlar elbette ki birbirleriyle eş değer değildi ve manaları da birbirinden farklıydı.

²²⁰ Crawford, a.g.e., s. 32.

3.1.1.1. Yüksek Derecedeki Unvanlar

Bilindiği gibi Sümerler tarihi süreç içerisinde genellikle kent devletleri halinde veya bu kent devletlerinin büyük bir lider öncülüğünde birleşerek krallık haline gelmesiyle siyasi varlıklarını devam ettirmiştir. Bu yöneticiler de genellikle *Ensi* veya *Lugal* unvanlarını kullanmışlardır. İşte Ensi ve Lugal sözcüklerinin arasındaki fark da bu durumdan çıkar. Ensi daha ziyade Sümer kent yöneticilerinin kullanmış oldukları bir unvandır. Bunlar siyasi otoritenin zayıflığı dönemlerde veya kent devletlerinin giderek güçlenmesiyle birlikte krallarla aynı konumda da görülmüştür. Hatta bazı zamanlarda bağlı bulundukları krallara da isyan ederek yönetimi kendi ellerine geçirmişlerdir. Bazı tarihçiler Ensi unvanının tarihte görülen ilk vali örnekleri olduğunu belirtmiştir. Kent devletlerini toparlayıp merkezi bir sisteme dahil eden veya bu amaç doğrultusunda hareket eden yöneticilere ise Nippur tapınaklarındaki rahiplerin onaylarıyla Lugal ya da Lugal Kalamma unvanları verilmiştir.²²¹

Sümerlerin yönetim anlayışında kendilerine has bir özelliği bulunmaktadır. Kent devletlerinin yöneticileri, ellerinde bulundurdıkları yetkileri, o kentin tanrısı adına uygulamakta ve onun vekilliğini yapmaktaydı.²²² Toprakların tamamı tanrının mülkü sayılır, kentin yöneticiliğini yapan Ensiler de o kentin tanrısı tarafından seçilirdi. Sümer kentlerinde birliği sağlayan Lugaller ise Sümer ülkesinin dini başkenti olan Nippur’la ilişki içerisindeydi. Lugaller, kült şehri Nippur olan tanrı Enlil adına yönetimi ellerinde bulunduruyorlar, onun vekilliğini yapıyorlardı. Enlil’in bu imtiyazları ve yetkileri vermek istediği vekili yani Lugal’i kendisi seçer, başkahin vasıtasıyla bunu halka bildirirdi. Bu durum Sümer toplumunda Ensi’lerin yönetimlerini ellerinde bulundurdıkları kent devletleri içerisinde başrahip, Lugallerin ise bütün Sümer topraklarının tanrısı Enlil’in ve Sümer ülkesinin başrahipleri konumuna gelmesine neden olmuştur. Mesela Lugalzaggisi, Sümer ülkesine hakim olmadan önce Uruk şehrinin başrahibi iken, Uruk’ta tapınılan tanrı Anu’nun başrahibi konumundaydı. Fakat sonraları Sümer ülkesinin yönetimini eline geçirince Lugal unvanını kullanmış ve

²²¹ Memiş, Eskiçağda Mezopotamya, s. 41.

²²² Egon Friedell, Mısır ve Antik Yakındoğu’nun Kültür Tarihi, Çev., Ersel Kayaoğlu, Ankara 2006, s. 230., Benzer inanışlar Orta Asya kültüründe de bulunmaktadır. Nitekim eski Türklerde yönetim anlayışında “Kut” inancı vardır. Bu inanca göre –Sümerlerde olduğu gibi-, toprakları yönetme yetkisi tanrı tarafından hakanlara verilmekteydi. Sümerlerde görülen siyasi idarenin tanrı tarafından verilmesi inancının kaynağında, muhtemelen Orta Asya’da görülen kut anlayışını bulunmaktadır., Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Basri Karadeniz, “Türklerde ‘Kut’ Kavramı ve Osmanlıların Kutsiyet Elde Etme Çabaları”, Akademik Bakış –Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi-, Celalabat 2005, S. 7, M.N. 6, s. 1-14.

Enlil'in başrahibi konumuna yükselmiştir. Sümer idarecilerin, dini bağlamda görev ve sorumluluklarına baktığımız zaman bu ünvanların kapsadığı mananın sembolik olmadığını görürüz. Kral çocuklarının genelde büyük tapınakların başrahibi konumuna getirilmesi de bu görüşü desteklemektedir.²²³

Ensilerin dini konumlarını vurgulayan bir başka unvan daha bulunmaktadır. Mana bakımından daha özel bir konumu belirten bu sıfat "*Patesi*"dir. Kent devleti idarecilerinin başrahiplik unvanını ön plana çıkarmak için kullanılmıştır. Patesilerin en önemli görevleri yapılan ayinlere ihtimam gösterip katılmak, mabetlerin inşasına ve güzelleştirilmesine özen göstermek, yeni kurulacak bir mabedin inşasına başlamadan önce şehri temizlemek, takdis işlerini yaparak tanrıyı ziyaret etmek ve bu esnada yedi duayı okumaktır. Bu ziyaretlerde Patesilere gösterilen işaretlere de uymak zorundaydılar.²²⁴ Şehrin temizliği fiziki temizlikle beraber, kenti kötü ve yasak hareketlerden de arındırmayı kapsamaktadır. Nitekim Gudea, Eninnu tapınağının yapımına başlamadan önce işe tanrılara kurban sunmakla başlamış, daha sonra halkına buyruklar vermiştir. Buna göre hiçbir şikayet, suçlama ve ceza olmayacaktı. Anne çocuğunu azarlamayacak, çocuk annesine karşı gelmeyecek, ona sesini yükseltmeyecekti. Köleler hakarete maruz kalmayacak, dövülmeyecekti. Temiz olmayan herkes yani bu buyruklara uymayan kimseler şehirden uzaklaştırıldı. Bundan sonra fal, kehanet, kurban ve ayinlerden sonra tapınağın yapımına başlanıldı.²²⁵

Başrahiplerin en önemli görevlerinden birisi gökyüzünü incelemektir. Nitekim bu amaçla yapılan zigguratların en üst katı sadece başrahiplere ve gökyüzünü inceleyen din adamlarına ayrılmıştı.²²⁶ Başrahipler buradan gökyüzünün durumunu, yıldızların konumlarını inceler ve çeşitli kehanetlerde bulunurlardı. Sümerleri ilgilendiren her konuda, başrahiplerin görüş ve düşüncelerini almak gerekiyordu. Onların gökyüzüyle alakalı bu vazifeleri, Sümerlerde astronominin hızlı bir şekilde gelişmesine neden olmuştur. Sümer dininin tabiat güçleriyle yakın ilişki içerisinde olması, rahiplerin evren ve insan hakkında ilksel unsurlar taşıyan teolojik bir sistem oluşturmalarına neden olmuştur. Dini anlatım, evrenin ve insanın yaratılışıyla açıklanmaya başlanmış, bu durum kozmolojik temelli bir teoloji anlayışını ortaya çıkarmıştır.²²⁷

²²³ Günaltay, a.g.e., s. 486.

²²⁴ Günaltay, a.g.e., s. 486.

²²⁵ Kramer, Sümerler, s. 185.

²²⁶ Çığ, Zaman Tüneli İle Geşmişte Sümer'e Yolculuk, s. 4.

²²⁷ Tokarev, a.g.e., s. 369.

Başrahipler her ne kadar Mısır da olduğu gibi ilahlaştırılmasalar da kendilerine diğer insanlardan farklı bazı özelliklerin yüklendiği de bir gerçektir. Başrahipleri seçenler, onlara isim verenler, bilgi, önsezi ve yüksek anlama kabiliyeti verenler, mukaddes sütle besleyenler, onları himayelerine alanlar, Sümerlerin büyük tanrılarıdır.²²⁸

Başrahiplerin etrafında farklı yetki ve sorumlulukları bulunan çeşitli papaz grupları vardı. *Sangu* veya *Şangu* diye isimlendirilen bu papaz grupları ziggurat ve tapınakların idari işlerinden sorumluydular. Ayrıca mabetlerde yönetilen ve gerçekleştirilen dini tören ve hizmetler de Sanguların sorumluluğundaydı.²²⁹

3.1.1.2. Görev ve Sorumluluklarına Göre Rahip Sınıfları

Kral ve başrahiplerden sonra en önemli din görevlileri, sihirbazlar, kahinler ve ilahicilerdi. Sihirbazlar, tanrıların sevgi ve merhametini yaşanan toplumun üzerine çekmekten sorumluydu. Bunun yanı sıra insanları, Galla gibi yer altı dünyasının kötü ifritlerinden ve cinlerinden korumak, onların zararlarını yok etmekle görevliydi. Kahinler yıldızların konumlarını takip ediyor, gelecekte haber verip, iyi ve kötü olabilecek şeyleri tespit ediyorlardı. Ayrıca ciğer falına bakmakta kahinlerin göreviydi. Savaş kararları alınmadan önce kahinlerin görüşüne başvurulur, onlar onay vermeden savaşa girilmezdi. İlahiciler de ayin, tören ve ritüellerde diğer rahiplere yardım ediyorlar, diyakos vazifesini ifa ediyorlardı.²³⁰

Sihirbazlar, kahinler ve ilahicilerin oluşturduğu bu önemli din adamı grubuna Sümerler *Maşmaş*, Akadlar işe *Aşıpu* diyordu. Öfkelenen tanrıları teskin etmek için yalvaran ve ilahiler okuyan rahiplere *Kalu* ismi verilmişti. Kalular aynı zamanda sanatkardı. Belirli zamanlarda ayin düzenlerler, bu ayinlerde kurbanlar sunarak *Balaggu* ve *Lilissu* gibi çeşitli müzik aletleriyle münacat ve ilahiler okurlardı.²³¹ Bu görevin babadan oğula geçtiği anlaşılmaktadır. Tapınakta yapılan vazifelerden bazıları sadece ilgili rahiplerin katılımıyla gerçekleştirilirdi. Bu vazifeler, kutsalın dışında kaldıkları kabul edilen halka gösterilmeden uygulanır, sadece rahiplerin yardımcıları ve

²²⁸ Günaltay, a.g.e., s.486.

²²⁹ Israel Tzvi Abusch, *Babylonian Witchcraft Literature: Case Studies*, Atlanta 1991, S. 132, s. 74; Kramer, *Sümerler*, s. 188.

²³⁰ Günaltay, a.g.e., s. 488.

²³¹ Refik Ahmet Sevengil, *Türk Tiyatrosu Tarihi Eski Türklerde Dram Sanatı*, Ankara 1959, C. I, s. 9, 10.

yamakları, tecrübe kazanmaları, merasimlerin düzenini, muhtevasını ve nasıl uygulandığını öğrenmeleri için vazifelerin yapıldığı yerlerde bulunabilirdi.²³²

Sümer inançlarında hastalığın ve rahatsızlıkların kaynağı kötü cinler ve ifritlerdir. Aşipu ismi verilen rahipler, hastaların içerisinde bulunan veya onlara tesir eden ifritlerin etkilerini yok etmek için çeşitli uygulamalar yapmaktaydı. Aynı zamanda manevi temizliği sağlama görevini de onlar uyguluyordu. Sihirbazların yaptıkları kötü büyüleri engellemek, düşmanlara karşı kötü büyüler yapmak bazı efsunlu dua ve ritüellerle olurdu. Kara büyüler, *Maklu* (ateşte yakmak) ve *Şurpu* (yalatmak) yöntemleriyle bozulurdu. Ayrıca hastalıkları ortadan kaldırmak için tanrılara adak ve kurbanların sunulduğu çeşitli ayinler yapıldı.²³³

Kehanetle ilgili vazifeleri yerine getiren rahiplere *baru* adı verilmişti. Rüyalari, yıldızların hareketlerini, karaciğer fallarını, olağan dışı olayları ve diğer kehanet unsurlarını yorumlayan farklı kahin grupları bulunmaktaydı. Bunların geneline baru deniliyordu. Barulara bireysel nedenlerden dolayı başvurulduğu gibi olağanüstü durumlarda ve toplumu ilgilendiren konularda da tanrıların istekleri barular aracılığıyla öğrenilmeye çalışılırdı. Baru çeşitli uygulamalarla bu soruları tanrılara iletir ve etrafta olan olay ve nesnelerin konumlarından birtakım sonuçlar çıkarılırdı. Sazların rüzgarla çıkarmış oldukları sesler bile tanrıların isteklerini belirtmede aracılık edebilirlerdi. Kahinlerde de, kalularda olduğu gibi babadan oğula geçen bir görev sistemi bulunmaktaydı. Yalnız kahinlerin vücutlarında herhangi bir araz bulunmaması ve akli melekelerinin sağlam bir şekilde işlemesi gerekmektedir.²³⁴

Sümer rahipleri yapı itibarıyla bazı farklılıklar gösterir. Mesela ilk dönemlerde rahiplerin kadın kıyafetleri, rahibelerin ise erkek kıyafetleri giymiş olduğu görülür. (Bkz. Ek:19).²³⁵ Bunun yanında ay tanrısının genellikle kral kızlarından seçilen başrahibeleri genellikle erkek şeklinde tasavvur edilir ve erkek unvanları taşırdı. Gök tanrıçasının mabetlerinde kısır ve kadınlaşmış erkekler bulunurdu.²³⁶ Yine ilk dönemlerde rahip ve rahibeler ayin ve törenlerde vazifelerini yaparken soyunmuşlardır. Nippur'da keşfedilen bazı silindir mühürlerde rahiplerin görevlerini yaparken çıplak oldukları görülür. Fakat daha sonraları bu durum ortadan kalkmıştır.

²³² Günaltay, a.g.e., s. 489.

²³³ Günaltay, a.g.e., s. 489.

²³⁴ Günaltay, a.g.e., s. 490-491.

²³⁵ Tokarev, a.g.e., s. 369.

²³⁶ Benno Landsberger, "Sumer'lerin Kültür Sahasındaki Başarıları", Çev., Mebrure O. Tosun, A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, Ankara 1945, C. III, S. 2, s. 144.

3.1.1.3. Rahibeler

Çivi yazılı tabletlere baktığımız zaman, Sümer toplumunda kadının özel bir yerinin olduğunu görürüz. Sosyal hayatta aktif olarak bulunan Sümer kadını, dini hayatta da önemli görevler üstlenmiştir. Elde bulunan kanunlarda kadınların sosyal statülerini, ticari alandaki etkinliklerini, evlenme ve boşanma gibi konulardaki haklarını, mülkiyet edinmelerini sağlayıcı birçok madde bulunmaktadır. Hatta Sümer kadınları bazı alanlarda erkeklerden bile daha fazla haklara sahipti.²³⁷ Evlilik medeni kanunlarla ifade edilmiş, erkeğin birden fazla kadınla evlenmesi yasaklanmıştı.²³⁸ Özel manada da rahibelerin haklarından ve konumlarından bahseden maddelerin bulunması, çeşitli rahibe sınıflarının isimlerini belirtmesi dini alanda da önemli bir konumda bulunduklarını göstermektedir. Gün yüzüne çıkarılan kanunlara bakıldığında zaman birçok rahibe hakkında kanun maddeleri bulunduğu halde rahipler için böyle bir durumun söz konusu olmaması, rahibelerin önemini farklı açıdan göstermektedir.

Hammurabi kanunlarında *Entum*, *Naditum*, *Salkizrum*, *Kadişum* gibi birçok rahibe sınıfından bahsetmektedir. Görevleri ve fonksiyonları birbirinden farklı olan bu rahibe grupları birbirlerinden farklı haklara sahipti. Kanun metinlerinde ayrı ayrı isim ve unvanların kullanılması da onların belirli bir hiyerarşiye göre sınıflandırılan ve farklı görevlere sahip rahibeler olduğunu göstermektedir. Bu kanunlar her ne kadar Sami kavimler tarafından oluşturulmuş olsa da yazılımında kullanılan Sümer işaretleri, rahibelerin Sümer kökenine sahip bir gelenekten Sami kavimlere ulaştığını göstermektedir.²³⁹

Sümer rahibeleri içerisinde en yüksek mevki *Nindingirra*'lara aitti. Akadlar'ın entum dediği bu rahibeler, yüksek ve birinci derecedeki rahiplerin feminel karşılığını oluşturmaktaydı. Diğer rahibelere nazaran üstün bir konumda bulunan nindingirralar genellikle manastırlarda oturmuşlardır ve sadece erkek tanrılara hizmet etmekle mükellef tutulmuşlardır. Fakat buna rağmen manastır dışında oturabilme haklarına da sahiptiler. Akadlar döneminde kendi içlerinde *entum rabitum* (büyük entum) ve *entum sihirtum* (küçük entum) gibi sınıflara da ayrılmıştır. Bu rahibelerin evliliğine müsaade edilmiş fakat çocuk sahibi olup-olmama veya evlatlık alabilme-alamama gibi haklarla ilgili net bir bilgi verilmemiştir. Kesin olarak bildiğimiz, nindingirra ve entumların asil

²³⁷ Muazzez İlmiye Çığ, *Ortadoğu Uygarlık Mirası-1*, İstanbul 2010, s. 215.

²³⁸ Reşat Ekrem, *Sümer Türkleri "Eskizaman Medeniyetlerinin İlk Ocağını Kuran Türk Ustalar"*, İstanbul 1933, s. 46.

²³⁹ Yusuf Kılıç, H. Hande Duymuş, "Eski Mezopotamya'da Din Kadınları (Rahibeler)", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Ankara 2009, Y. 13, S. 1, s. 162-163.

ailelerin kızlarından seçilmiş olduklarıdır.²⁴⁰ Nitekim Sümer ve Asur dönemlerinde kral kızlarının, ay tanrısı Nanna'ya adanan Ur tapınağına nindingirra olarak atanmalarının bir gelenek haline geldiği görülmektedir. Bu durum daha sonraları Yeni Babil döneminde de bu şekilde devam etmiştir.

Nindingirralardan daha alt seviyede bulunan diğer bir rahibe grubuna *lukur* deniliyordu. Akadlar tarafından naditum ismi verilen lukurlar da, nindingirralar gibi asil soydan geliyordu. Görev yaptıkları tapınağın adanmış olduğu tanrının hizmetkarı ünvanlarını kullanırlardı. Mesela Sippar'da bulunan lukurlar *Şamaş'ın hizmetçisi* ünvanını taşımaktaydılar. Lukurların diğer rahibelere göre farklı bir yönü bulunmaktadır. Onlar tımar sahibi olabilmekte ve bu tımarları bir ikinci kişiye satabilmekteydiler. Ticari hayatta önemli roller üstlenmişlerdi. Borç mukaveleleri, alım satım işleri, kira ve arazi meseleleri gibi birçok ekonomik belgede isimleri sıkça geçmektedir. Sippar'da gün yüzüne çıkartılan tabletlere göre şehirde ki ekonomik faaliyetlerin birçoğunun bu rahibeler tarafından gerçekleştirildiği görülür.²⁴¹

Naditumların tapınaklarda kaldığı müddet içerisinde meyhanelere girmeleri yasaklanmıştı. Evlenmeye hakları vardı fakat kesinlikle çocuk doğurmalarına izin verilmiyordu. Bu yüzden kocaları diğer bir rahibe sınıfı olan sugitumdan bir eş seçebilirdi.²⁴²

Tabletlerde ismi geçen bir diğer rahibe grubu salkizrumdur. Yukarıda belirttiğimiz rahibelerden daha alt bir seviyede bulunurlardı. Bu grubun müstakil bir rahibe sınıfımı yoksa diğer rahibelerin maiyetinde bulunan hizmetkarlar olup olmadığı henüz tespit edilememiştir. Ayrıca bunların idari olarak tapınak veya saradan hangisine bağlı olduğu da kesin olarak bilinmemektedir. Kelimenin yapısı Uruk şehrinde bazı eğlencelerde erkek rahiplerin kadın, kadın rahiplerin ise erkek kıyafetleri giyme adetini akla getirmektedir. Bunun yanında kadın olduklarından emin olduğumuz bu sınıfa mensup rahibeler, miras konusunda da erkek evlat gibi tam hisse almışlardır.²⁴³

Diğer bir rahibe sınıfı *Nugig* veya kadiştumlardır. Bu sınıfın konum ve özellikleri zaman içerisinde farklılıklar göstermiştir. Kimi zaman evlenebildikleri kimi zaman ise evlenmelerinin yasak olduğu görülür. Yine bazen tapınaklarda kaldıkları, başka zamanlarda ise böyle bir zorunluluklarının olmadığı anlaşılır. Genel olarak

²⁴⁰ Mebrure Tosun, Kadriye Yalvaç, Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı, Ankara 1989, s. 273.

²⁴¹ Kılıç, Duymuş, a.g.m., s. 166.

²⁴² Tosun, Yalvaç, a.g.m., s. 274.

²⁴³ Tosun, Yalvaç, a.g.m., s. 274.

tapınak hizmetlerinde çalışan rahibelerdir. Sümer tabletlerinde çocuk doğumunda önemli roller üstlendikleri yer almaktadır. Doğum yapan kadınları kötü cinler ve ifritlerden korumuşlardır. Ayrıca bolluk ve bereket tanrıçası adına doğumun rahat bir şekilde geçmesi için manevi yardımlarda bulunduklarına inanılırdı. Sippar ve Kiş'te ise temizlenme ayinlerinde su serpmekle görevliydi. Bu sınıfa mensup rahibeler büyücü kabul edilir ve kötü ruhları uzaklaştırdıklarına inanılırdı. Jeerold Cooper nugiglerin, tanrıça İnanna'yı temsil ettiklerini ve kral ile birlikte kutsal evlilik törenini gerçekleştiren rahibelerin bunlar olduğunu ifade etmiştir.²⁴⁴ İstar tapınağında kutsal evlilik törenlerinde görevli rahiplere *Kadištu* veya *Zermaşitu* ismi verilirdi.²⁴⁵

Nubar'lar da tapınak hizmetinde görevli rahibelerdi. Nubarın babası, kızını bir tanrıya adamaktaydı. Ele geçirilen hukuk metinlerine göre bu sınıfın evlenebildiği fakat çocuk doğurmasının yasak olduğu anlaşılır. Tabletlerde nubarların aynı zamanda naditum da olabildiği yazılıdır. Buradan, naditumların belirli tanrıların, nubarların ise genel olarak tapınakların hizmetinde bulunan rahibeler olduğu sonucuna varabiliriz.²⁴⁶

Yukarıda ki sınıfların yanında Landsberger'e göre mezhep dışı ve meslekten olmayan bir rahibe grubu olan *Sugei*'ler de bulunmaktadır.²⁴⁷

3.1.2. Tapınaklar

Eskiçağ Mezopotamya dinlerinde tapınaklar, tanrıların yeryüzündeki ikametgahları ve sarayları kabul edilmiştir. Her kentte koruyucu tanrılara adanarak yapılmış bir tapınak/ziggurat bulunmaktaydı.²⁴⁸ Mitsel hikayeleri konu alan tabletlerde tanrıların bu kutsal yapılarda eşleri ve çocuklarıyla beraber yaşadığı ve öteki tanrıları, kült şehirlerinde bulunan diğer tapınaklarda ziyaret ettikleri sıklıkla geçmektedir. Tapınakların adandığı tanrı, merkezde bulunan tasvir, resim çoğunlukla da heykelle sembolleştirilir, adaklar, sunular ve törenlerin bir kısmı bu heykellerin önünde yapılırdı. Çoğu tapınak, adanmış olduğu tanrıya atıfta bulunan isimlerle anılırdı. Mesela Nippur'da bulunan Enlil'in tapınağı E-kur adıyla, Eridu'da ki Enki tapınağı E-Abzu ismiyle anılmaktaydı. Buradan yola çıkarak tapınakların ilk işlevinin ibadet merkezi olmasından ziyade tanrılara adanan binalar olduğu sonucuna varabiliriz. Yani tapınaklar

²⁴⁴ Kılıç, Duymuş, a.g.m., s. 171-173.

²⁴⁵ T.D.V. İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1996, C. XIII, s. 209.

²⁴⁶ Tosun, Yalvaç, a.g.m., s. 275.

²⁴⁷ Tosun, Yalvaç, a.g.m., s. 276.

²⁴⁸ Erol Sever, Asur Tarihi, İstanbul 1993, s. 36.

ibadet edilme maksadıyla yapılıp bundan dolayı tanrılara adanan binalar olmayıp aksine tanrılara atfedilen yapılar olduğu için buralarda ibadet edilmiş, törenler düzenlenmiştir.

Yapı malzemesi, planı, mimarisi ve özellikleri bakımından bulunduğu şehir ve döneme göre birbirinden oldukça farklı tapınaklar bulunmuştur.²⁴⁹ Kireç taşı ve taş mozaiklerden yapılan tapınaklar olduğu gibi genel olarak tapınaklarda kullanılan yapı malzemesi kerpiçti. Genelde dikdörtgen olsa da kare ve Hafaje’de ki gibi oval tapınaklar da inşa edilmiştir (Bkz. Ek:23). Tüm bu farklılıklara rağmen Sümer tapınaklarını belirleyici iki önemli özellik bütün bu yapılarda ortaktır. Tanrının heykeli için bir niş ve bunun tam önünde kerpiçten yapılmış bir sunak hepsinde istisnasız bulunmaktadır. Zaman zaman bu tapınaklar Eridu’da keşfedilen en erken tapınakta olduğu gibi ilave bina ve odalarla genişletilmiştir. Bu tapınaklarda kutsal emanet odaları, ambarlar, rahip ve rahibelerin kaldığı binalar, törenlerin ve sunuların yapıldığı özel odalar ve geniş avlular gibi birçok kısım bulunmaktaydı. Kerpiç olan tapınakların iç ve dış görünüşleri simetrik bir şekilde işlenen girinti ve çıkıntılarla, koni tarzında yapılan renkli süslemelerle, mozaiklerle ve çeşitli resimlerle süsleniyordu. Mesela Ukair tapınağının süsleme tarzı bu şekildedir. Kırmızı renkle oluşturulmuş bir şerit duvarın yaklaşık bir metre yüksekliğinden itibaren bütün iç alanı çevreler. Bunun üzerine ise otuz santimetre yüksekliğinde olan çeşitli geometrik şekillerden oluşmuş süslerden meydana gelen bir boya sürülür. Daha sonra ise üst kısımda beyaz zemin üzerinde çeşitli insan ve hayvan figürleriyle süslemeler yapılmıştır. Eanna tapınağında ise üstleri farklı renklerle boyanmış on binlerce küçük kil koni süslemede kullanılmıştır. Basit tapınaklar zamanla gelişmiş, avlular kalıcı bir yapı arz etmeye başlayarak Üçüncü Ur Hanedanı zamanında büyük kompleks yapılar haline gelmiştir. Ekişnugal tapınağı bünyesinde barındırdığı zigguratın yanı sıra birçok kutsal yapı, dükkan, ardiye, avlu ve din görevlilerinin ikametgahlarından oluşmaktaydı.²⁵⁰

Kentlerin önemli özelliğini tapınaklar belirliyordu. Her kentte bulunan tapınaklar giderek devasa bir hale geliyor ve kendine has mimari yapıya ulaşan ziggurat ismindeki basamaklı ve çeşitli katlar ve basamaklardan oluşan tapınaklara dönüşüyordu. Eski Ahitte, Yaratılış kitabında bahsi geçen “*Birbirlerine, ‘Gelin, tuğla yapıp iyice pişirelim’ dediler. Taş yerine tuğla, harç yerine zift kullandılar. Sonra, ‘Kendimize bir kent kuralım’ dediler, ‘Göklere erişecek bir kule dikip ün salalım. Böylece yeryüzüne*

²⁴⁹ Bkz. Crawford, a.g.e., s. 68, 87.

²⁵⁰ Kramer, Sümerler, s. 181-182.

*dağılmayız’ dediler”*²⁵¹ ifadeleri, aynı zamanda bir ziggurat olan “Babil kulesi”nin yapımına başlanmasını ifade etmektedir. Sümer ve Babiller de bulunan ve çeşitli katlardan oluşan bu tapınaklar genel olarak ziggurat ismiyle anılmaktaydı. Kutsal Kitap’ta bahsi geçen Babil Kulesi, Herodot tarafından üst üste yapılmış sekiz basamaklı bir kule şeklinde tasvir edilmiş olsa da, muhtemelen yedi büyük tanrıyı sembolize eden yedi kattan oluşmaktaydı.²⁵²

Zigguratların, dünyanın merkezini temsil ettiğine inanılırdı.²⁵³ Yüksek bir tepeye oturtulmuş bu kutsal yapılar Sümerler için hem gerçek hem de simgesel manada gökteki tanrılarla yeryüzündeki ölümlüler arasında bir bağlantı merkezleriydi ve kentlerin en önemli binalarını oluşturuyordu. Krallar, genellikle balçıktan yapılan bu binaların kısa süre de eski gücünü kaybetmesi nedeniyle tapınakların onarımını üstlenmişler ve bunu büyük bir dini vazife olarak görmüşlerdir. Fakat yine aynı sebeplerden dolayı bu yapılar günümüze sağlam bir şekilde gelememiştir.²⁵⁴

Tapınaklarda kralların (Bkz. Ek:20), din görevlilerinin, toplumun önde gelen insanların ve zenginlerin heykellerine rastlanılmıştır. Bununla, heykelleri konulan insanların tanrıya karşı bağlılıkları ve sorumluluklarını yerine getirdikleri onaylanmakla birlikte isimleri de sonraki nesillere kalıcı eserler vasıtasıyla bırakılmış oluyor, bir şekilde ebedileştiriliyordu. Herhalde heykelleri konulan bu insanlar din görevlilerinin hoşnutluğunu kazanmış ve tapınaklara gereken ilgi ve alakayı göstermiş kimselerdi. Buradan mabetleri onarma ve ihtiyaçlarını giderme görevinin kral ve prenslere ait olmakla birlikte zengin ve toplum içinde saygı gören kimselerinde bu alanda yardımcı oldukları sonucuna varabiliriz. Bazı kitabelerde tanrılarda olduğu gibi bir prensin heykeline ölümünden çok sonraları bile yiyecekler takdim edildiği anlatılmaktadır. Fakat bütün bunlara rağmen kutsanan kral ve prenslerle esas tanrılar arasındaki sınırı belirten çizgi her zaman muhafaza edilmiştir.²⁵⁵

El-Ubeid döneminden itibaren tapınaklar yapısal açıdan farklı bir değişim göstermektedir. Bu dönemden itibaren çevredeki binaların veya yüksek tepelerin üzerine uzunlamasına kurulmuş platformlarda aşamalı kuleler şeklinde yapılan ve en üst katına kademeli basamaklar vasıtasıyla çıkılabilen binalar haline gelmiştir (Bkz. Ek:22). İlk zamanlarda bu binaların ne için yapıldığı oldukça fazla tartışılmış, kral mezarı veya

²⁵¹ Kutsal Kitap, Yaratılış 11:3,4.

²⁵² Ceram, a.g.e., s. 242-243.

²⁵³ Eliade, a.g.e., s. 101.

²⁵⁴ Kramer, Sümerler, s. 104.

²⁵⁵ Günaltay, a.g.e., s. 483, 485.

kurban sunağı gibi yerler olabileceği fikirleri öne sürülmüştür. Fakat günümüzde buraların Sümer tapınakları olduğu ve ilk dönemdeki basit yapıların inşasıyla aynı amaç güdülerek yapıldığı görüşü daha çok benimsenmiştir. Bu binaların yapısı Sümerlerin buraya gelmeden önceki toprakları olan dağlık arazilere de işaret ediyor olabilir. Nitekim Türkmenistan'da bulunan Altın Tepe'de ve Afganistan'da yer alan Mundigak'ta da benzer yapılar görülmüştür.²⁵⁶

Kat sayısı yediye kadar çıkan zigguratlar dini törenlerde, bayramlarda ve ibadetlerde sıklıkla kullanılan mekanlar olmakla birlikte, astronomik çalışmaların yapıldığı rasathane görevini de üzerinde taşımıştır. Kahinler ve önemli din görevlileri bu yapıların en üst katlarına çıkar ve gökyüzündeki cisimlerin konumlarını ve hareketlerini incelerlerdi. Buradan da varacakları kehanetlere ulaşırlardı.²⁵⁷

İlk zigguratların yaklaşık olarak Erken Hanedanlar döneminde ortaya çıkmaya başladığı düşünülmektedir. Ur'da pişirilmiş tuğladan yapılmış dış kabuğun içine kerpiç koyma yöntemiyle inşa edilmiş bir ziggurat (Bkz. Ek:21). Wooley tarafından gün yüzüne çıkartılmıştır. Günümüzde de hala ayakta olan bu ziggurat üç katlı bir yapıya sahipti.²⁵⁸

3.1.3. İbadet ve Ritüeller

Sümer dininin evren/tabiat unsurlarıyla ilişkili bir yapı oluşturmaları, ibadet ve ritüellerin çok geniş ve kapsamlı bir hal almasına neden olmuştur. Zaman içerisinde gelişen ve öne çıkan şehirlere göre farklı anlayışların oluşması ibadet ve ritüellerin de çoğalmasına neden olmuştur. Sümer dinindeki bu yapı nedeniyle konunun tek başlıkta incelenmesi bazı olumsuzlukları da beraberinde getireceğinden dolayı Mezopotamya'da genel olarak varlığını devam ettiren ve ön plana çıkan ibadet ve ritüellerin farklı başlıklar altında açıklanması yerinde olacaktır.

3.1.3.1. Ayinler

Sümer dini inançlarında insanın yaratılışındaki gaye tanrıların hizmetinin giderilmesi idi. Toplumun en başında bulunan kraldan en basit bir hizmetçiye kadar istisnasız herkesin birinci sorumluluğu tanrılara olan görevlerini eksiksiz bir şekilde yerine getirip, onların hoşnutluğunu kazanmaktı. İnsan tanrılar karşısında önemli bir

²⁵⁶ Crawford, a.g.e., s. 87, 91.

²⁵⁷ Günlaltay, a.g.e., s. 482.

²⁵⁸ Crawford, a.g.e., s. 90.

öncelik taşımamakta, evren, tanrıların kendi içlerindeki iş bölümleriyle sürekliliğini sağlamaktaydı. Bu yüzden Sümerler, içerisinde yer aldıkları evrende varlıklarını devam ettirebilmek amacıyla tanrıların kendilerine yüklemiş oldukları vazifelere büyük bir titizlikle riayet etmek zorundaydılar. İnsanın varlığı, Sümer topraklarındaki verim ve bereket, ülkenin huzur ve istikrarı, askeri alanda üstünlük ve başarı tamamen tanrıları memnun etmeye bağlıydı. Medeniyetin gelişimi bile tanrıların elinde olduğu için onların rızası kazanılmalıydı. Aksi bir durum yeryüzünde felakete, insanların yok olmasına, ekilen ürünlerden verim alınamamasına ve ülkenin yıkılmasına neden olabilirdi.

Sümer dininde ibadetler kişinin unvanına ve ibadetin unsurlarına göre değişiklik arz ediyordu. Kralların ve din adamlarının kendi konumları nedeniyle sorumlulukları diğerlerine nazaran farklıydı. Bir kral ülkesinde manevi temizliği sağlamak, insanların tanrılara olan bağlılıklarını arttırmak, tanrıların ikametgahı olan tapınakları yapmak ve bu tapınakların ihtiyaçlarını karşılamak gibi önemli görevlere sahipti. Din adamları ise bütün sıkıntıların ve kötü durumların, tanrıların öfkesi, ifritlerin ve kötü cinlerin zararları nedeniyle olmasından dolayı tanrıları teskin etmek, ifrit ve cinlerin zararlarını yok etmek ayrıca insanlara yol gösterip onları tanrılara sevimli bir şekilde göstermek zorundaydılar. Din adamlarının özel manadaki konumları onların yapmış olduğu ayinlerde de etkisini hissettirir. Nitekim yukarıdaki bölümlerde de bahsettiğimiz gibi bazı ayinlere sadece önemli din görevlilerinin katılması bu durumun bir göstergesidir. İnsanlar ise tanrılara ve tapınaklara karşı sorumluluklarını, adaklar, kurbanlar, dualar aracılığıyla ayin ve törenlere katılımı ile gerçekleştiriyorlardı.

Yeryüzündeki bütün dinlerde olduğu gibi Sümerlerde de ibadetleri yerine getirebilmek ve dini vazifeleri ifa etmek için belli bir takım şartlar bulunmaktaydı. Bunlar muayyen takdisler, dini temizlik, yıkanma, yağ sürme, günahlar için kurban kesme, çeşitli perhizlere girme ve kutsal elbiseleri giyme gibi bir takım kurallardan oluşmaktaydı.²⁵⁹

Sümer ibadet, ayin ve ritüellerin başlıca kaynakları, bayramlar, tanrılara sunulan adaklar ve kurbanlar, onları methetme veya teskin etme, gelecekte bilgileri alma, cenaze törenleri ve ruh çağırma ritüelleri etrafında oluşur. Sümerler, din adamlarına özel olan uygulama ve törenlerin haricindeki bütün ritüellere katılabilirdi. Fakat yapılan törenin önemi ve büyüklüğüne göre bu katılım oranı da değişmekteydi. Mesela *Yeni Ay Bayramı*'nın ilk günündeki *Kurban Töreni*'ne ve on beşindeki *Dolunay Töreni*'ne diğer

²⁵⁹ Schmökel, "Sumer Dini", s. 216.

önemli dini bayramlarda olduğu gibi yoğun bir katılım olurdu. Böyle önemli bayram ve törenlerde, diğerlerine nazaran kurban sayısı artırılır, koro ve orkestralar oluşturularak tanrılara ilahi ve methiyeler okunur, şehir ve kutsal mekanlar temizlenerek süslenir, en önde tanrı ve tanrıça tasvirlerinin bulunduğu araba ve gemilerin eşlik ettiği yaya geçitleri düzenlenir, yemek ziyafetleri ve içki sofraları hazırlanır, halk coşkuyla bu törenlere iştirak ederdi. Bu törenlerin en önemli ayrıntılarından birisi başrahibin, şehrin ve insanların geleceği ile ilgili kehanetlerini sunmasıydı. Dikkatle dinlenen bu kehanetler, dini törenlerin vazgeçilmez unsurlarından birisiydi. Bu törenlerin sonunda ise belli bir süreliğine de olsa şehri bir festival havası alır, köle ile efendi aynı konumda kendilerini bulur, bütün vazifeler durur, çeşitli hayvan kostümlerine bürünen müzisyenler halkı eğlendirirdi.²⁶⁰

Birçok toplumda olduğu gibi Sümerlerde de adak ve kurbanlar *kanlı* ve *kansız* olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Adak ve kurbanlar, tanrıyı keyiflendiren ve onu teskin eden tanrısal yiyeceklerdi.²⁶¹ Kansız kurban meyve, sebze, çeşitli bitkiler ve tarım arazilerinden yetiştirilen ürünlerden, şarap, su, zeytinyağı, meyve nektarları ve çeşitli sıvı özlerden, güzel koku veren ot, ağaç dalları ve tütüsülerden oluşuyordu. Ele geçirilen tabletlerin birisinde Uruk kralı Lugalzaggisi'nin tanrı Enlil'e saf su ve ekmek takdim ettiği görülür. Bir başka tablette ise Lagaş prensi Gudea'nın tanrılar için bir sofraya kurduğunu ve bütün Lagaş tanrılarının buna icabet ettiği anlatılır.²⁶² Arkeolojik açıdan büyük bir öneme sahip olan *Uruk Vazosu*'nda tanrılara sunulan adak ve sunular tasvir edilmiştir (Bkz. Ek:28). Bu tip eserlerde görülen betimlemeler Sümer dininde adak ve sunumların ne kadar büyük bir değere sahip olduğunu göstermektedir.

Kanlı kurbanlar, tanrılarının rızalarını, teveccüh ve yardımlarını kazanmak, onları incitmemek ve dolayısıyla da herhangi bir felakete maruz kalmamak için bazı hayvanların boğazlanmasıyla yapılırdı. Tanrının en çok hoşuna gidecek kurbanın kuzu olduğuna inanılırdı. Bu yüzden kesilen kurbanlar genellikle koyun, kuzu ve oğlak olurdu. Fakat bunun yanında diğer hayvanların da kurban olarak kesildiği görülür. Mesela herhangi bir hastalığın pençesine yakalanmış kişinin bu hastalıktan kurtulması,

²⁶⁰ Hartmuth Schmökel, "Sumer Dini II", Çev., Mehmet Turhan Özdemir, A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, Ankara 1953, C. XXI, S. 0, s. 372.

²⁶¹ Friedell, a.g.e., s. 232.

²⁶² Günlaltay, a.g.e., s. 496-497.

tanrıları yardımına çağırması ve kötü cinleri²⁶³ kendinden uzaklaştırması için bir domuz kurban etmesi gerekirdi. Domuz kesildikten sonra altı parçaya bölünür ve hastanın üzerine konularak hasta, kutsal *Apsu* suyuyla yıkanır. Hastanın kapısının önüne külde pişirilmiş yedi ekmek konulur ve bu durum iki kez tekrarlanırdı. Bütün bunlardan sonra domuzun uzuvları, insanın karşı uzuvlarına konulur ve bunlar cinlere takdim edilirdi.²⁶⁴ Benzer tedavi yöntemine Eskiçağ Orta Asya'sında da rastlanılır. Hastanın ruhunu kaçıran insanüstü güç, herhangi bir hayvanın kurban edilmesiyle teskin edilmeye çalışılırdı. Yani hasta kişi ile kurban edilecek hayvanın ruhlarının yer değiştirebileceği düşüncesi bulunmaktadır.²⁶⁵ Bu durumun Sümer'de bulunan tedavi yöntemleriyle benzerliği oldukça dikkat çekicidir.

Tanrılara büyük kurbanların takdimi, gösterişli merasim ve törenlerle yapılırdı. Lagaş kralı Gudea, sene başı bayramlarında Lagaş mabetlerine ne kadar balık, öküz, koyun, kuzu ve keçi verileceğini belirler ve bu kurbanların mabetlere teslim edilmesi konusunda büyük bir hassasiyet gösterirdi. Ur kralı Dungi de Enlil adına her ay kesilen kurbanların düzenli bir şekilde hazırlanabilmesi için diğer şehirlerin valilerine bir miktar vergi belirlemişti. Ayinlerde takdim edilen kurbanların türü, adedi ve özelliği, tapınağın sahip olduğu gelire ve ekonomik gücüne göre değişiklikler göstermekteydi. Mesela An tapınağında tanrılara, sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa, on sekiz altın kapla sunulan farklı içecek, ekmek, meyve ve etten oluşan yemekler takdim edilirdi. Sabahları da mermerden yapılmış bir kapla süt sunulurdu. An'a verilen yiyecekler diğer tanrılara göre fazlaydı. Günlük otuz adet ekmek veriliyor, bu ekmekler ise dörtte biri buğday unu, dörtte üçü ise arpa unundan oluşan iki litreden fazla undan yapılıyordu. İki defa da verilen sabah yemeklerinde sekizer, akşam yemeklerinde ise yedişer ekmek bulunmaktaydı. Bunların dışında da zeytinyağına batırılarak hazırlanan ve üzerlerine hurma, incir ve üzüm gibi meyveler konularak sunulan takdimler de vardı. Diğer tanrılara verilen yemekler, An'a göre azdı. Mesela aşk ve bereket tanrıçası İştar'a on iki kap, Nina'ya ise on kap şarap veriliyordu. Fakat ikisine de An'a verildiği gibi otuzar adet ekmek sunuluyordu. En mükemmel biçimde hazırlanacak takdimlerin de nelerden oluşacağı ve kaçar adetten meydana geleceği belirtilmişti. Buna göre tanrıları

²⁶³ Sümer inançlarına göre hastalıklar yer altı dünyasının kötü cin ve ifritlerin insan bedenine girmesiyle meydana gelmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Veli Atmaca, *Tarih Boyunca İnanç ve Tıp*, Ankara 2009, s. 155-162.

²⁶⁴ Günlük, a.g.e., s. 497-498.

²⁶⁵ Jean-Paul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Çev., Aykut Kazancıgil, Lale Arslan, İstanbul 2005, s. 196.

hoşnut etmek için hazırlanacak kusursuz bir takdimde sadece arpa ile beslenmiş iki yaşında yirmi bir koç, sütle beslenmiş dört koyun, ota beslenmiş yirmi beş koyun, iki boğa, bir süt danası, sekiz kuzu, altmış adet çeşitli kuş, üç piliç, yedi ördek, dört tane de yaban domuzunun bulunması gerekiyordu.²⁶⁶

Sümerlerin dünya görüşleri ve ibadet esaslarında temizlik kültü önemli bir yer almaktadır. Sümerlerin yaşadığı ve hayatlarıyla ilişkilendirdiği tüm unsurlarda bu anlayışın oluşturduğu bir kutsiyet bulunmaktadır. Bu düşünceye göre, deruni kutsiyet olmadan tanrıların yardımı temin edilemez, Sümer bölgesinde düzen ve yaşayış sistemi yok olurdu. Deruni temizlik diğer temizlenme biçimleriyle de ilişkiliydi. Bütün bu kültürler, kozmik ve mitsel düşünce yapısının temelini oluşturuyordu.²⁶⁷ Nitekim ilk dönemlerde din görevlilerin dini ritüellerini gerçekleştirirken soyunmalarını ve çıplak bir şekilde görevlerini uygulamalarını, onların maddi alemden sıyrılıp saf bir şekilde deruni bir temizliğe kavuşarak bu kutsal vazifeleri yerine getirme düşüncelerine bağlayabiliriz.

Sümerlerin din anlayışlarının gayesi, dünyevi fayda ve mutluluktur. Gelecekle alakalı konular sadece yeryüzündeki hayat ile ilgilidir. Tanrılardan beklentileri ise sadece bu dünya hayatı ile ilgilidir. Tanrıların kendilerine sunacakları iyilik ve kötülüklerin sadece bu dünyadaki hayatlarında etkili olacağına inanıyorlardı. Şüphesiz bu düşünceler, onların ölümler aleminde büyük kralların, iyi işler yapan ve tanrılara sadakatle bağlı kalanların, doğru bir hayat sürüp mükafatları hak edenlerin bile mutlu bir hayata sahip olamadıklarına inanmalarının bir sonucudur. Sümerler yer altı dünyasının aslında yeryüzündeki hayatın kederli, sefil, mihnetli ve sıkıntı verici, mutluluğun olmadığı, kasvetli bir yansıması olduğunu düşünüyorlardı.²⁶⁸

Sümerler, ayin ve ritüeller başta olmak üzere dini anlayışlarının ortaya çıkardığı birçok durumda lirik bir tarzda yazılmış dua, yakarış ve terennümlerde bulunurlardı. Yazılış tarzı ve yapısı bakımından birbirinden oldukça büyük farklarla ayrılan bu lirik ürünlerin en önemlisini ise *yuğlar* oluşturuyordu. Sümer tabletlerinde yüzlerce örneği bulunan yuğlar, genellikle şehrin insanlarına kızıp buraları terkeden tanrıların geri dönmeleri ve halkın pişmanlığını göstermeleri için, şehrin tanrılarını ve en büyük tanrıyı methetmek, sevgisini ve yardımını kendi üzerlerine çekmek, hastalıktan kurtulmak ve berekete kavuşmak için okunmaktaydı. Fakat yuğların okunduğu en önemli yerler,

²⁶⁶ Günlaltay, a.g.e., s. 498-499.

²⁶⁷ Tansuğ, İnanlı, a.g.m., s. 551.

²⁶⁸ Kramer, Sümerler, s. 180.

tapınaklarda ve şehirde yapılan ayin ve törenlerdi. Ayrıca dini açıdan önemli görülen bayramlarda da bu şiirler terennüm edilirdi.²⁶⁹ Lagaş'ın ana tanrıçası Gatumdug'a yapılan bir dua *"Kraliçem, berrak gökyüzünün kızı, ne iyi ise, sen onu tavsiye edersin ve onu Gökyüzü'nün birinci katına kabul edersin, memlekete hayat veren sensin, sen Lagaş'ı meydana getiren kraliçesin, anasın! Senin gözettiğin halkın kuvveti artar; koruduğun dindann ömrü uzar. Benim annem yoktur; Anam sensin. Benim babam yoktur: Babam sensin... Beni mabette sen doğurdun. İlahem Gatumdug, sen bütün iyiliklere vakıfsın... İçime hayat nefesini sen bıraktın. Anamın himayesinde, senin gölgen altında, saygı hisleri ile dopdolu kalmak istiyorum..."* şeklindedir.²⁷⁰

Sümer toplumunda *Ningirsu'nun arpasını yeme ayı*, *Ceylan yeme ayı*, *Şulgi bayramı ayı* gibi isimlerle her yıl tekrarlanan birçok bayram bulunmaktaydı. Günlerce süren bu bayramlar çeşitli dualar, kurbanlar ve ritüellerle açılıyor, geçit törenleri, ziyafetler ve müzikli eğlencelerle devam ediyordu. Bununla birlikte yeni ayın doğduğu günle, çeşitli evrelere girdiği yedinci, on beşinci ve son günlerinde yapılan bayramlar bulunmaktaydı.²⁷¹ Fakat bu bayramların en önemlisi baharın gelişinin kutlandığı ve kutsal evlilik törenlerinin yapıldığı *yeni yıl bayramları*'ydı.

Din görevlileri ibadet ve ayin esnasında ellerini birbirine kenetler saygı ve hürmetlerini bu şekilde göstererek ibadet pozisyonunda bulunurlardı (Bkz. Ek:18). Özellikle Lagaş kralı Gudea zamanında tapınaklara yönelik yapılan rahip heykelleri onların bu durumunu büyük bir ustalıkla göstermiştir.²⁷²

3.1.3.2. Büyü, Fal ve Kehanet

Eski çağ toplumlarının hemen hepsinde büyü ve sihir gibi uygulamalar dinin unsurlarından sayılmaktaydı.²⁷³ Bu yüzden Sümer toplumunda büyü ve fal uygulamaları çok yaygın bir şekilde, başta hastalıktan uzaklaşıp şifaya kavuşma, olumsuz durumlardan kurtulma, başkaları üzerinde istenilen bir durumu meydana getirme, düşmanın saldırılarını etkisizleştirme, düşmanlara karşı galip gelme ve tanrıların dikkatini çekme, zararlı hayvanların saldırılarından korunma gibi amaçlarla olmak üzere hemen hemen her konuda yapılmaktaydı. Bütün bunlardan yola çıkarak, fal, büyü ve kehanetin, astronomi, tıp ve dini inançlarla yakın bir ilişki içerisine girdiğini

²⁶⁹ Landsberger, "Sümerlerin Kültür Sahasındaki Başarıları", s. 144.

²⁷⁰ Schmökel, "Sumer Dini II", s. 373.

²⁷¹ Kramer, Sümerler, s. 187.

²⁷² Köroğlu, a.g.e., s. 67.

²⁷³ Mutlu, a.g.e., s. 15.

söylememiz mümkündür. Sümerlerin, hastalığın kaynağı konusundaki görüşlerinden dolayı tıp ve büyü birbiriyle iç içe girmiştir. Fal, büyü ve kehanet, Sümer dininde o kadar önemli bir yer tutmaktaydı ki, tapınaklarda bu konulara mahsus vazifeleri olan rahipler bulunmaktaydı. Mezopotamya’da fal, büyü ve kehanet uygulamalarını genel olarak iki kısımda irdelleyebiliriz. Bunlardan ilki, korkulardan emin olup zayıflıkları gidermek. İkincisi ise diğerlerine göre üstün olup onları hakimeyet altına alabilmek. Sümer toplumunun karmaşık yapısı, tanrı, ifrit ve cinler gibi insanüstü varlıklar hakkındaki inanış ve düşünceler, bölgede bu uygulamaların artarak devam etmesine neden olmuştur.

Sümerlerde büyü *ak büyü* ve *bağı* (kara büyü) olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Toplum hayatında kasten kara büyü yapılması büyük bir kötülük olarak görülür ve hoş karşılanmazdı. Kişiye yapılan bağı ancak rahiplerin denetimi altındaki kehanetlerle öğrenilebilirdi. Eğer kehanetler sonucu böyle bir büyüün varlığı tespit edilmişse bu büyüü bozmak için ak büyü yapılırdı. Bununla birlikte bağdan, kötü ifritlerin ve cinlerin saldırılarından korunmak için bazı büyü metinlerinin yazılı olduğu tabletleri taşıma, evin belli noktalarına koyma geleneği de bulunmaktaydı. Ayrıca çeşitli tılsımların bulunduğu nesneler ve heykeller hastalara ve doğum yapan kadınların yanlarına da konulurdu.²⁷⁴

Sümerlere ait büyü metinleri genel olarak dört gruba ayrılabilir. Bunların ilkinde büyücü kötü ifritleri hedef aldıktan sonra kendisini ak büyüyle ilişkilendirilmiş tanrıların bir temsilcisi olduğunu belirtir ve “*Gökyüzünün davetine kulak verin! Yer altı dünyasının davetine kulak verin!*” cümleleriyle büyüü bitirirdi. İkinci gruba ait büyüler genel olarak insanları kötü ifritlerin saldırılarından korumak için yapılırdı. Burada kötü cinler tasvir edilir ve hemen arkasından kovulurdu. Üçüncü tür büyüler ise “*Enki-Marduk büyülleri*” diye geçmektedir. Bu büyülerde ilk önce ifritlerin yapmış olduğu kötülükler ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Marduk bu kötülüğü yok etmek için babası Enki’nin öğütlerini ister ve Enki “*Bilmediğin ne var oğul, ben senin bilmediklerine ne ekleyebilirim ki? Benim bildiklerim senin bildiklerindir*” derdi. Bundan sonra ise Marduk’a yapılması gerekenleri ve söylenmesi lazım olan cümleleri öğretir. Son büyü biçimi ise ak büyü tanrılarına yönelik olmayıp nesnelere yönelik cümlelerin bulunduğu

²⁷⁴ Black, Green, a.g.e., s. 55-56.

büyülerdir. Burada kişiye yapılan büyüler basit bir nesneye aktarıldı. Ayrıca bazen ateşle yakılarak büyü etkisiz hale getirilirdi.²⁷⁵

Büyü için bazı malzemeler kullanılmaktaydı. Dinsel temizlik maksadıyla su, içki, çeşitli merhemler, asfalt, sedir çubuğu, tamarisk dalı, meşale, tütsü kabı, çeşitli müzik aletleri, bakır, büyü ipleri, muskalar, tanrı ve cin tasvirlerinin bulunduğu levhalar, insan ve hayvan figürlerinin yer aldığı amuletler, bunlardan bazılarıydı. Bu malzemelerden asfalt ve alçı hastanın evinin kapısını sıvamakta, su yatağın etrafına serpmekte kullanılmaktaydı. Amuletler kötülüklerden korunmak için taşınır veya evin herhangi bir yerine konulurdu. Tanrıların bile muska taşıdığı düşünüldüğü için bu tip nesneleri taşımak oldukça önemliydi.²⁷⁶

Şuan için üzerinde büyü sözleri yazılı yaklaşık altmış tablet gün yüzüne çıkartılmıştır. Her ne kadar büyüyle ilgili uygulamalar Mezopotamya'ya has bir durum olmasa da buradaki ilgi, diğer bölgelere nazaran oldukça fazlaydı. İlk dönemlerde tedavi, büyüyle ilişkilendirilmiş, bilimsel tıbbıya yönelen insanların bu adımları prestij kaybı olarak yorumlanmıştır.²⁷⁷ Büyü, Sümer inançlarına göre sadece insanlar tarafından uygulanmazdı. Tanrılar da birbirleriyle ve evrenle alakalı konularda büyüye başvurabilirdi. Nitekim Enki, büyüün efendisi sayılmış ve kendisiyle alakalı birçok metinde büyüsel uygulamalarından bahsedilmiştir.²⁷⁸ Ayrıca Enki'nin büyü konusundaki hüneri diğer konulardaki maharetlerine nazaran daha çok ön plana çıkartılmıştır. Büyü alanında sahip olduğu derin bilgi nedeniyle ruhları kontrol altına alabiliyor, gizemli ifadeleri ve ritüelleri bu amaçla kullanabiliyordu. Bu yüzden ele geçirilen büyü metinlerinde Enki'nin adı sıklıkla geçmektedir. Nitekim cinler ve ifritler tarafından yakalanıp işkence çektilen bir adam Marduk'a yalvarmış, oda babası Enki'nin yanına giderek bu kötü durumun yok edilmesini istemiştir. İfritlerin ve kötü cinlerin saldırılarına karşı sıkça okunan bu büyü metninde olayın devamı anlatılmaktadır.

²⁷⁵ Black, Green, a.g.e., s. 57.

²⁷⁶ Muazzez İlmiye Çığ, Ortadoğu Uygarlık Mirası-2, İstanbul 2010, s. 202.

²⁷⁷ Kramer, Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki, s. 218.

²⁷⁸ Tanrısal güce sahip olan aşkın bir varlığa büyü uygulamalarının atfedilmesi, Sümerlerin tanrı anlayışlarını göstermesi bakımından oldukça düşündürücüdür. Bu durum tanrıların, evren hareketleri ve insan davranışlarıyla girmiş oldukları değişimin ve dönüşümün bir göstergesi kabul edilebilir.

“Enki oğluna, Asarluhi’ye yanıt verdi:

“Oğul, Senin bilmediğin nedir?

Ben ona ne katabilirim ki?

Asarluhi, Senin bilmediğin nedir?

Ben ona ne katabilirim ki?

Ben ne biliyorsam

Sen de biliyorsun!

Git oğlum,

Asarluhi.”

“Yüce anzam-kabından su al.

Dök onu.

İlgın ve maştakal-bitkisini onun özüne kat.

Bu adamın üstüne serp onu.

Buhurdanlık ve meşale:

Alıp ona götür.”

“Adamın gövdesindeki nam-tar

Akıcı bir şey gibi çıkıp gidecek ondan!”

“Göğün kahramanının koca davulu,

Dehşet verici kükreyişi

Sesinin erdiği yerdeki kötü olan her şeyi silip süpürür:

Güven ona.

Bırak savunsun seni!

Göğün kahramanının koca davulu,

Dehşet verici parlaklığıyla

Bırak destek olsun sana!”

“Gaddar cin ve gaddar gaspçı:

Dışarı çık!

Kötü ruh ve kötü başbelası:

Çık git!

Gaddar tanrı ve sinsice dolaşan kötü kiş:

Defol!

Kötücül ağız ve fenalık biçimleyen tükürük:

Geç git!

Dimme ve Dima,

Adama musallat olan

Yok ol!

Istırap ve acı, hastalık, migren adamı saran:

Dağılın!

Bütün yüce tanrılar sizi lanetler:

Çekin gidin!”²⁷⁹

Sümer anlayışında gökte meydana gelen semavi olaylar, kraliyette meydana gelecek olağanüstü durumları haber vermekteydi. Bu yüzden astronominin, yeryüzündeki faaliyetlere tesiri oldukça büyüktür. En büyük kehanet kaynağı gökyüzü olsa da, farklı bazı yöntemlerle de kehanette bulunulabilir ve fal için araç olarak kullanılabilirdi. İnsan vücudunun yapısına ve şekline bakarak o kişinin kehanetini tespit etmek mümkündü. Günümüzde avuç içine bakılarak yapılan el falı bunun bir yansıması olabilir. Yağla su karıştırılarak, ondaki bazı şekillere göre yapılan kehanetler de bulunmaktaydı. Fakat kurban edilen hayvanın karaciğer ve bağırsakları vasıtasıyla yapılan kehanetler en fazla kullanılan yöntemdir.²⁸⁰

Karaciğer falı sadece Sümerler’e ait fal bakma yöntemi değildi. Sonraki dönemlerde Hititler ve Etrüskler’de de uygulandığı tespit edilmiştir.²⁸¹ Hayvanların karaciğerleri hayat merkezi kabul edilmiş ve tanrıların amaç ve fikirlerini bir ayna gibi yansıttığı düşünülmüştür. Bu kehanette bulunabilmek için lekesiz bir hayvanı günün belirli vakitlerine göre farklılıklar arz eden ayın ve merasimlerle kurban ederek karaciğerini usulünce çıkarmak gerekiyordu. Genellikle koyun olarak seçilen bu kurbanın karaciğeri çıkartıldıktan sonra tanrıyı tasvir eden heykelin önüne çeşitli sunular sunulur ve burada bulunan mangal rahip tarafından karıştırılarak, “*Senin falan kulun, sabahın bu ilk vakitlerinde sana bu kurbanı takdim ediyor, o senin tanrısal huzurunda bulunuyor, azası tam, vücudu sağlam bu semiz koyun yüzünden sana hoş*

²⁷⁹ Kramer, Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki, s. 211, 226-227.

²⁸⁰ Tansuğ, İnanlı, a.g.m., s. 560.

²⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Orhun, “Hititler’de Karaciğer Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Bunların Etrüskler’deki Uzantısı”, Akademik Bakış Dergisi, Ankara 2009, C. III, S. 5, s. 231-250.

görünsün!...” denilirdi. Daha sonra rahip karaciğeri önüne alarak, onda ki bazı lekelere bakıp kehanette bulunurdu.²⁸²

Saydığımız bütün kehanetlerin yanında *benomensi* adı verilen, tütsüden yükselen dumanın hareketine göre yapılan ve *nekromensi* denilen ölü ruhlarını çağırma yöntemiyle yapılan çeşitli kehanet türleri bulunmaktaydı. Fakat nekromensi, Sümerler tarafından oldukça tehlikeli kabul edilmiştir.²⁸³

Kehanette bulunma ve olacakları önceden bildirme konusunda Sümerlerin rüyalara vermiş olduğu önem oldukça büyüktü.²⁸⁴ Rüyalar, tanrıların iletişime geçtiği bir yol olarak kabul edilmiş ve görülen bu rüyalar tanrıların haberleri, uyarıları ve gelecekte gelen bilgiler olarak düşünülmüştür. Rüyalara verilen değerin en önemli göstergesi Gılgamış tabletlerinin hem Sümer hem de Akad versiyonlarında bulunan rüyalarla ilgili bölümlerdir. Burada Gılgamış, Umma’lıların Lagaş sitesinin üzerine yürümeleri üzerine tanrı Ningirsu’dan nasıl bir güzergah takip etmesi gerektiğini öğrenmek amacıyla Eninnu tapınağında bulunan kutsal yatağa yattığı, rüyasında Ningirsu’nun başucuna gelerek güneş tanrısı Utu’nun kendisinin yanında olduğunu, Gılgamış’ı büyük bir zaferin beklediğini söylediği anlatılır.²⁸⁵

Krallar, rüyaları gelecekte haber veren önemli bilgiler olarak kabul etmekteydi. Ayrıca bu rüyalar tanrıların kendilerine vermiş olduğu emirleri ileten birer araçtı. Nitekim Gudea’nın Eninnu tapınağının yapımına başlaması, tanrı Ningirsu’nun bir rüya vasıtasıyla bu emrini ona bildirmesiyle olmuştur. Gudea bu rüyasında başında tanrısal bir taç bulunan, imdugud adı verilen aslan başlı kartalın kanatları takılı, vücudunun altı büyük bir sel dalgası olan, her iki tarafında aslanların bulunduğu muazzam irilikte bir adamın, kendisi için bir tapınak inşa etmesini istediğini görür. Gudea bu sözleri kavrayamaz. Gün ıştır ve rüyasının bu kısmında altın bir kalemi tutup, gökyüzündeki yıldızların konumlarının çizildiği bir tableti inceleyen kadını görür. Daha sonra lacivert taşından bir tablette bulunan ev planını inceleyen bir kahraman ortaya çıkar. Gudea’nın önünde bulunan tuğla kalıbının içerisine ise tuğlalar yerleştirilir. Orada bulunan bir eşekte sabırsızca yeri eşelemektedir. Gudea daha sonra tanrıça Nanşe’nin yanına giderek bu gördüklerinin tabirini öğrenir. Rüyasında ilk gördüğü devasa adam Ningirsu’dur, ışıyan güneş ise Gudea’nın kişsel tanrısı Ningișzida’dır. Kadın ise, kutsal

²⁸² Günaltay, a.g.e., s. 491.

²⁸³ Black, Green, a.g.e., s. 126.

²⁸⁴ Crawford, a.g.e., s. 32.

²⁸⁵ Günaltay, a.g.e., s. 493.

yıldızlara göre Gudea'yı yönlendirecek olan tanrıça Nidaba'dır. Kahraman ise, tapınağın planını çizen mimar tanrı Nindub, tuğla kalıbı tapınağın tuğlaları ve sabırsızca yeri eşeleyen eşek te tapınağın yapımı konusunda sabırsızlanan Gudea'dır. Bu tabirden sonra Nanşe, Gudea'ya bazı nasihatlerde bulunur ve bu şekilde Gudea uykusundan uyanır. Tanrılara kurbanlar sunup, merasimler düzenleyerek Eninnu tapınağının yapımına başlar.²⁸⁶

3.1.3.3. Kutsal Evlilik Törenleri

Sümerlerde tanrıların evlenmesi ve birleşmeleri, bereket ve verim kaynağı sayılmakta, tüm Sümer topraklarında huzur ve mutluluğu sağlayacağına inanmaktaydılar. Bu inanışın kaynağında ise İnanna ve Dumuzi arasında meydana gelen mitsel bir hikaye bulunmaktadır. Bu hikayeye göre İnanna, kardeşi Utu'nun tavsiyeleriyle çoban tanrısı Dumuzi ile evlenir. Dumuzi, evliliğiyle beraber İnanna'yı oldukça mutlu etmiştir. Fakat İnanna, kardeşi Ereškigal'i görmek için yer altı dünyasına inince, Ereškigal bundan rahatsız olmuş ve kız kardeşinin ölümler diyarına hakim olmayı istediğini düşünmüştür. Bunun için İnanna'ya ölümler diyarının kurallarını uygular ve onu ölümcül bakışla bir cesede dönüştürür. Fakat İnanna, daha önceden veziri Ninşubur'u uyarmıştır. Ninşubur gereken desteği bilgelik tanrısı Enki'den alır ve İnanna hayata tekrar kavuşur. Fakat yer altı dünyasına giren bir kişinin kurtulabilmesi için ancak kendi yerine geçecek başka bir kimseyi bulması gerekmektedir. İnanna, ölümler diyarının cinleriyle beraber yeryüzüne çıkar ve kendi yerine geçecek birisini arar. Kocası Dumuzi'yi iyi elbiseler içerisinde yanında bir başka kadınla tahtında oturuyorken gören İnanna oldukça sinirlenir ve Dumuzi'nin kendi yokluğundan dolayı üzülmemiş olduğunu düşünerek cinlere onu götürmelerini söyler.²⁸⁷ Her ne kadar saklansa ve güneş tanrısı Utu'nun yardımlarını alsa da Dumuzi cinlerin elinden kaçamaz ve ölümler diyarına götürülür. İnanna, Dumuzi'nin götürülmesinden dolayı oldukça üzgündür fakat yaptıkları yüzünden bunu hak ettiğini düşünür. Dumuzi'nin düştüğü duruma oldukça üzülen kardeşi tanrıça Geştinanna, gönüllü olarak her senenin yarısında, Dumuzi yerine yer altı dünyasına inmeyi kabul eder. Bu şekilde Dumuzi yılın yarısını yukarıda geçirir. Her ilkbaharda yer altından çıkan Dumuzi, İnanna'yla beraber olur. Dumuzi'nin yer altına inmesiyle can veren tabiat, her ilkbaharda onun İnanna'yla buluşması üzerine

²⁸⁶ Kramer, Sümerler, s. 185.

²⁸⁷ Hooke, a.g.e., s. 23.,

tekrar hayat bulur. Bitkiler yeşerir, ekinler yetişmeye başlar, kuruyan ağaçlar çiçekler açar. Kısacası tüm yeryüzü yeniden canlanır.²⁸⁸

Sümer toplumlarında yukarıda anlattığımız inanıştan kaynaklanan *Kutsal Evlilik Törenleri* adı verilen ritüeller meydana gelmiştir. Özellikle tarım ve hayvancılığın gelişmesi bir tanrı ve tanrıça arasında meydana gelen kutsal evliliğe dayandırılır ve bu birliktelik, çeşitli ayinlerin yapılmasına neden olurdu.²⁸⁹ Bu ayinlerden en önemlisi yukarıda anlattığımız inanıştan kaynaklanan kutsal evlilik törenleridir. Yeni yıl bayramı, kutsal evlilik töreninin başlamasıyla meydana gelirdi. Buna göre Dumuzi kentin kralı tarafından tasvir edilir, İnanna ise tapınağın başrahibesi tarafından canlandırılarak, İnanna ve Dumuzi'nin yeniden bir araya gelmesi simgesel törenlerle tasvir edilirdi.

Kutsal evlilik törenlerinin ilk olarak ne zaman yapıldığı bilinmemekle birlikte ilk olarak İnanna'nın kült şehri olan Uruk'ta uygulanmaya başlandığı zannedilmektedir. Kral Şulgi zamanında ulusal bir hal aldığı düşünülmektedir. *Şulgi'nin kutsanması* adlı şiirde onun Ur şehrinden İnanna mabedi için kurbanlık hayvanlarla beraber Uruk'a giderek tören elbiseleri giydiği ve başına peruk şeklinde bir taç takarak bu törenlere katıldığı anlatılmaktadır. Rahibelerin törene katılmadan önce yıkandıkları da yine aynı şiirde geçmektedir.²⁹⁰

Kutsal evlilik töreni gerçekleştirildikten sonra İnanna başta olmak üzere büyük ilahlara methiyeler okunur, kurbanlar kesilirdi. Gelecek olan verim ve bereket, şarkılar ve ziyafetlerle kutlanır, yeni yılın gelişi gösterişli törenlerle karşılanırdı.²⁹¹

3.1.3.4. Ölüm ve Cenaze Törenleri

Sümerler, ölen yakınlarının yer altı dünyasında olabilecek en iyi duruma ulaşmaları için cenaze törenlerini büyük bir özen ile düzenlemekteydiler. Öncelikli olarak ölen kişinin ruhu (Edimmu) ile bedeni ilişkisini tam olarak koparmadığına inanılırdı. Bu yüzden edimmunun ölümler diyarına gidebilmesi için öncelikli olarak defnedilmesi gerekmekteydi. Sümer topraklarında mezarlıkların bulunması, yakarak, suya atarak veya ıssız yerlerde çürümeye bırakılarak cesedi yok etme yönteminin buralarda olmadığını gösterir. Bir edimmunun ölümler diyarına ulaşabilmesi için ancak

²⁸⁸ Muazzez İlmiye Çığ, *Bereket Kültü ve Mabet Fahişeliği*, İstanbul 2009, s. 56-57; Eliade, a.g.e., s. 85-86.

²⁸⁹ Sema Sandalcı, "Bereket kaybolmasın Diye Geçmişten Günümüze Trakya'da Süregelen Hasat Adetleri ve Başka Yörelerimizden Örnekler", *Folklor/Edebiyat Dergisi*, Ankara 2003, S. 35, s. 156.

²⁹⁰ Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, s. 248.

²⁹¹ Muazzez İlmiye Çığ, *Sumerli Ludingirra "Geçmişe Dönük Bilimkurgu"*, İstanbul 2010, s. 19.

cesedinin toprağa defnedilmesi gerekmektedir. Yalnızca ağır cezaya çarptırılan insanların cesetleri -ruhlarının büyük bir acı çekmesi için- defnedilmezdi.

Sümer mezarları incelendiğinde her yaş grubuna ve her cinsiyete ait mezarların bulunduğu görülür. Fakat mezarların yapısı ve defin esnasında konulan malzemeler kişinin sosyal statülerine göre farklılıklar gösterir. Mesela evlerin katlarının altında o aileye mensup bireylerin mezarları bulunduğu gibi hipoje²⁹² ve tholos²⁹³ mezarlarda bulunmaktaydı.²⁹⁴ Sümer tabletlerinde ölen kişinin ihtiyaç duyabileceği her türlü nesnenin de kendisiyle beraber gömülmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca mezarlara konulan bu nesneler ölen kişinin mesleği ve konumu hakkında da bilgiler vermektedir. Mesela askerler silahlarıyla, saraylı kadınlar mücevherleriyle, müzisyenler enstrüman aletleriyle defnedilirlerdi.²⁹⁵

Sıradan insanlar evlerin ve binaların altlarında yapılan (intramural) ve yerleşim yerlerinin dışında kurulan (extramural) mezarlarda gömülürdü.²⁹⁶ Biraz önce değindiğimiz diğer türdeki mezarlara ise toplum içerisinde önemli mevkilere sahip, krallar, prensler, din adamları ve tüccarlar, kurban edilmiş ölümler ve kıymetli eşyalarla birlikte gömülürdü. Bu durum yapılan törenlerde de etkisini gösterir. Mesela bir kralın ölümü sonrasında büyük törenler düzenlenirdi. Hatta Ur kral mezarlarının birisinde yetmiş dört kişilik maiyetiyle birlikte gömülen kral mezarı bile çıkartılmıştır.²⁹⁷ Sıradan insanların cenaze merasimleri daha basit ve sade yapılırdı. Cenaze sırtı üstü ve yan biçimlerde defnedilir, zengin insanlar elbiseleriyle gömülürken, daha alt seviyedeki sınıf ise basit dokuma veya sazlardan yapılan hasırlarla gömülürdü.²⁹⁸

Ölüm anının bilinmezliği ve ölümden sonraki hayatla ilgili inanışlar, Sümerleri bir hayli korkuttuğu için ölen insanlara saygı gösterilir ve teskin edilmeye çalışılırdı. Bu yüzden ölen kişinin arkasından kurbanlar kesilerek ölen kişinin ruhunun bu şekilde rahatlayacağı düşünülürdü. Böylece edimmunun insanları rahatsız etmeyeceğine inanılırdı. Eğer bu uygulamalar yapılmazsa, edimmuların öldükten sonra bile insanlarla

²⁹² Genellikle kralların gömülü olduğu, yer altına gömülü 1 ya da 4 odası olan girişleri gizlenmiş, yer altı mezarlarıdır.

²⁹³ Yuvarlak planlı ve tek odalı üzeri pişmiş toprak kapak ya da kubbe ile örtülmüş, mezarların girişi ana yapıya bitişik, üstü açık dikdörtgen planlı koridoru olan yer üstü mezarlarıdır.

²⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşe Özcan, İlk Tuğ Çağ'da Orta Anadolu ve Mezopotamya'da Ölü Gömme Adetleri ve Bunların Karşılaştırması, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2010.

²⁹⁵ Crawford, a.g.e., s. 159.

²⁹⁶ Fatih Atan, Er Hanedanlar Dönemi'nde Ölü Gömme Adetleri (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1999, s. 35.

²⁹⁷ Köroğlu, a.g.e., s. 69.

²⁹⁸ Özcan, a.g.e., s. 70.

duygusal bir bağ içerisinde olmalarından dolayı yeryüzündeki insanlara rahatsızlık vereceği düşünülürdü.²⁹⁹

Tanrılara, ölen bir kimsenin defin işlemlerinde olduğu gibi, definden sonra da geride bıraktıkları tarafından ayda bir defa ölen kişi adına kurbanlar kesilir, methiyeler ve dualarla tanrılar takdis edilir, sunular usulünce tanrılara verilir ve bütün bu ritüellerin ölen kişiyi rahatlatacağına, sunulan bu yemeklerden ölen kimsenin de istifade edeceğine inanılırdı. Bir kitabe de “*cesedi savaş alanında yatan ölünün edimmusu bir yerde huzur bulmaz ve sükunete kavuşmaz. Kendisiyle alakadar olacak kimsesi olmayan cesedin edimmusu sokaklara atılmış artıklar ve süprüntülerle geçinir.*” denilmektedir. Bu yüzden öldükten sonra bu ritüellerin gerçekleşmesini sağlamaları için çok çocuk sahibi olmak önemli bir konuydu.³⁰⁰ Mersiyeler genellikle ölen kişinin yokluğundan duyulan üzüntü ve defin işlemlerinden bahsetmektedir. Bu mersiyelerin bazılarında ölen kişinin defin töreni için kek, çeşitli meyveler, şarap, bal, süt gibi yiyecek ve içeceklerin, soğuk ve sıcak suyun toprağa saçıldığı anlaşılmaktadır.³⁰¹ Bu durum, Orta Asya’da görülmüş olan cenazenin arkasından kurbanlar kesme ve Atalar kültüründeki kurban sunma ritüelleriyle büyük benzerlik taşımaktadır.³⁰²

Sümerler, kilden yapmış oldukları bir boru vasıtasıyla toprağa sıvı dökme ayinleri yaparlardı. Bu ayinle, yer altı dünyasında ki edimmuların susuzluklarının giderileceğini düşünüyorlardı. Defin işlemleri sırasında uyulması gereken kurallara riayet edilmezse ölen kişinin edimmusunun yeni yerinde rahatsız olacağına inanıldığından cenaze ve definle ilgili kural ve ritüellere büyük özen gösterilirdi. Bazen ölen küçük çocukların da aile büyüklerinin mezarlarına gömüldüğü anlaşılmıştır. Gömütlerin yönü belirli bir nirengi noktasına göre düzenlenirdi. Bazen ölen kişinin yaşı, cinsiyeti ve sosyal konumu da yönü belirlemede etkili olurdu.³⁰³

3.2. Sümerlerde Ahlak Esasları

Sümer tabletlerindeki ifadeler, toplumun ahlaki değerleri hakkında da oldukça fazla bilgiler vermektedir. Buna göre iyilik ve gerçeğe sarılma, yasalara ve kanunlara uyma, adalet ve özgürlük değerlerine bağlılık, doğruluk ve dürüstlük, merhamet ve

²⁹⁹ Belkis Dinçol, Eski Doğu’da İnsanın Yaradılışı Yaşam ve Ölüm, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, İstanbul 2007, S. 24, s. 3.

³⁰⁰ Günaltay, a.g.e., s. 507.

³⁰¹ Çığ, Uygarlığın Kökeni Sumerliler-1 “Tarihte İlk Edebi Eserlerden Seçmeler”, s. 235.

³⁰² Roux, a.g.e., s. 193.

³⁰³ Black, Green, a.g.e., s. 171-173.

bağışlama Sümer toplumu açısından büyük erdemler olarak kabul edilmekteydi. Bütün bunların zıt anlamları olan kötülük, yalan, kural tanımamazlık ve kanunsuzluk, toplum huzurunu kaçırma, baskı ve adaletsizlik, günahkarlık ve sapıklık, zulüm ve merhametsizlik Sümerler tarafından kesinlikle hoş karşılanmayan ve iyi gözle bakılmayan durumlardı. Bu esaslara göre kralların görev ve yetkileri de belirlenmişti. Buna göre krallar, kanun ve yasalarla ülkedeki düzeni kurmak ve muhafaza etmek, zayıfı güçlüden, zengini fakirden muhafaza etmek, kötülük ve şiddeti ortadan kaldırarak iyilik ve doğruluğu ortaya çıkarmak zorundaydılar. Mesela Lagaş kentinde ele geçirilen bir tablette kral Urukagina'nın uzun süreden beri acı çeken Lagaşlılara huzur ve mutluluğu geri getirdiği, adalet ve özgürlüğü sağladığı, her kurumda bulunan aç gözlü ve insanları sömüren baskıcı memurları bu görevlerinden azlettiği, dul, yetim, zayıf ve fakirleri koruduğu anlatılır. Sümer kralları için yazılan birçok methiyede bu kralların ülkelerine getirmiş olduğu huzur ve mutluluk, ahlaki esasları tek tek uygulamalarına bağlanır. Sümer teolojisinde de tanrıların ahlaki olanı tercih etmesi, Sümerlerin bu değerlere sıkı bir şekilde bağlanmasına neden olmuştur. Hatta Güneş tanrısı Utu ve Lagaş kentinin tanrıçası Nanşe diğer görevlerinin yanında insanların yapmış olduğu davranışların ahlakiliğinden de sorumluydu.³⁰⁴

Tanrı ve krallara yazılan methiyeler Sümerlerde ahlak anlayışının nasıl bir düzeye ulaştığının büyük bir göstergesidir. Bu methiyelerde toplum tarafından hoş karşılanmayan meseleler şiddetle eleştirilmiş, insanların birbirleriyle ilişkilerinde ve ticarete sahtekarlığın yapılmasının Tanrılar tarafından kesinlikle hoş karşılanmadığı anlatılarak tanrılar ve kralların toplumun ahlaki yapısı üzerindeki yoğun faaliyetleri lirik tarzda yazıya geçirilmiştir. Bu eserlerde ahlaki tarih yazıcılığının ilk örnekleri bulunmaktadır.³⁰⁵

³⁰⁴ Kramer, Sümerler, s. 166-167.

³⁰⁵ Tansuğ, İnanlı, a.g.m., s. 556.

SONUÇ

Sümerler M.Ö. 4000’li yıllardan itibaren Orta Asya’dan Mezopotamya’ya gelerek burada büyük bir medeniyetin oluşmasını sağlamışlardır. Beraberlerinde getirmiş oldukları kültür unsurları sayesinde, bölgede kendilerinden önce bulunan daha alt seviyedeki toplulukları etkilemişlerdir. Araştırmacılar, Sümerlerin bağlı bulunduğu kültür çevresi hakkında farklı görüşler ileri sürmekle birlikte onların daha üst seviyede bir kültürden geldikleri konusunda hemfikir olmuşlardır. Bu kültür çevresinin de Orta Asya Anav kültürü olduğu son zamanlarda yapılan araştırmacılar sonucunda ortaya çıkmıştır.

Mezopotamya’nın doğal sınırlarının olmaması, buraya çok farklı insan topluluklarının gelmesine neden olmuş, bu topluluk ve kültürler birbiriyle etkileşime girerek bölgede bir sentez oluşmuştur. Bunun yanında farklı kavimlerin bir arada yaşamış olması uzun soluklu bir hakimiyetin kurulmasına mani olmuştur. Bölgeye ayrı zamanlarda gelen insan toplulukları Kuzey ve Güney Mezopotamya’da birbirinden ayrı kültür alanları oluşturmuşlardı. Bu da her konuda olduğu gibi dini alanda da etkileşimi getirmiştir. Bu yüzden Sümer dinini bir topluluktan ziyade bölgenin inançları olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Sümer dini, Orta Asya’da görülen Eski Türk dini (Geleneksel Türk dini) ile özellikle ilk dönemlerde yoğun bir benzerlik taşımaktadır. Zigguratlarla Orta Asya’da bulunan mabetler mimari açıdan birbiriyle oldukça ortak özelliğe sahiptir. Bunun yanı sıra Dingir ve tengri kelimelerinin aynı köke dayandığı zaten bilinmekteydi. Buna benzer birçok dini kavram Türkçede kullanılan kavramlarla hemen hemen aynı manaya gelmektedir. Nin sözcüğüyle başlayan yaratıcıların genelde tanrıçaları ifade etmesiyle nine, anne gibi kelimeler köken olarak aynı temelin üzerinde kurulmuştur. Bu yapısal benzerlik Geleneksel Türk dininde ve Orta Asya Türk kültüründe annenin kutsal kabul edilip saygı gösterilmesiyle ilgili olabilir. Yine benzer şekilde Sümerlerde ölümler diyarına Kur denilmesiyle, eski Türklerde mezarlara Kur, Kurgan, Gorgan denilmesi Sümer-Türkmen bağları açısından kuvvetli bir delildir. Sümer krallarının şehirlerini tanrılar adına yönetmeleri ve bu yetkinin tanrılar tarafından verildiği inancıyla Türklerde görülen “kut” kavramı aynı özellikleri taşımaktadır. Kısacası Sümerlerle Türkler arasında arkeoloji, filoloji, din ve kültür alanlarında ortaya konulan delillerle köklü bir irtibatın bulunduğu ortadadır.

Sümerlerin bölgeye ilk geldikleri dönemlerde, gök tanrısı olarak nitelendirdikleri An'ın tek tanrı olarak kabul görülmesi kuvvetle muhtemeldir. Onun sahip olduğu yüce vasıflar diğer hiçbir Sümer tanrı/tanrıçasında bulunmamaktadır. An'ın özellikleriyle Orta Asya'da görülen gök tanrı anlayışı bire bir benzerlikler taşımaktadır. Daha sonraki dönemlerde Enlil ve Marduk gibi tanrıların en önemli tanrılar haline gelmesi ve kaynaklarda tanrılar arasındaki nesepel bağın farklı şekillerde ifade edilmesi, Sümer tanrı anlayışının karşılaşmış oldukları diğer kavimlerin ve siyasi merkezlerin etkisiyle değişikliğe uğradığı göstermektedir. Fakat bütün bunlarla birlikte Sümer dinini tek tanrılı bir din olarak kabul etmemiz imkansızdır. Sümer tanrılar panteonu, içerisinde bulunan yüzlerce tanrıyla yeryüzünde ortaya çıkan çok tanrılı dinlerin önde gelenlerindendir. Yeryüzünde mevcut bulunan her nesnenin tanrısı bulunmaktadır. Bu tanrıların konumu da birbirinden farklıdır. Bizim yukarıda belirttiğimiz ifade Sümerlerin Mezopotamya'ya gelmeye başladıkları ilk döneme ait inanç yapısıyla ilgilidir.

Sümerlerin din anlayışları zamana ve siyasi olaylara göre değişiklik göstermiştir. Siyasi alanda güçlü olan siteler dini açıdan da diğer kentleri etkilemiştir. Güçlü kentlerde bulunan din görevlilerin ortaya koyduğu teoloji diğer Sümer kentlerini de etkilemiştir. Sümer dini tabiat kuvvetleriyle yakın bir ilişki içerisinde. Bu yüzden dinin temelini kozmolojik fikirler oluşturur. Din ve evren/tabiat arasındaki ilişki dinin bütün unsurlarında kendisini hissettirecek kadar yüksektir.

Mezopotamya'da din görevlileri oldukça önemli bir konumda yer almışlardır. Onların toplum üzerindeki hakimiyetleri, siyasi alana da girmelerine sebep olmuştur. Tapınaklar şehrin merkezinde bulunur toplumsal yapı din görevlilerinin ortaya koyduğu anlayışla şekillenirdi. Sümer dininin, hayatın her alanını kapsaması, din görevlileri arasında çeşitli görevsel sınıfların ve belirli bir hiyerarşinin meydana gelmesine neden olmuştur. Ayrıca tapınaklarda rahiplerin yanı sıra rahibelerin de bulunması, Sümer toplumunda kadına verilen değeri de göstermektedir.

Sümer dininde ayin ve ritüeller çok önemli bir yer tutmuştur. Belirli zamanlarda yapılan bu ritüeller Sümer dininin dışı vuran en önemli unsurlarını oluşturur. Bu ritüellerin sorumluları ve başlıca uygulayıcıları şehrin kralı ve yöneticileri ile mabet ve zingatların idaresinden sorumlu olan rahiplerdir. Bu durum din ve yönetim arasındaki kuvvetli bağın sonucunda ortaya çıkmıştır.

Fal ve kehanet uygulamaları, gökyüzünün Sümer din görevlileri tarafından oldukça ayrıntılı bir şekilde incelenmesine neden olmuştur. Bu araştırmalar güneş ve ay takviminin küçük farklarla hesaplanmasını sağlamıştır. Dolayısıyla Sümer teolojisi ve dini uygulamaları biliminde gelişmesine katkı sağlamıştır. Genel manada ifade edecek olursak, Sümer dini Mezopotamya medeniyetinin oluşmasını sağlayan önemli unsurlardan birisidir.

Sümerler, cennet ve cehennem inancına sahip olmayıp bütün ölen insanların yer altı dünyasına gideceklerini düşünürlerdi. Onlara göre iyi ve kötü arasındaki ayrım, dünya hayatındaki yaşamda meydana gelmekteydi. Bu yüzden Sümerler dünya hayatına önem vermişler ve bütün zihinsel ve fiziksel güçlerini dünya hayatını daha da güzelleştirmek ve mutlu olabilmek için kullanmışlardır.

Sümerlerin yazıyı bulmaları, geniş bir alanda ticari faaliyetlerini yürütmeleri ve coğrafi açıdan sınırları olmayan bir bölgede yaşamaları nedeniyle sahip oldukları inanç, düşünce, kültür ve toplumsal unsurlar büyük bir alanda etkili olmuştur. Bu etki birçok toplumun halk inanışları ve kültürel unsurlar içerisinde günümüze kadar ulaşabilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- ABUSCH, Israel Tzvi; Babylonian Witchcraft Literature: Case Studies, Atlanta 1991, S. 132.
- ADIBELLİ, Ramazan; “Monoteizm ve Yüce Varlık Konusunda Wilhelm Schmidt ile Raffaele Pettazzoni Arasındaki Tartışma”, A.Ü.İ.F. Dergisi, Ankara 2009, 50:2.
- ATAN, Fatih; Er Hanedanlar Dönemi'nde Ölü Gömme Adetleri (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1999.
- ATAN, Fatih; Sin, Ay Işığının Parlaklığı, Argos Gemicileri Dergisi, Haziran, İstanbul 2002.
- ATMACA, Veli; Tarih Boyunca İnanç ve Tıp, Ankara 2009.
- BAYAT, Fuzuli; Mitolojiye Giriş, Çorum 2005.
- BLACK, Jeremy, GREEN, Anthony; Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar, İfritler, Semboller, İstanbul 2003.
- BOTTÉRO, Jean; Eski Yakındoğu, Çev., Adnan Kâhiloğulları, Pınar Güzelyürek, Lale Arslan Özcan, Ankara 2005.
- BOTTÉRO, Jean, STÉVE, Marie-Joseph; Evvel Zaman İçinde Mezopotamya, Çev., Anita Tatlıer, İstanbul 2002.
- BRATTON, Fred Gladstone; Yakın Doğu Mitolojisi, Çev., Nejat Muallimoğlu, İstanbul 2000.
- CERAM, C. W., Tanrılar Mezarlar ve Bilginler, Çev., Hayrullah Örs, İstanbul 1994.
- CİZİRÎ, Şerefhan; Anadolu'dan Mezopotamya'ya Tarih ve Uygarlık, Ankara 1997.
- CRAWFORD, Harriet; Sümer ve Sümerler, Çev., Nihal Uzan, Ankara 2010.
- ÇAĞIRAN, Galip; Mezopotamya'da Kutsal Evlilik, Ankara 1990.
- ÇİĞ, Muazzez İlmiye; Bereket Kültü ve Mabet Fahışeliği, İstanbul 2009.
- ÇİĞ, Muazzez İlmiye; Gilgameş, İstanbul 2011.
- ÇİĞ, Muazzez İlmiye; İnanna'nın Aşkı Sümer'de İnanç ve Kutsal Evlenme, İstanbul 2010.
- ÇİĞ, Muazzez İlmiye; Ortadoğu Uygarlık Mirası-1, İstanbul 2010.
- ÇİĞ, Muazzez İlmiye; Ortadoğu Uygarlık Mirası-2, İstanbul 2010.
- ÇİĞ, Muazzez İlmiye; Sumerli Ludingirra, İstanbul 2010.
- ÇİĞ, Muazzez İlmiye; Sumerlilerde Tufan Tufan'da Türkler, İstanbul 2010. 54.
- ÇİĞ, Muazzez İlmiye; Uygarlığın Kökeni Sumerliler-1, İstanbul 2009.

- ÇIĞ, Muazzez İlmiye; Zaman Tüneli İle Geçmişte Sümer'e Yolculuk, Ankara 1993.
- DİNÇOL, Belkıs; Eski Doğu'da İnsanın Yaradılışı Yaşam ve Ölüm, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, İstanbul 2007, S. 24.
- DALLEY, Stephanie; Myths from Mesopotamia Creation, The Flood, Gilgamesh, and Others, Newyork 2000.
- DİNLER TARİHİ ANSİKLOPEDİSİ "Mezopotamya Dinleri", İstanbul 1999.
- EKREM, Reşat; Sümer Türkleri, İstanbul 1933.
- ELİADE, Mircea; Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, İstanbul 2003, C. I.
- ERASLAN, Alev, KOLAY, İlknur Aktuğ; "Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin kentleşme sürecinin öncü kent döneminin ubaid ve uruk evreleri (M.Ö.5000-3100)" İtü Dergisi-Sosyal Bilimler, İstanbul 2005, C. II, S. 1.
- FRİEDEL, Egon; Mısır ve Antik Yakındoğu'nun Kültür Tarihi, Çev., Ersel Kayaoğlu, Ankara 2006.
- GEREY, Begmyrat; 5000 Yıllık Sümer-Türkmen Bağları, İstanbul 2005.
- GÜNALTAY, M. Şemsettin; Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark Elam ve Mezopotamya, Ankara 1987.
- GÜNAY, Umay Türkeş; Türklerin Tarihi, Ankara 2007.
- GÜNAY, Ünver, GÜNGÖR; Harun, Başlangıcından Günümüze Türklerin Dini Tarihi, İstanbul 2007.
- HOOKE, Samuel Henry; Ortadoğu Mitolojisi, Çev., Alâeddin Şenel, Ankara 1993.
- KARADENİZ, Hasan Basri; "Türklerde 'Kut' Kavramı ve Osmanlılar'ın Kutsiyet Elde Etme Çabaları" Akademik Bakış –Uluslar arası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi-, Celalabat 2005, S. 7, M.N. 6.
- KILIÇ, Yusuf, DUYMUŞ, H. Hande; "Eski Mezopotamya'da Din Kadınları (Rahibeler)", Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Ankara 2009, Y. 13, S. 1.
- KINAL, Füzuran; Eski Mezopotamya Tarihi, Ankara 1983.
- KINAL, Füzuran; "Eski Önasya Dinlerinde Monoteist Temayüller", T.T.K. Belleten Dergisi, Ankara 1954, C. XVIII, S. 70.
- KRAMER, Samuel Noah; Sümer Mitolojisi, Çev., Hamide Koyukan, İstanbul 2001.
- KRAMER, Samuel Noah; Sümerler, Çev., Özcan Buse, İstanbul 2002.
- KRAMER, Samuel Noah; Sümerler'in Kurnaz Tanrısı Enki, Çev., Hamide Koyukan, İstanbul 2000.

- KRAMER, Samuel Noah; Tarih Sümer’de Başlar, Çev., Muazzez İlmiye Çığ, Ankara 1990.
- KÖKSOY, Mümin; Nuh Tufanı ve Sümerlerin Kökeni, Ankara 2003.
- KÖLEMENOĞLU, Selma Sözer; Ana Tanrıça Gerçeği, İstanbul 2001.
- KÖROĞLU, Kemalettin; Eski Mezopotamya Tarihi, İstanbul 2010.
- KUTSAL KİTAP.
- LANDSBERGER, Benno; “Mezopotamya’da Medeniyetin Doğuşu”, Çev., Mebrure O. Tosun, A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, Ankara 1944, C. II, S. 3.
- LANDSBERGER, Benno; “Sümerler”, Çev., Mebrure O. Tosun, A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, Ankara 1943, C. II, S. 5.
- LANDSBERGER, Benno; “Sumer’lerin Kültür Sahasındaki Başarıları”, Çev., Mebrure O. Tosun, A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, Ankara 1945, C. III, S. 2.
- LITTLETON, C. Scott; God, Goddesses and Mythology, Marshall Cavendish Corporation C. IV, New York 2005.
- MATEVEEV, K ., SAZANOVA, A., Zemlya Drenego Dvureçie, Moskova 1986.
- MEMİŞ, Ekrem; Eskiçağda Mezopotamya, Bursa 2007.
- MEMİŞ, Ekrem; Eskiçağ Medeniyetler Tarihi, Bursa 2006.
- MİEROOP, Marc Van de; Antik Yakındoğu’nun Tarihi İÖ 3000-323, Çev., Sinem Gül, Ankara 2004.
- MUTLU, Belkıs; Efsanelerin İzinde Yakın Doğudan Kuzey Avrupaya, İstanbul 1968.
- NARÇIN, Ali; A’dan Z’ye Sümer, İstanbul 2007.
- NİSSEN, Hans J., Ana Hatlarıyla Mezopotamya, Çev., Z. Zühre İlkelen, İstanbul 2004.
- ORHUN, Murat; “Hititler’de Karaciğer Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Bunların Estrükler’deki Uzantısı”, Akademik Bakış Dergisi, Ankara 2009, C. III, S. 5.
- ÖZCAN, Ayşe; İlk Tuç Çağ’da Orta Anadolu ve Mezopotamya’da Ölü Gömme Adetleri ve Bunların Karşılaştırması, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2010.
- ÖZÇELİK, Nazmi; İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı, Ankara 2002.
- ROAF, Michael; Mezopotamya ve Eski Yakındoğu, Çev., Zülal Kılıç, İstanbul 1996.
- ROSENBERG, Dona; Dünya Mitolojisi, Çev., Koray Akten, Erdal Cengiz, Atıl Ulaş Cüce, Kudret Emiroğlu, Tuluğ Kenanoğlu, Tahir Kocayigit, Erhan Kuzhan, Bengü Odabaşı, Ankara 2003.

- ROUX, Jean-Paul; Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar, Çev., Aykut Kazancıgil, Lale Arslan, İstanbul 2005.
- SANDALCI, Sema; "Bereket kaybolmasın Diye Geçmişten Günümüze Trakya'da Süregelen Hasat Adetleri ve Başka Yörelerimizden Örnekler", Folklor/Edebiyat Dergisi, Ankara 2003, S. 35.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem; Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, Isparta 2002.
- SARİANİDİ, Viktor; "Gadımı Garagumuñ Beyik Medeniyeti", Türkmen Medeniyeti Jurnalı, Aşabat 1994, S. 1.
- SCHİMMEL, Annemarie; Dinler Tarihi, İstanbul 2007.
- SCHMÖKEL, Hartmuth; "Sümer Dini", Çev., Mehmet Turhan Özdemir, A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, Ankara 1953, C. XIX.
- SCHMÖKEL, Hartmuth; "Sumer Dini II", Çev., Mehmet Turhan Özdemir, A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, Ankara 1953, C. XXI.
- SEVENGİL, Refik Ahmet; Türk Tiyatrosu Tarihi Eski Türklerde Dram Sanatı, Ankara 1959, C. I.
- SEVER, Erol; Asur Tarihi, İstanbul 1993.
- SEYFİ, Ali Rıza; "Sümerlerin Din Sistemi", Resimli Ay Mecmuası, İstanbul 1937, S. 13.
- SEYFİ, Ali Rıza; "Sümerlerin Din Sistemi II", Resimli Ay Mecmuası, İstanbul 1937, S. 14.
- SİTCHİN, Zekharia; Kozmik Şifre, Çev. Yasemin Tokatlı, İstanbul 2006.
- TANSUĞ, Kadriye, İNANLI, Özel; "Sumerlinin Dünya Görüşü ve Babil Edebiyatına Toplu Bir Bakış", A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, Ankara, 1949, C. VII, S. 4.
- TANYU, Hikmet; İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, İstanbul 1996.
- T.D.V. İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1996, C. XIII.
- TOK, Gökhan; "Uygarlığı Doğuran Halk Sümerler", Bilim Teknik Dergisi, Ankara 2001, S. 403.
- TOKAREV, Sergei Aleksandrovich; Dünya Halklarının Dinler Tarihi, Çev., Rauf Aksungur, İstanbul 2006.
- TOSUN, Mebrure, YALVAÇ, Kadriye; Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı, Ankara 1989.
- UHLİG, Helmut; Sümerler, Çev., Nilgün Ersoy, İstanbul 2006.
- ÜSTÜNER, Ali Cengiz; Mezopotamya'da Sümer Uygarlığı, İstanbul 2008.

WOOLEY, C. Leonard; “Bir Ecnebi Kitabında Sumerler”, Çev., Ziya Nebi, Yücel Aylık Sanat ve Fikir Mecmuası, İstanbul 1938, C. VI, S. 35.

WOOLEY, C. Leonard; The Sumerians, New York 1965.

http://arthistoryattacks.blogspot.com/2010/11/artwork-of-day_09.html

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Ancient_ziggurat_at_Ali_Air_Base_Iraq_2005.jpg

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Relief_Im-dugud_Louvre_AO2783.jpg

<http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Imdugud.jpg>

<http://meerkat.sr.unh.edu/~odstrcil/enlil/doc/enlil.html>

http://sas.academia.edu/RichardDumbrill/Papers/182982/Goetterzahlen_and_scale_Structure_The_Uruk_Lute_Elements_of_Metrology_The_Morphology_of_the_Babylonian_Scale

<http://toplumvetarih.blogcu.com/okuz-sinek-kus-tanri-ca-ve/5055714>

http://www.123rf.com/photo_3302013_ancient-sumerian-cuneiform-writing-engraved-in-a-stone.html

<http://www.abovetopsecret.com/forum/thread686129/pg17>

<http://www.britannica.com/bps/media-view/148691/1/0/0>

<http://www.cavemanart.com/osroene/images/07Ziggurat.gif>

<http://www.cemml.colostate.edu/cultural/09476/images/iraq05-115-17.jpg>

http://www.classicalastrologer.com/astronomy_of_babylon.htm

<http://www.edebiyadvesanatakademisi.com/heykel-sanati/mezopotamya-uygarliklarinda-heykel-sanati-sumer-asur-babil-akat.html>

<http://www.fotopedia.com/items/flickr-3053738749/slideshow>

<http://www.historywiz.com/galleries/gilgameshtablet.htm>

<http://www.istanbul.edu.tr/edebiyat/eskicag/files/Mezopotamya%20ikinci%20binyilyollar.jpg>

<http://www.kemetway.com/Digest/Content/Sumer.html>

<http://www.nytimes.com/2001/05/13/world/in-ruin-symbols-on-a-stone-hint-at-a-lost-asian-culture.html?scp=4&sq=may%2013%202001&st=cse>

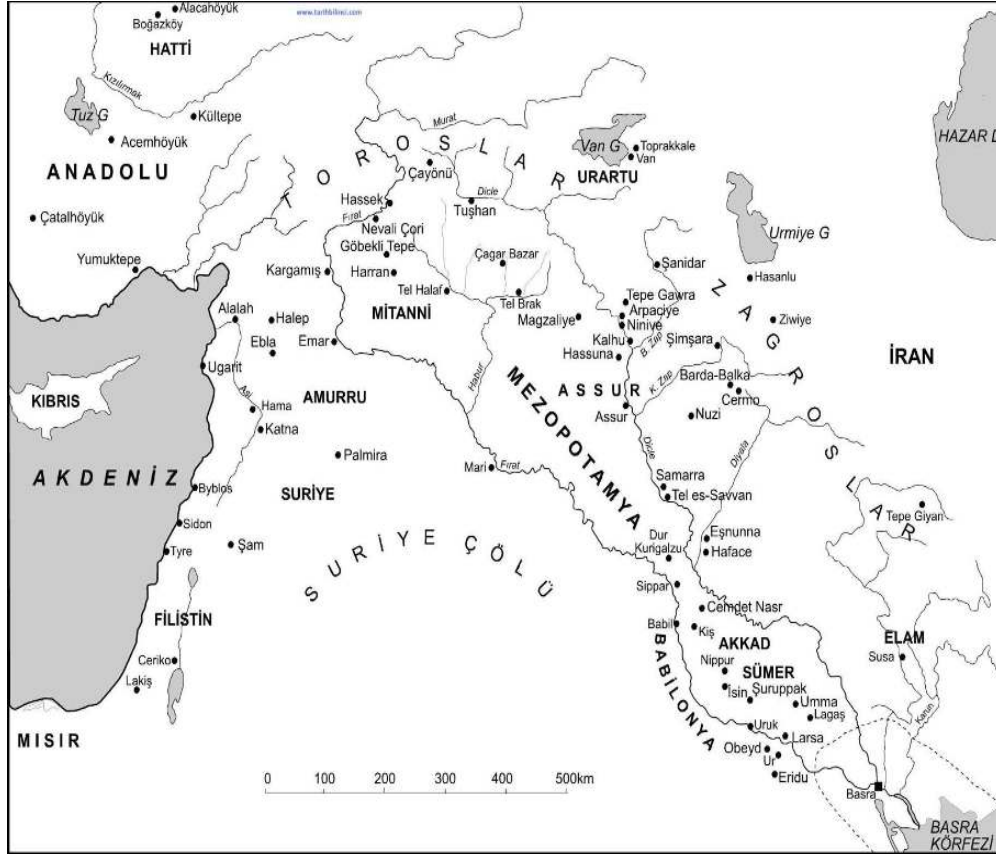
<http://www.nytimes.com/2001/05/13/world/in-ruin-symbols-on-a-stone-hint-at-a-lost-asian-culture.html?scp=4&sq=may 13 2001&st=cse&pagewanted=2>

<http://www.turkinst.org/tr/dosyalar/onasyailkkazilar/index.htm>

EKLER

Ek 1. Mezopotamya Haritası	106
Ek 2. Mezopotamya Haritası	107
Ek 3. Mezopotamya Haritası	108
Ek 4. Mezopotamya İklim Bölgeleri Haritası	109
Ek 5. İmdugud Tasvirinin Yapıldığı Bakır Bir Levha	110
Ek 6. Üzerinde İmdugud Sembolünün Bulunduğu Bir Adak Taşı	110
Ek 7. Sümer Dönemine Ait Adak Taşı	111
Ek 8. Kalde Zodyakı	112
Ek 9. Türkmenistan'ın Mari Kentinde Bulunan Bir Tapınak.....	113
Ek 10. Sümer Tanrılarının/Tanrıçalarının Soyağacı	114
Ek 11. Tanrı An	114
Ek 12. Tanrı Enlil.....	115
Ek 13. Tanrı Enki.....	115
Ek 14. Tanrıça Ninhursag.....	116
Ek 15. Tanrı Nanna-Sin.....	117
Ek 16. Tanrı Utu	118
Ek 17. Tanrıça İnanna	119
Ek 18. Dua Eden Sümer Rahibi.....	120
Ek 19. Sümer Din Görevlileri.....	121
Ek 20. Lagaş kralı Gudea	122
Ek 21. Ur Tapınağı.....	123
Ek 22. Ur Tapınağı.....	124
Ek 23. Hafaje'deki Oval Tapınak	125
Ek 24. Sümer Dönemine Ait Çeşitli Silindir Mühürler	126
Ek 25. Sümer Çivi Yazısı.....	127
Ek 26. Sümer Çivi Yazısı.....	128
Ek 27. Sümer Çivi Yazısı (Gılgamış Tabletlerinden Bir Bölüm).....	129
Ek 28. Uruk Vazosu.....	130

Ek 1. Mezopotamya Haritası

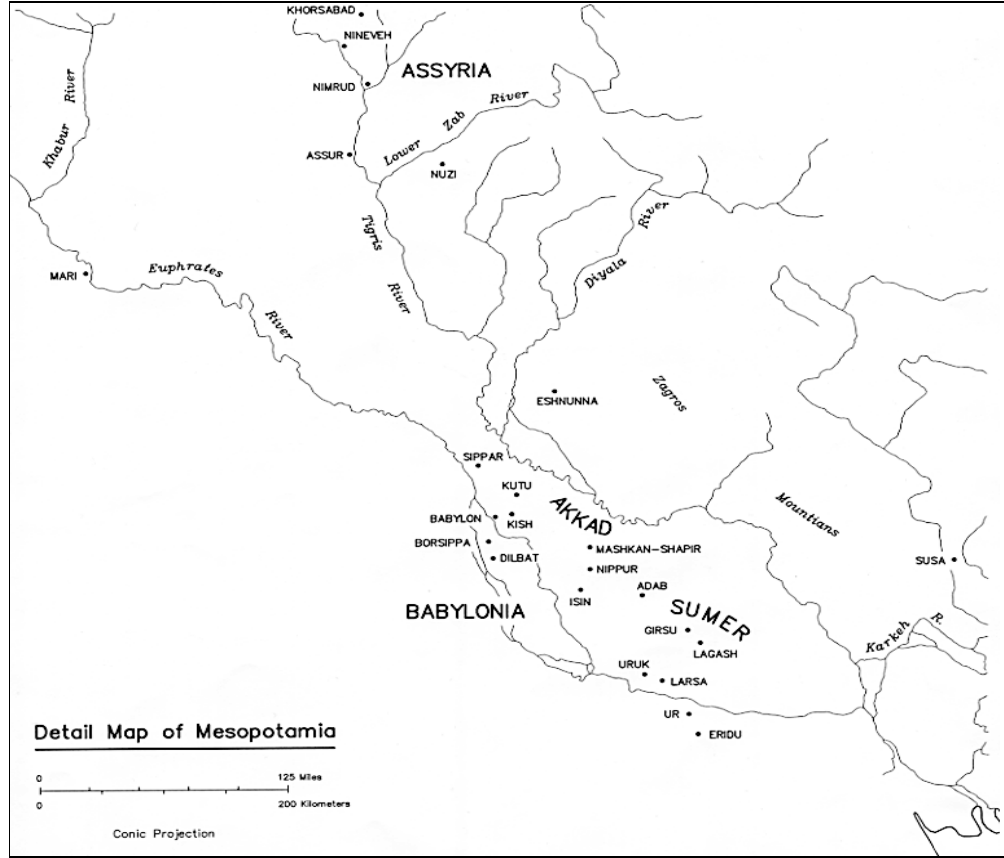
Kaynak: <http://www.istanbul.edu.tr/edebiyat/eskicag/files/Mezopotamya%20ikinci%20binyilyollar.jpg>

Ek 2. Mezopotamya Haritası

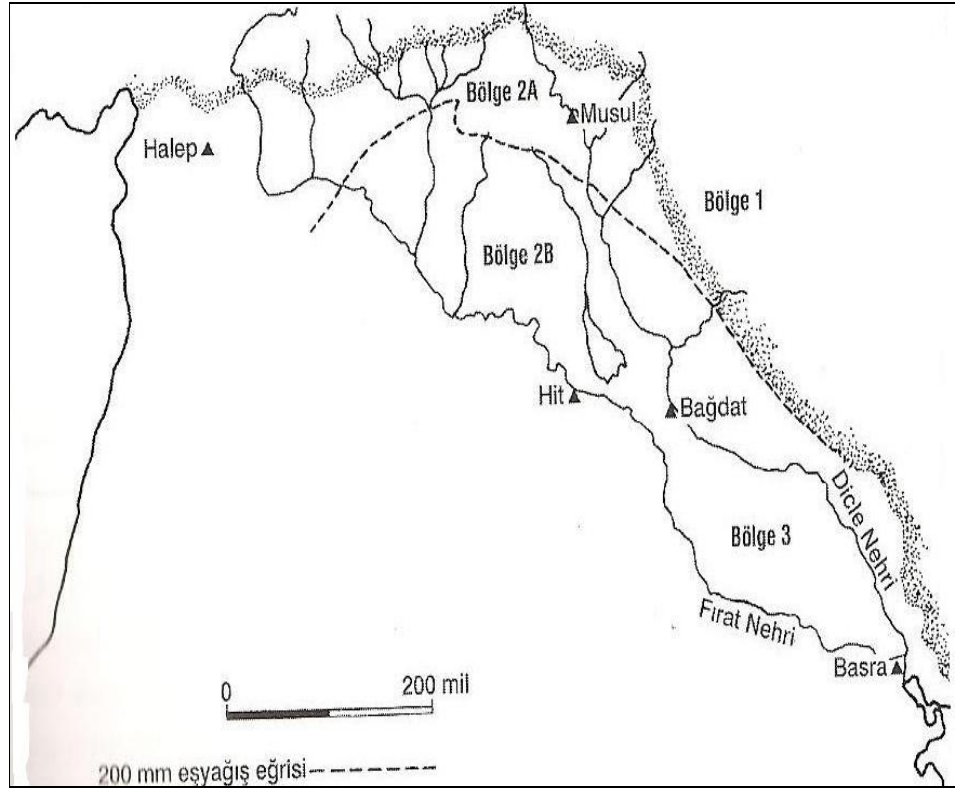
Kaynak: <http://www.turkinst.org/tr/dosyalar/onasyaillkazilar/index.htm>

Ek 3. Mezopotamya Haritası

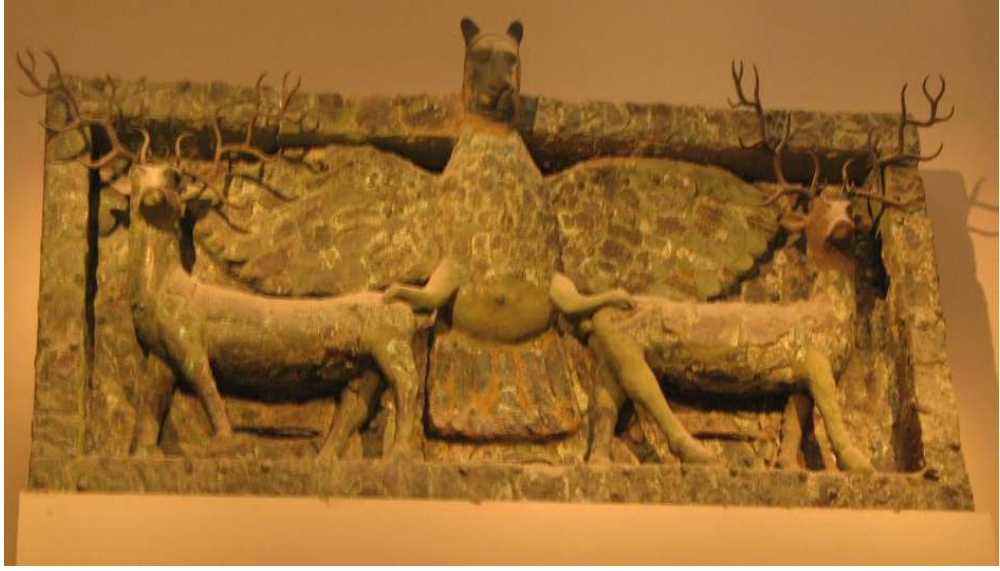
Kaynak: http://www.classicalastrologer.com/astronomy_of_babylon.htm

Ek 4. Mezopotamya İklim Bölgeleri Haritası

Kaynak: Harriet Crawford, Sümer ve Sümerler, s. 7.

Ek 5. İmdugud Tasvirinin Yapıldığı Bakır Bir Levha

Kaynak: <http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Imdugud.jpg>

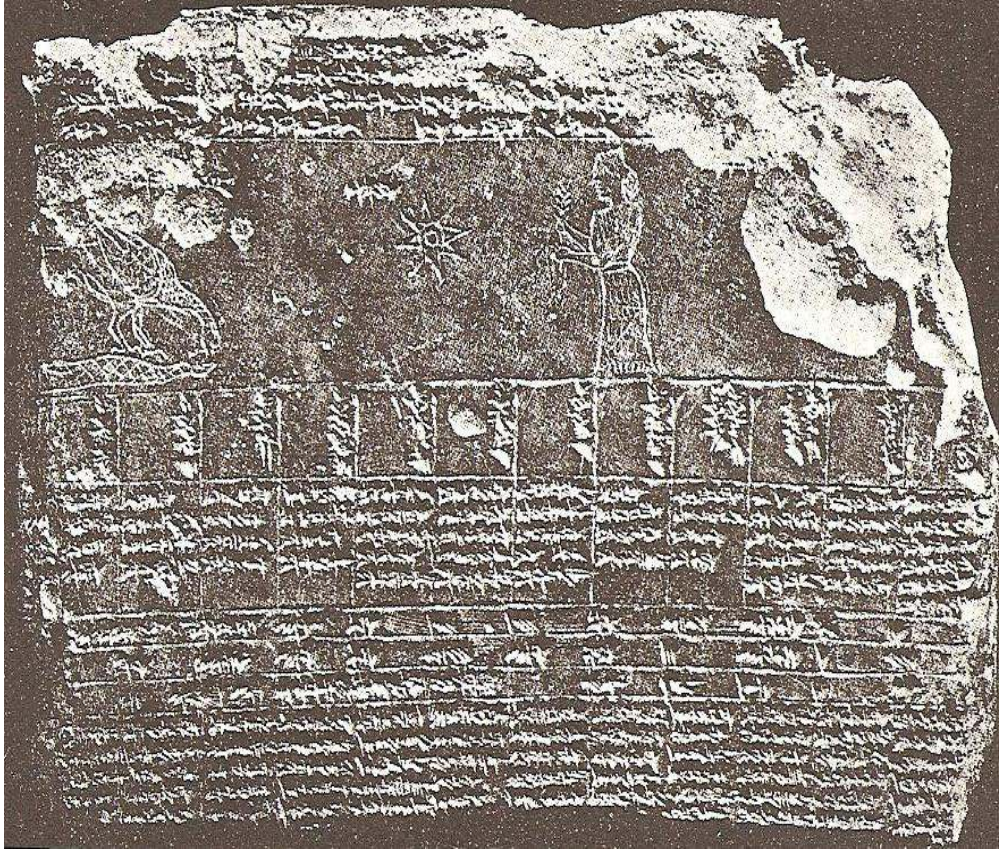
Ek 6. Üzerinde İmdugud Sembolünün Bulunduğu Bir Adak Taşı

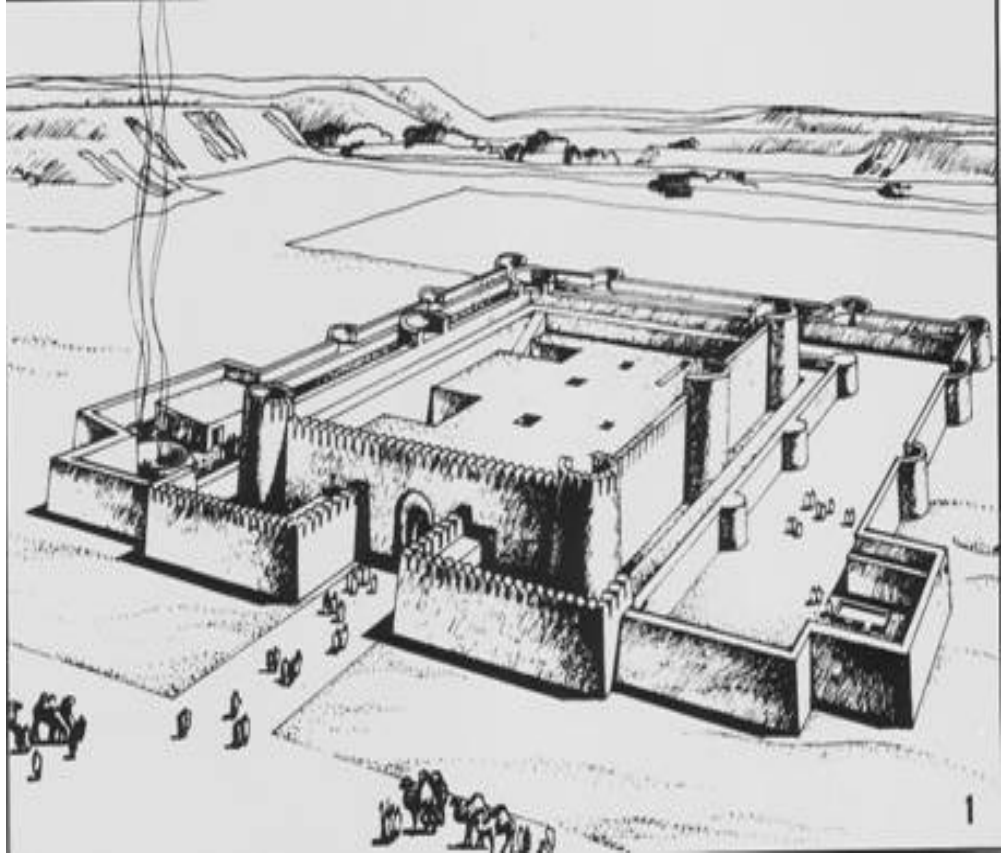
Kaynak: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Relief_Im-dugud_Louvre_AO2783.jpg

Ek 7. Sümer Dönemine Ait Adak Taşı

Kaynak: Michael Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 88.

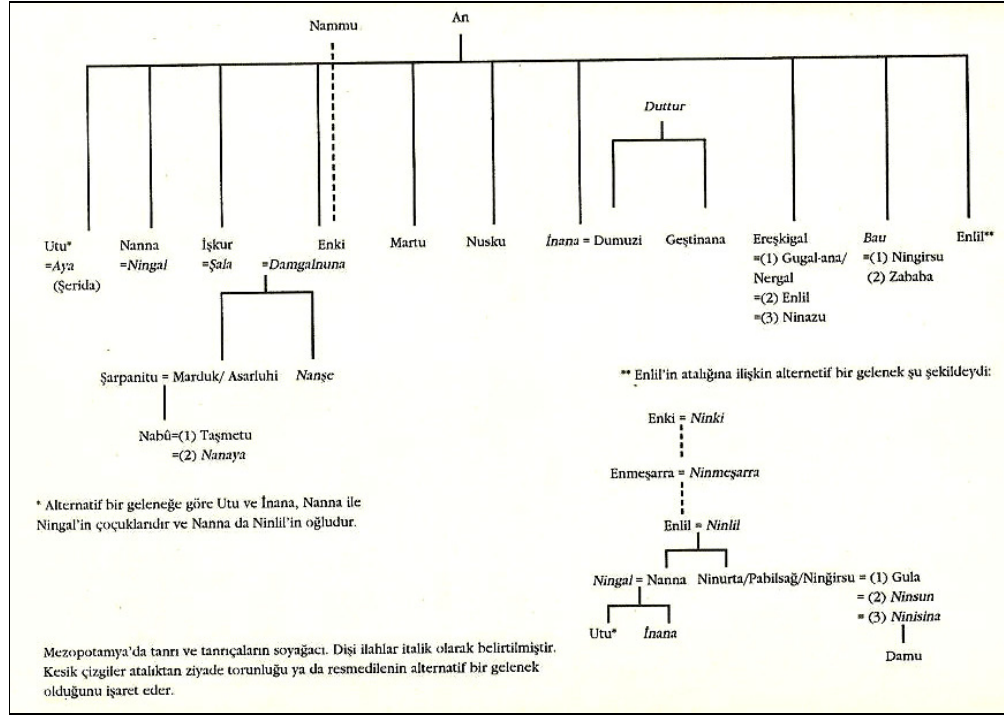
Ek 8. Kalde Zodyakı

Kaynak: M. Şemseddin Günaltay, Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark Elam ve Mezopotamya, s. 201.

Ek 9. Türkmenistan’ın Mari Kentinde Bulunan Bir Tapınak

Kaynak: Türkmen Medeniyeti Jurnalı, 1994–1, s. 33.

Ek 10. Sümer Tanrılarının/Tanrıçalarının Soyağacı

Kaynak: Jeremy Black, Anthony Green, Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü, s. 207.

Ek 11. Tanrı An

Kaynak: <http://www.kemetway.com/Digest/Content/Sumer.html>

Ek 12. Tanrı Enlil

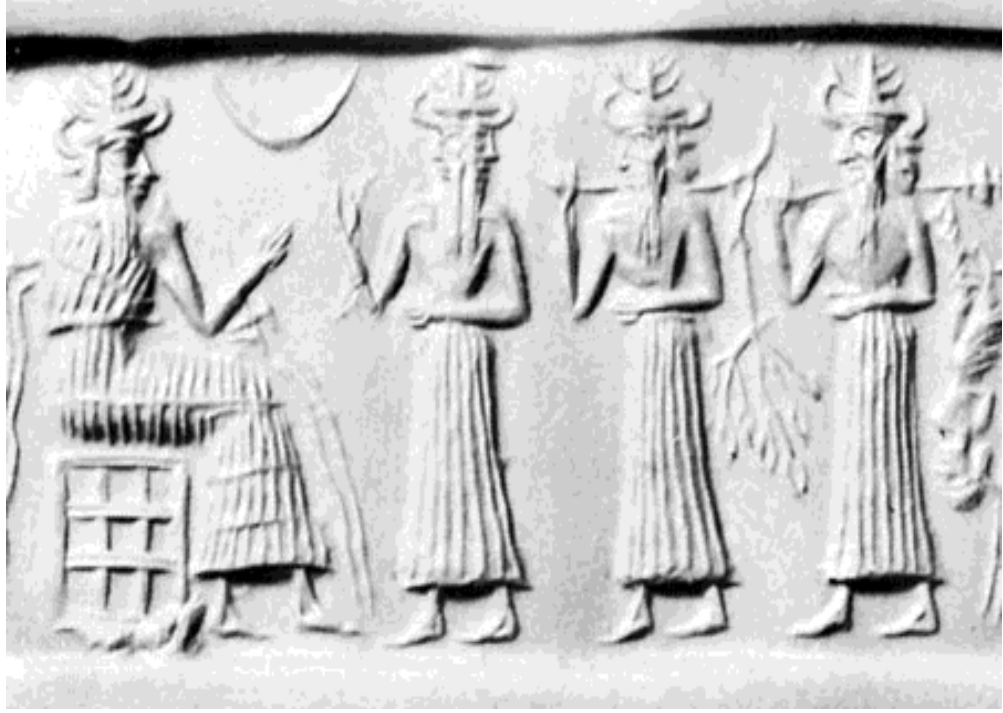
Kaynak: <http://meerkat.sr.unh.edu/~odstcil/enlil/doc/enlil.html>

Ek 13. Tanrı Enki

Kaynak: <http://www.abovetopsecret.com/forum/thread686129/pg17>

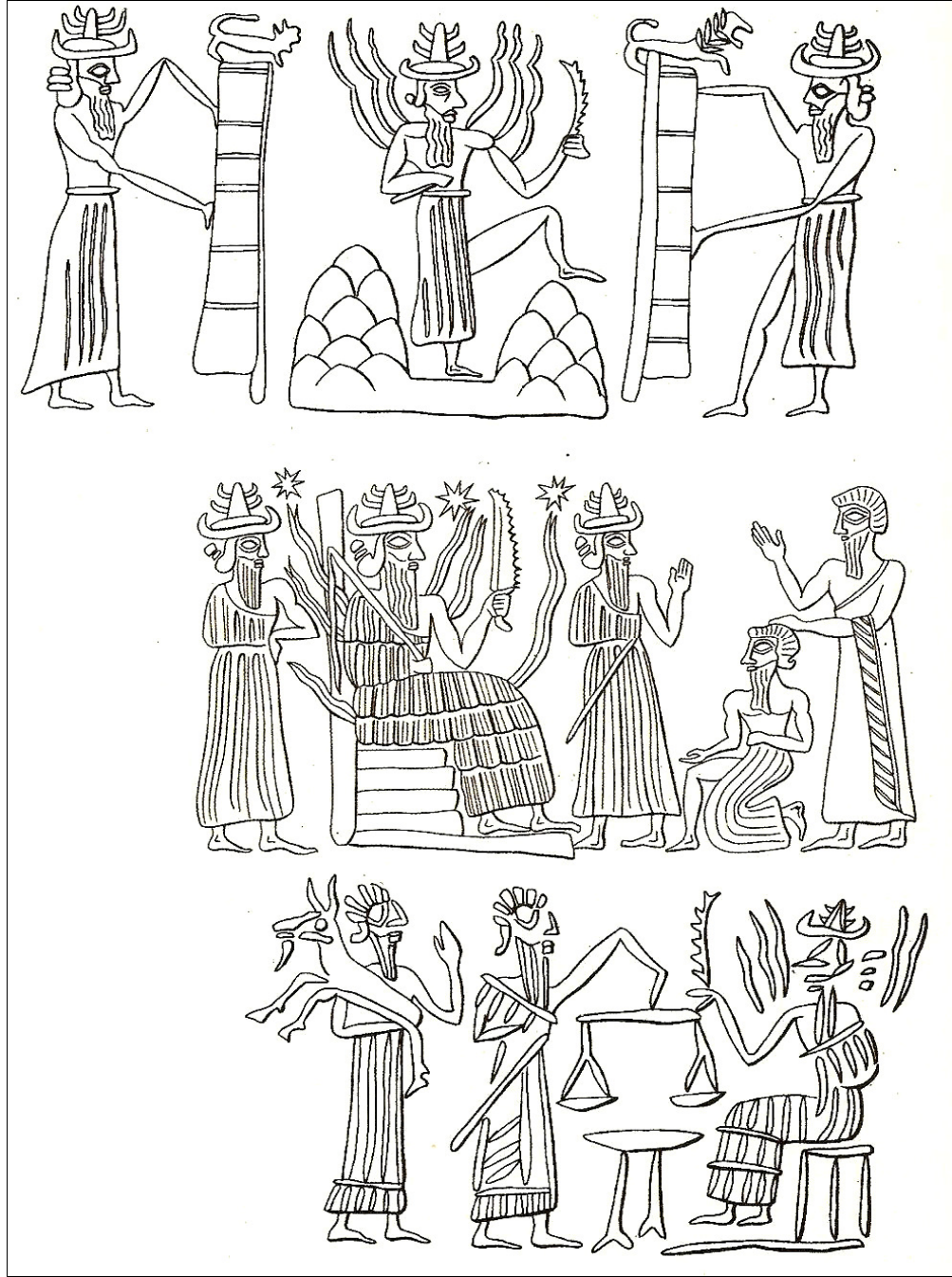
Ek 14. Tanrıça Ninhursag

Kaynak: <http://toplumvetarih.blogcu.com/okuz-sinek-kus-tanri-ca-ve/5055714>

Ek 15. Tanrı Nanna-Sin

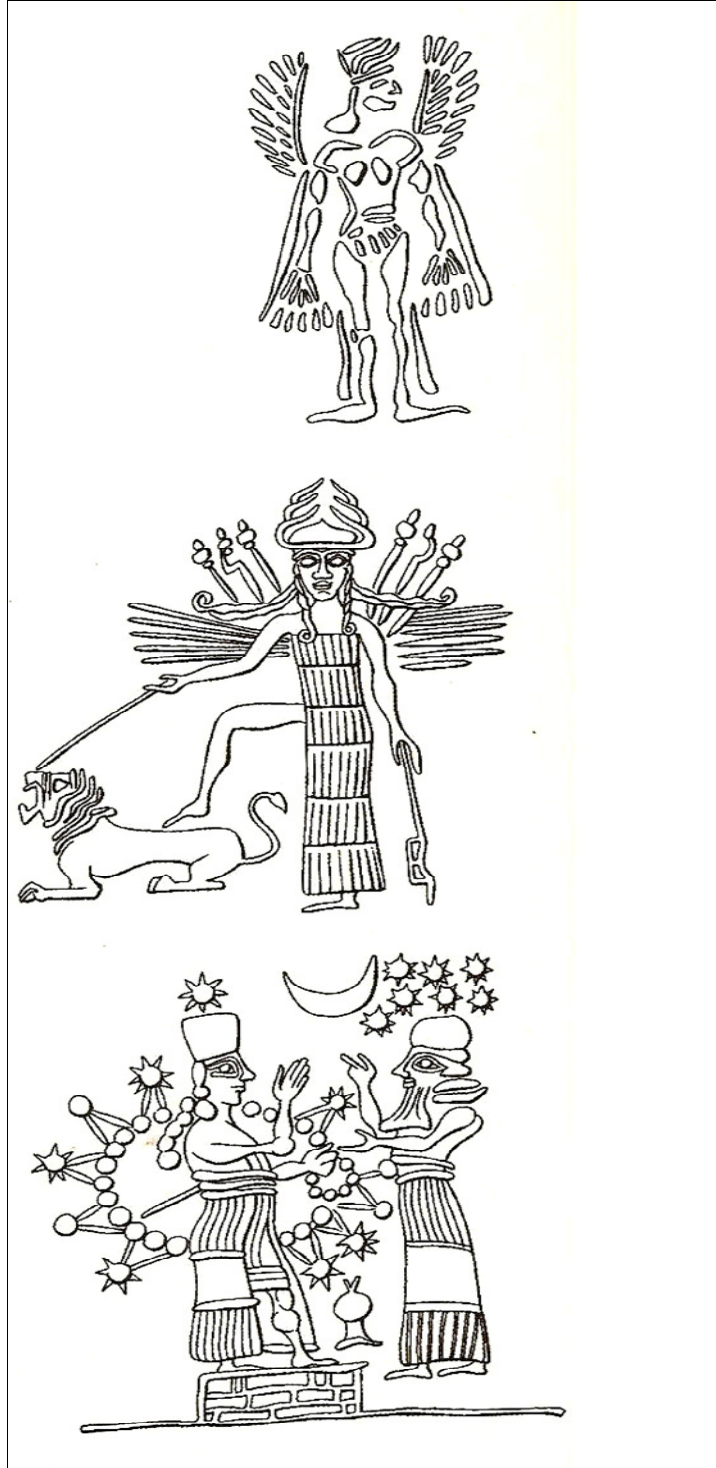
Kaynak: http://www.classicalastrologer.com/astronomy_of_babylon.htm

Ek 16. Tanrı Utu

Kaynak: Jeremy Black, Anthony Green, Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü, s. 223.

Ek 17. Tanrıça İnanna

Kaynak: Jeremy Black, Anthony Green, Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü, s. 113.

Ek 18. Dua Eden Sümer Rahibi

Kaynak: <http://www.edebiyadvesanatakademisi.com/heykel-sanati/mezopotamya-uygarliklarinda-heykel-sanati-sumer-asur-babil-akat.html>

Ek 19. Sümer Din Görevlileri

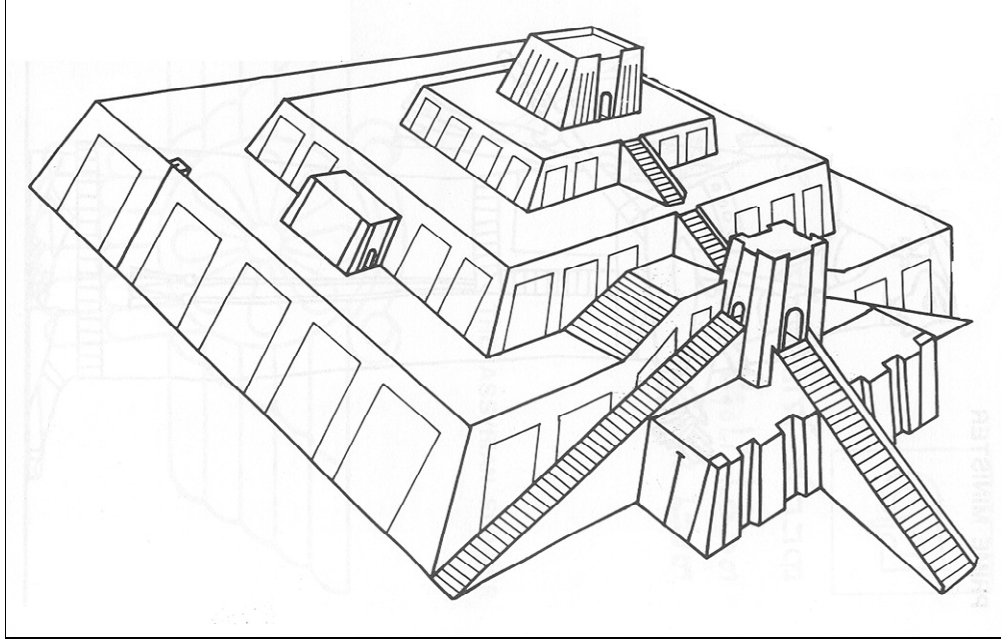
Kaynak: http://arthistoryattacks.blogspot.com/2010/11/artwork-of-day_09.html

Ek 20. Lagaş kralı Gudea

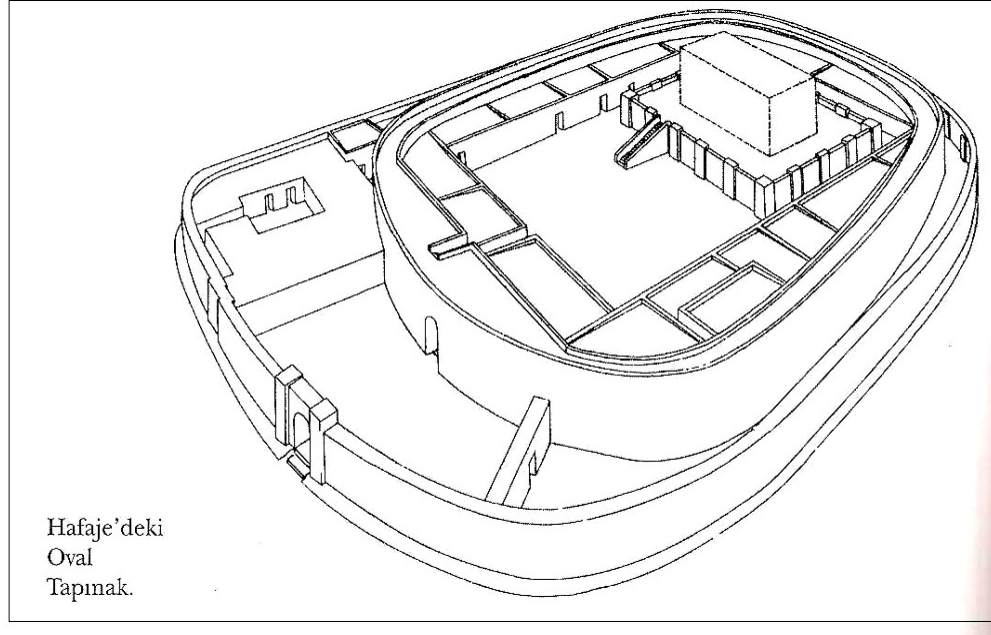
Kaynak: <http://www.fotopedia.com/items/flickr-3053738749/slideshow>

Ek 21. Ur Tapınağı

Kaynak: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Ancient_ziggurat_at_Ali_Air_Base_Iraq_2005.jpg

Ek 22. Ur Tapınağı

Kaynak. <http://www.cavemanart.com/osroene/images/07Ziggurat.gif>

Ek 23. Hafaje'deki Oval Tapınak

Kaynak: Harriet Crawford, Sümer ve Sümerler, s. 82.

Ek 24. Sümer Dönemine Ait Çeşitli Silindir Mühürler

Kaynak: Michael Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 73.

Ek 25. Sümer Çivi Yazısı

Kaynak: <http://www.britannica.com/bps/media-view/148691/1/0/0>

Ek 26. Sümer Çivi Yazısı

Kaynak: http://www.123rf.com/photo_3302013_ancient-sumerian-cuneiform-writing-engraved-in-a-stone.html

Ek 27. Sümer Çivi Yazısı (Gılgamış Tabletlerinden Bir Bölüm)

Kaynak: <http://www.historywiz.com/galleries/gilgameshtablet.htm>

Ek 28. Uruk Vazosu

Kaynak: <http://www.cemml.colostate.edu/cultural/09476/images/iraq05-115-17.jpg>

ÖZGEÇMİŞ

1986 yılında Manisa’da dünyaya geldim. 2003 yılında Manisa Anadolu İmam Hatip Lisesini bitirdim. 2004 yılında Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesini kazandım. 2008 yılında Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldum. 2007 yılından beri Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde görev yapmaktayım.